

Вісник

Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого

**Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія**

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 4 (47) 2020

Харків
«Право»
2020

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 4 від 20.11.2020 р.)*

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян та ін. – Харків : Право, 2020. – № 4 (47). – 176 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

Видавець – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*);
М. П. Требін – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*);
О. П. Дзьобань – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*);
Ю. Ю. Калниновський – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*);
Є. М. Мануйлов – доктор філософії, професор (*відповідальний секретар, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна*); **члени редакційної колегії за спеціальністю «Філософія»:** **О. С. Александрова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Арбелаз-Кампілло Дієго Феліпе** – доктор філософії, професор (Університет Амазонія, Колумбія); **Рохас-Багамон Магда Джулісса** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколомбіана, Колумбія); **Бургос Алекс Веліз** – доктор філософських наук, професор (Університет Лос-Лагос, Чілі); **Б. Б. Буяк** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Венажидене Міліта** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Грибляккіте Політа** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **В. І. Додонова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **І. І. Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. В. Куцепал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Мансілла-Сепульведа Хуан Гільєрмо** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темуко, Чілі); **Мелквік Бьярні** – доктор права, професор (Університет Лавалья, Канада); **О. С. Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Сагієр Едуардо Р.** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Тамулієне Вилма** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редакційної колегії за спеціальністю «Політологія»:** **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадіш Жуковський** – абітурієнт доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Райк Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сант Клауда, США); **Людцян Люстін** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **І. В. Мацишина** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Т. Л. Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Ніколай Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківська державна академія культури, Україна); **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор (Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана», Україна); **Октай Тапрісівер** – доктор наук в галузі політології, професор (Більяоскідський технічний університет, Туреччина); **О. В. Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна); **члени редакційної колегії за спеціальністю «Соціологія»:** **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Національна академія державного управління при Президентові України, Україна); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ентоні Гарі Дворкін** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Х'юстона, США); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Ключко** – доктор наук у галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Н. М. Лисниця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семе́на Кузне́ца, Україна); **Мішель Маффесолі** – абітурієнт доктор в галузі соціології, професор (Університет Сорбонна, Франція); **Меньшиков Володимир** – доктор соціологічних наук, професор (Даугавпілський університет, Латвія); **К. Г. Михайлова** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. І. Подшивалкіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна); **О. А. Філіпова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондкер** – доктор наук в галузі соціології, професор (Університет Засда, ОАЕ).

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Збірник наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого».

Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія, зареєстрованого як наукове фахове видання, категорія «Б»
(наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 р. № 886)

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних баз: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також баз даних «Науковий періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого.
Тел. 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; Website: http://fil.nlu.edu.ua

*Рекомендовано к печати и к распространению через сеть Интернет ученым советом
Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого
(протокол № 4 от 20.11.2020 г.)*

Вестник Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого. Серия: Философия, философия права, политология, социология : сб. науч. тр. / редкол.: О. Г. Данильян и др. – Харьков : Право, 2020. – № 4 (47). – 176 с.

Основатель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)
Издатель – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого (НЮУ им. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

О. Г. Данильян – доктор философских наук, профессор (*председатель редакционной коллегии, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **М. П. Требин** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **А. П. Дзевань** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **Ю. Ю. Калиновский** – доктор философских наук, профессор (*заместитель председателя редакционной коллегии, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **Е. Н. Мануйлов** – доктор философии, профессор (*ответственный секретарь, НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина*); **члены редколлегии по специальности «Философия»:** **Е. С. Александрова** – доктор философских наук, профессор (Киевский университет им. Бориса Гринченко, Украина); **Арбелас-Кампильо Диего Фелипе** – доктор философии, профессор (Университет Амазонии, Колумбия); **Рохас-Бахамон Магда Юлисса** – доктор философии, доцент (Университет Сурколумбиана, Колумбия); **Бургос Алекс Велиз** – доктор философии (Университет Лос-Лагос, Чили); **Б. Б. Буяк** – доктор философских наук, профессор (Тернопольский национальный педагогический университет им. Владимира Гнатюка, Украина); **Венажиндене Милита** – доктор философии, доцент (Университет Витовта Великого, Литва); **Грابلкайте Йолита** – доктор философии, доцент (Университет Витовта Великого, Литва); **В. П. Доданова** – доктор философских наук, профессор (Киевский университет им. Бориса Гринченко, Украина); **И. И. Коваленко** – кандидат философских наук, доцент (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **С. В. Купечал** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Мансилла-Сепульведа Хуан Гильермо** – доктор философии и литературы (Католический университет Темуко, Чили); **Мелкевич Бьярн** – доктор права, профессор (Университет Лавалля, Канада); **А. С. Полищук** – доктор философских наук, профессор (Хмельницкая гуманитарно-педагогическая академия, Украина); **Сагнер Эдуардо Р.** – доктор философии (независимый исследователь, Аргентина); **Тамулиене Вилма** – доктор философии, доцент (Вильнюсский технический университет Гедимина, Литва); **Е. Н. Юркевич** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **члены редколлегии по специальности «Политология»:** **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук в области политологии, доцент (Университет Нортвестерн, США); **Аркадиуш Жукровский** – habilitированный доктор в области политологии (Институт политических наук, Варминско-Мазурский университет, Польша); **В. В. Кривошеин** – доктор политических наук, профессор (Днепропетровский национальный университет им. Олеся Гончара, Украина); **Г. М. Куд** – доктор политических наук, профессор (Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды, Украина); **Ягил Леви** – доктор наук в области политологии, профессор (Открытый университет, Израиль); **Джейсон Ройс Линден** – доктор наук в области политологии, профессор (Государственный университет Сент-Клауда); **Людмила Люстин** – доктор наук в области политологии (Астонский университет, Великобритания); **И. В. Машишина** – кандидат политических наук, доцент (Донецкий национальный университет им. Василя Стуса, Украина); **Т. Л. Нагорняк** – доктор политических наук, профессор (Донецкий национальный университет им. Василя Стуса, Украина); **Николай Петро** – доктор наук в области политологии, профессор (Род-Айлендский университет, США); **И. А. Полищук** – доктор политических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **С. Ю. Рымаренко** – доктор политических наук, профессор (Институт политических и этнонациональных исследований им. И. Ф. Кураса НАН Украины); **А. И. Романюк** – доктор политических наук, профессор (Харьковская государственная академия культуры, Украина); **В. Ф. Смолянюк** – доктор политических наук, профессор (Государственное высшее учебное заведение «Киевский национальный экономический университет им. Вадима Гетьмана», Украина); **Октай Таприсвер** – доктор наук в области политологии, профессор (Ближневосточный технический университет, Турция); **А. В. Шевчук** – доктор политических наук, профессор (Черноморский национальный университет им. Петра Могилы, Украина); **члены редколлегии по специальности «Социология»:** **Э. А. Афонин** – доктор социологических наук, профессор (Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Украина); **Л. Н. Герасина** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Энтони Гарри Дворкин** – доктор наук в области социологии, профессор социологии (Университет Хьюстона, США); **Г. П. Климова** – доктор философских наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **Марьянна Ключко** – доктор наук в области социологии, профессор (Государственный университет Огайо, США); **Н. М. Лисица** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский национальный экономический университет, Украина); **Мишель Маффесоли** – habilitированный доктор в области социологии, профессор (Университет Сорбонна, Франция); **Владимир Меньшиков** – доктор социологических наук, профессор (Даугавпилский университет, Латвия); **К. Г. Михайлева** – доктор социологических наук, профессор (Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия», Украина); **В. Л. Погребная** – доктор социологических наук, профессор (НЮУ им. Ярослава Мудрого, Украина); **В. И. Подшивалкина** – доктор социологических наук, профессор (Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, Украина); **А. А. Филлипова** – кандидат социологических наук, доцент (Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, Украина); **Хабибул Хак Хонджер** – доктор наук в области социологии, профессор (Университет Заеда, ОАЭ)

Ответственный за выпуск Е. Н. Мануйлов

Сборник научных трудов «Вестник Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого». Серия: Философия, философия права, политология, социология, зарегистрированное как научное специализированное издание, категория «Б» (приказ Министерства образования и науки Украины от 02.07.2020 № 886).

Сборник научных трудов зарегистрирован и проиндексирован в Google Scholar и таких международных наукометрических базах: Index Copernicus International (Польша), Academic Research Index (Япония), Information Matrix for the Analysis of Journals (Испания), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралия), International Innovative Journal Impact Factor (Индия), Cosmos Impact Factor (Германия), Bielefeld Academic Search Engine (Германия), а также базы данных «Научная периодика Украины» и «Библиометрика украинской науки» Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

Адрес редакционной коллегии: 61024, Харьков, ул. Пушkinская, 77, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого. Тел. 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; Website: http://fil.nlu.edu.ua

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No. 4 of 20.11.2020)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology : The collection / Editorial board: O. Danilyan, et al. – Kharkiv : Pravo, 2020. – Issue No. 4 (47). – 176 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU)

Publisher – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU)

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Mykhailo Trebin** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olexander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Eugen Manuylov** – Doctor of Philosophy, Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy**: **Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milita Vienožindienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (YMNLU); **Svitlana Kutsepal** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelnitsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Saguier** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Vilma Tamuliene** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science**: **Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Zukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Nicolai N. Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Ihor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Serhii Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Kharkiv State Academy of Culture, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vadym Hetman Kyiv National Economic University, Ukraine); **Oktay F. Tanrisever** – Ph.D. in Political Science, Prof. (Middle East Technical University, Turkey); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Editorial Board members majoring in sociology**: **Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (National academy for public administration under the president of Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Anthony Gary Dworkin** – Ph.D. in Sociology, Prof. (University of Houston, USA); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University, Ukraine); **Maffesoli Michel** – Dr. Habil. (Sociological Sciences), Prof. (Sorbonne, France); **Vladimirs Mensikovs** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Daugavpils University, Latvia); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Kharkiv University of Humanities "People's Ukrainian Academy", Ukraine); **Viktorii Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olha Filippova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE)

Managing Editor – Eugene Manuylov

Collection of scientific works «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University». Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology, registered as a scientific professional publication, category "B"
(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of the 02.07.2020 № 886).

The collection of scientific papers registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases «Scientific Periodicals Ukraine» and «Bibliometryka Ukrainian science» of V. I. Vernadsky National library of Ukraine et al.

Address of the editorial board: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Pushkinskaya St., Kharkiv, 61024. Tel.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; Website: <http://fil.nlu.edu.ua>

ЗМІСТ

Філософія

<i>ТЯГЛО О. В.</i> Про розуміння доведення в англо-американському праві.....	8
<i>ФІНІН Г. І.</i> Історична свідомість в практиках національної освіти	24
<i>МЕЛКЕВІК БЬЯРН</i> Перетворення права: погляд з позиції комунікативної теорії	35
<i>КОХАН Я. О.</i> Символічна логіка: повернення до витоків. Стаття II. Базові категорії	47
<i>КРОТЮК В. А.</i> Феномен героїзму в контексті патріотичного виховання	58

Політологія

<i>ГЕРАСІНА Л. М., ТРЕБІН М. П.</i> «Злами світосистеми»: глобальні зрушення та гібридні виклики	72
<i>КОЗЛОВЕЦЬ М. А., СЛЮСАР В. М.</i> Приватизоване насилля: сутність та види його здійснення в сучасному світі	94
<i>ПАНФІЛОВ О. Ю., ПЕТРОВА Л. О.</i> Фактор воєнної сили в сучасних міжнародних відносинах	112

Соціологія

<i>БОЛОТОВА В. О., БАЙДАК Т. М.</i> Комунікативні «soft skills» та шляхи їх розвитку в уявленнях сучасних студентів	127
<i>ВОЛЯНСЬКА О. В., ПІДКУРКОВА І. В.</i> Особливості взаємодії судів та ЗМІ в умовах демократії	144
<i>ПОЛТОРАКОВ О. Ю.</i> Праксеологічна типологізація насильства: соціологічно-правознавчі виміри	155
НАШІ АВТОРИ	166
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	167
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ «ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»	168

СОДЕРЖАНИЕ

Философия

<i>ТЯГЛО А. В.</i> О понимании доказательства в англо-американском праве	8
<i>ФИНИН Г. И.</i> Историческое сознание в практиках национального образования	24
<i>МЕЛКЕВИК БЪЯРН</i> Преобразование права: взгляд с позиции коммуникативной теории	35
<i>КОХАН Я. А.</i> Символическая логика: возвращение к истокам. Статья II. Базовые категории	47
<i>КРОТЮК В. А.</i> Феномен героизма в контексте патриотического воспитания	58

Политология

<i>ГЕРАСИНА Л. Н., ТРЕБИН М. П.</i> «Надломы миросистемы»: глобальные сдвиги и гибридные вызовы	72
<i>КОЗЛОВЕЦ Н. А., СЛЮСАР В. Н.</i> Приватизированное насилие: сущность и виды его осуществления в современном мире	94
<i>ПАНФИЛОВ А. Ю., ПЕТРОВА Л. А.</i> Фактор военной силы в современных международных отношениях	112

Социология

<i>БОЛОТОВА В. А., БАЙДАК Т. М.</i> Коммуникативные «soft skills» и пути их развития в представлении современных студентов	127
<i>ВОЛЯНСКАЯ Е. В., ПОДКУРКОВА И. В.</i> Особенности взаимодействия судов и СМИ в условиях демократии	144
<i>ПОЛТОРАКОВ А. Ю.</i> Праксеологическая типологизация насилия: социологично-правоведческие измерения	155
НАШИ АВТОРЫ	166
ИМЕННОЙ УКАЗАТЕЛЬ	167
ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ В СБОРНИКЕ «ВЕСТНИК НАЦИОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ ЯРОСЛАВА МУДРОГО. СЕРИЯ: ФИЛОСОФИЯ, ФИЛОСОФИЯ ПРАВА, ПОЛИТОЛОГИЯ, СОЦИОЛОГИЯ»	168

CONTENTS

Philosophy

<i>TIAGLO A. V.</i> On comprehension of proof in anglo-american law.....	8
<i>FININ H. I.</i> Historical consciousness in the practices of national education	24
<i>MELKEVIK BJARNE</i> Transformation of law: a view from the standpoint of communicative theory.....	35
<i>KOKHANY O.</i> Symbolic logic: return to the origins. Paper II. Basic categories.....	47
<i>KROTIUK V. A.</i> Phenomenon of heroism in the context of patriotic education.....	58

Political Science

<i>HERASINA L. M., TREBIN M. P.</i> «Fissure of the world system»: global shifts and hybrid challenges.....	72
<i>KOZLOVETS M. A., SLYUSAR V. M.</i> Privatized violence: the essence and types of its implementation in modern world	94
<i>PANFILOV O. Y., PETROVA L. O.</i> Factor of military power in modern international relations	112

Sociology

<i>BOLOTOVA V. O., BAIDAK T. M.</i> Communicative «soft skills» and the ways of their development in the presentation of modern students.....	127
<i>VOLIANSKA O. V., PIDKURKOVA I. V.</i> Peculiarities of interaction of courts and media in the conditions of democracy	144
<i>POLTORAKOV O. Y.</i> Praxeological typology of violence: sociological and legal dimensions	155
OUR AUTHORS	166
AUTHOR INDEX	167
REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION «THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI NATIONAL LAW UNIVERSITY. SERIES: PHILOSOPHY, PHILOSOPHY OF LAW, POLITOLOGY, SOCIOLOGY»	168

ФІЛОСОФІЯ

УДК 16:340

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.47.218952>

Тягло Александр Владимирович, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин Харьковского национального университета внутренних дел, Украина

e-mail: olexti@yahoo.com

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-0721-1153>

О ПОНИМАНИИ ДОКАЗАТЕЛЬСТВА В АНГЛО-АМЕРИКАНСКОМ ПРАВЕ

С целью осмысления нового для права Украины понятия доказательства вне разумного сомнения исследовано общее понимание доказательства в англо-американском праве. Для этого проведен компаративный анализ родственных фрагментов ряда изданий юридического словаря Блэка (1891–2009). Установлена основная часть кластера терминов (и соответствующих понятий), в которых выражается (и понимается) юридическое доказательство. Показано, что этот кластер сформировался и эволюционирует по меньшей мере в трех измерениях: логическом, юридическом и риторическом. При этом наблюдается усиление значения содержимого риторического измерения за счет частичного вытеснения логического.

Ключевые слова: доказательство, юридическое доказательство, логическое доказательство, стандарт доказательства, доказательство вне разумного сомнения, англо-американское право, «Юридический словарь Блэка».

Постановка проблемы и цель исследования. Понятие доказательства не является новым для права Украины: оно, в частности, используется в ст. 62 принятой в 1996 г. Конституции¹. Однако в ст. 17 Уголовного процессуаль-

¹ Буквально эта статья Конституции содержит следующее – «... вина не будет доказана...», «...не обязан доказывать...», «...сомнения относительно доказанности...», на украинском языке –

ного кодекса Украины, введенного в действие в 2012 году, впервые появилось понятие доказательства вне разумного сомнения. Оно, очевидно, заимствовано из англо-американского права, где известно и приобрело весомый статус с конца XVIII ст. Но как его правильно осмыслить и использовать в условиях права отечественного? И не вызывает ли данная «трансплантация инородного» какой-то нежелательной рассогласованности законодательства или даже опасной «реакции отторжения»? Поиск ответов на эти и родственные вопросы порождает необходимость углубленного исследования понятия доказательства вне разумного сомнения, что не возможно без экспликации общего понимания юридического доказательства, причем в контексте англо-американского права. Эта экспликация актуализируется и существенным расширением практики отечественных юристов, которые все чаще вовлекаются в процессы в юрисдикциях США или Англии, а поэтому, стремясь к успеху, должны хорошо освоить специфику тамошних правовых реалий, понятийного аппарата и терминологии.

С учетом сказанного предметом моего исследования является эволюция и современное понимание доказательства в англо-американском праве. Богатый материал для этого предоставляет «Юридический словарь Блэка», исходное издание которого увидело свет в 1891 г., а наиновейшее одиннадцатое – в 2019 г.¹

Изначально в своем труде Г. К. Блэк избрал плюралистический подход: содержание словарных статей он не подгонял под какую-то единую концепцию, а фиксировал разнообразные взгляды, прошедшие испытание юридической практикой и получившие распространение. Кроме кодексов и статутов, при составлении статей были использованы эпизоды судов разных инстанций, прецедентные судебные решения, а также плоды соответствующих профессиональных рефлексий. Таким образом, словарь был задуман как имеющий преимущественно эмпирическую и дескриптивную, а не теоретическую и пре-скриптивную направленность.

На обложке первого издания труда Г. К. Блэка стоит название – «Словарь права». А в предисловии заявлено, что *этот словарь – результат попытки подготовить сжатое, однако достаточно широкое по охвату собрание дефиниций терминов, разъяснений фраз и максим, используемых в американском и английском праве, понимание которых необходимо действующему*

«...вину не буде доведено...», «...не зобов'язаний доводити...», «...сумніви щодо доведеності...». Можно понять, что здесь имеет место артикуляция различных производных от базового понятия доказательства, на украинском – доведения.

¹ Сам Генри Кэмпбелл Блэк (Henry Campbell Black) подготовил лишь первое и второе издание под названием «Юридический словарь», увидевшее свет в 1910 г. Последующие издания с устоявшимся названием «Юридический словарь Блэка» («Black's Law Dictionary») готовились разными группами специалистов.

адвокату, судье и т. д., а также важно для студентов, специализирующихся в истории права или сравнительной юриспруденции [1, р. iii].

Достаточно претенциозное намерение Г. К. Блэка было воспринято последователями, а его воплощение успешно выдержало проверку временем: юридический словарь Блэка до сих пор признается одним из наиболее широко используемых и авторитетных для англо-американской правовой семьи вторичных источников права. Но в Украине он еще известен мало, что послужило дополнительным стимулом написания данной статьи.

Изложение основного материала. Как в первом, так и во втором издании словаря Блэка понятие доказательства рассмотрено в ряде статей, прежде всего в статьях «Доказательство» («Proof») и «Доказать» («Prove»).

ДОКАЗАТЕЛЬСТВО. *В гражданском процессе доказательство – достаточное основание признания истинности юридического высказывания, посредством которого одна из сторон пытается отстоять свое собственное требование или опровергнуть требование другой стороны. Whart. Ev. § 1¹.*

Доказательство есть следствием доказательств (Proof is the effect of evidence); установление факта посредством доказательств. Code Civ. Proc. Cal. § 1824 и др.

Эйлайфф (Ayliffe) определяет «юридическое доказательство» («judicial proof») как ясную и очевидную декларацию или демонстрацию касательно материи, до этого сомнительной, осуществленную юридическим способом посредством подходящих и правильных аргументов (fit and proper arguments), а также посредством всех других юридических методов. – Во-первых, посредством подходящих и правильных аргументов вроде допущений, презумпций, indicia и иных вспомогательных способов и средств; во-вторых, через легальные, то есть отвечающие закону, методы, например, свидетельства, публичные инструменты (public instruments) и т. д. Ayl. Par. 442 [2, р. 955].

ДОКАЗАТЬ. *Установить истинность факта либо гипотезы посредством приемлемых и достаточных доказательств [2, р. 961].*

С учетом зафиксированного Блэком не трудно прийти к двум таким заключениям.

Прежде всего, понимание юридического доказательства схватывает как действие, процесс приведения доказательств, так и его результат. Но, представляется, в этом нет отличия от распространенных толкований общего понятия доказательства или его видов².

¹ *Каждый завершённый фрагмент словарной статьи сопровождается сокращенным указанием на источник заимствования. В данном случае это двухтомный труд Френсиса Хартона (Francis Wharton) «Комментарии к доказательственному праву в гражданских вопросах», впервые изданный в 1877 году. Разъяснения других сокращение в этом издании см. в [2, р. 1239–1314].*

² Согласно Оксфордскому словарю английского языка, существительное «доказательство» («proof») означает, прежде всего, доказательства (evidence), показывающие или помогающие показать,

Понятие юридического доказательства родственно понятию доказательства в общей, или формальной, логике, согласуясь с базовым определением Аристотеля. Так, по Стагириту, *умозаключение (reasoning) есть построение мысли, в котором если что-то определенное положено, то из него с необходимостью вытекает нечто другое, от него отличное. «Доказательство» («demonstration») есть тогда, когда умозаключение исходит из истинных и первых посылок (premisses) или из таких, знание о которых берет свое начало от тех или иных первых и истинных посылок* [5, р. 4]. Таким образом, согласно общей логике правильное доказательство должно отвечать соединению требований истинности посылок и необходимой связи посылок и заключения. Выполнение каждого из этих двух требований является необходимым, а их конъюнкция – достаточным для обоснованного признания общелогического доказательства корректным, а его заключения – истинным¹. Однако корректное юридическое доказательство, согласно приведенной цитате Эйлайффа, должно отвечать еще и закону, к нему дополнительно выдвигает необходимое требование легальности.

В конце статьи «Доказательство» Блэк акцентировал внимание на отличии терминов (и соответствующих понятий) «доказательство», «доказательства» («evidence»), «доверие» («belief») и «показания свидетеля» («testimony»), отсылая за разъяснениями к статье «Доказательства». В ней, среди прочего, нахожу следующее.

Термин «доказательства» следует внимательно отличать от близких ему – «доказательство» и «показания свидетеля». В логике «доказательство» – это достаточное основание для утверждения истинности выдвинутого высказывания. В юридическом понимании этот термин используется шире, он схватывает все, что с учетом легальных правил может быть представлено в суде для продуцирования уверенности в уме судьи или присяжного, а не только одну аргументацию – то есть все, что имеет доказательную силу внутренне, а не только вследствие дедукции из исходных доказательных фактов или их комбинирования. А термин «доказательства» более узок, он охватывает только те виды доказательств, которые могут

что нечто есть истина либо факт. Другое актуальное сейчас значение этого существительного – тестирование, то есть проверка, есть ли нечто истина либо факт. А глагол «prove» означает – показать, что нечто есть истинным или несомненным посредством фактов или доказательств [3, р. 928, 933]. Согласно еще одному авторитетному словарю, доказательство, прежде всего, это любые доказательства, которые устанавливают либо помогают установить истинность, ценность, качество чего-нибудь. В праве это цельный корпус (whole body) доказательств, на который опирается вердикт суда. А в математике и логике это последовательность шагов либо утверждений, устанавливающая истинность высказывания, и т. п. [4, р. 1070].

¹ Можно утверждать, таким образом, что, согласно Аристотелю, единственный стандарт доказательства в общей логике – это доказательство вне всякого сомнения, оно строится на безусловно истинных посылках посредством демонстративных умозаключений.

быть законным способом представлены сторонами в суде посредством конкретных фактов – свидетельств, отчетов или иных документов. Чтоб привлечь презумпцию права себе в помощь, следует привести доказательство, а не просто предложить доказательства. «Показания свидетеля» – еще более узкий термин. Действительно, он означает лишь те доказательства, которые даются свидетелем по делу в суде устно либо в письменной форме, в частности, письменные свидетельства под присягой... «Доверие» значит субъективное состояние, являющееся результатом доказательства. Это наличная в уме уверенность в истинности вынесенного на суд высказывания, вызванная процессом убеждения, доказательства, аргументации...

Слово «доказательство» на самом деле означает все, что непосредственно либо опосредованно служит для того, чтоб убедить (*to convince*) ум в истинности либо ложности какого-то факта либо высказывания. Его также используют для обозначения уверенности, порождаемой в уме правильным доказательством. Слово «доказательства» («*evidence*») в своем исходном понимании означает состояние очевидности (*state of being evident*), то есть определенное бытие как простое, явное, общеизвестное... *Best. Ev. §§ 10, 11* [2, p. 446–447].

В приведенном фрагменте указаны, хотя и далеко не исчерпывающе, состав и отношения в кластере терминов (и соответствующих понятий), которые нужны для (понимания и) выражения юридического доказательства. Этот кластер по меньшей мере трехмерен: он лежит не только в общелогическом (тут формируется или устанавливается формальная правильность / неправильность доказательства) и юридическом (законность / незаконность) измерениях, но еще и в риторическом (убедительность / неубедительность в смысле достижения стороной достаточного уровня доверия судьи, присяжного и проч.)¹. Признание существенности риторического измерения понимания юридического доказательства делает таковое зависящим от ума здесь-и-теперь воспринимающего его субъекта, то есть в той или иной мере субъективным.

Третье издание юридического словаря увидело свет в 1933 г., уже после смерти Г. К. Блэка. Статья «Доказательство» тут подверглась некоторому реформатированию, дополнению и детализации. Заслуживает внимания, прежде всего, такой ее новый фрагмент.

Доказательство есть завершенность доказательства (Proof is the perfection of evidence). Действительно, без доказательств нет доказательства, хотя могут быть доказательства, которые не составляют доказательства: на-

¹ С учетом прогресса логической науки сегодня логическое измерение может быть модифицировано – за счет перехода от формальной логики к неформальной, прежде всего к особенной юридической логике. В этой связи см., напр., [6].

пример, если человек найден убитым там, где незадолго до этого видели другого, данный факт будет доказательством в рассуждении, что последний – убийца, однако, взятый сам по себе, вовсе не будет представлять доказательства этого.

«Доказательство», когда этот термин используется в законодательстве, означает надлежащие и легальные (*competent and legal*) доказательства, свидетельства, которые заслуживают доверия и конформны фундаментальным правилам доказательства... *Hand. v. Nolan, 1 N. J. Misc. 428, 136 A. 430, 431 [7, p. 1445]*.

Приведенные разъяснения подтверждают, что в общем случае доказательство не сводится к отдельному произвольно взятому доказательству либо к куче такого рода доказательств: чтобы превратиться в завершённое доказательство, надлежащие и законные доказательства должны отвечать определенным правилам процесса доказательства.

Следует также отметить дальнейшее расширение связанного с доказательством кластера терминов, в частности вследствие введения термина «степень доказательства» («*degree of proof*»).

Так, «степень доказательства» означает отличный от среднего результат доказательств, благодаря чему устанавливается истина. В этом случае употребляются термины «перевес доказательств» («*preponderance of evidence*») и «доказательство вне разумного сомнения» («*proof beyond reasonable doubt*»). *Sowle v. Sowle, 115 Neb. 795, 215 N. W. 122, 123 [7, p. 1445]*.

Данные нововведения представляются существенными как предпосылки формирования общего понятия стандарта юридического доказательства (и соответствующего термина).

Следующее, четвертое, издание словаря Блэка было опубликовано в 1951 г., потом оно дважды дорабатывалось и переиздавалось в 1957 и 1968 гг. Опираясь на второе переиздание, отмечу, что хотя его содержание во многом воспроизводит издания 1891, 1910 и 1933 гг., однако есть и значимые отличия.

Прежде всего, из статьи «Доказательство» удален проникнутый духом общей логики фрагмент книги Хартона, с которого когда-то начинал сам Блэк. Хотя логическое измерение понимания доказательства при этом не игнорируется, однако явно обнаруживается некое смещение акцентов.

ДОКАЗАТЕЛЬСТВО. Следствие доказательств; установление факта посредством доказательств. *Nevling v. Com., 98 Pa 328* и др. Любой факт либо обстоятельство, которое направляет ум к утверждению либо отрицанию какого-либо высказывания. *Nauful v. National Loan & Exchange Bank of Columbia, 111 S. C. 309, 97 S. E. 843, 845*. Достигнутая посредством предъявления доказательств уверенность или убежденность ума судьи, присяж-

ного в реальності утверджуваного факта. *Ellis v. Wolfe-Shoemaker Motor Co.*, 227 Mo. App. 508, 55 S. W. 2d 309 [8, p. 1380].

Приведенный фрагмент представляется весьма показательным: в нем к двум разъяснениям, которые уже содержались в предыдущих изданиях, добавлено третье новое, имеющее принципиальную важность. Действительно, в этом нововведении внимание явно акцентировано на влиянии доказательства на умы иных лиц, вследствие чего у них возникает отсутствовавшая ранее уверенность или убежденность. Таким образом, доказательство окончательно превращается из, по сути, умственной активности, направленной на установление истины и не требующей, хотя и не исключающей, более чем одного мыслящего лица, в осуществляемую в материальном мире, в значительной мере посредством языка, целенаправленную связь двух или большего числа лиц; эта коммуникативная связь хотя и не исключает поиска истины или оперирование ею, но преследует уже иную цель – достижение доверия, уверенности или убежденности ума того, кому адресовано уверение или убеждение. Таким образом, можно видеть, что риторическое измерение понимания доказательства, зафиксированное еще самим Г. К. Блэком, не только окончательно утвердилось наряду с логическим и юридическим измерениями, но и его значение явно возросло.

В статью «Доказательство» включено ранее подававшееся отдельно разъяснение различия терминов «доказательство» и «доказательства». Здесь, в частности, отмечается следующее.

«Доказательства» отличаются от «доказательства» тем, что первые могут быть ложными и не иметь доказательной ценности (probative value). State v. Howard, 162 La. 719, 111 So. 72, 75.

Доказательство, строго говоря, это результат или следствие доказательств, тогда как доказательства – это среда или средства, благодаря которым факт является доказанным либо опровергнутым (is proved or disproved). Однако слова «proof» и «evidence» могут употребляться взамен друга друга. Walker v. State, 138 Ark. 517, 212 S. W. 319, 324 та ін.

Доказательство есть выводимое из доказательств заключение. Jones v. Clements, Tex. Civ. App., 41 S. W. 2d 1069, 1070... [8, p. 1380].

Второй из приведенных фрагментов обращает внимание на проникновение в право вольного использования слов естественного языка «proof» и «evidence»: это чревато подменой понятий. Чтобы избежать ошибок подмены, унифицировать и облегчить понимание юридических норм или решений и т. п., соответствующие юридические термины следует определять как можно строже и использовать согласно дефинициям законодательства, на что обращал

внимание еще Блэк. Выведение заключения из доказательств-посылок составляет, согласно последнему из данных фрагментов, существенный момент процесса юридического доказательства: в этом отношении оно, как уже отмечалось, родственно доказательству логическому или математическому.

Кроме отмеченного выше, здесь представляется актуальным следующее разъяснение доказательства вне разумного сомнения.

Такое доказательство исключает все допустимые разумом гипотезы (reasonable hypothesis) за исключением той, на поддержку которой оно направлено, и является полностью консистентным с виной подсудимого и неконсистентным с любым другим разумным заключением (rational conclusion). State v. McDonough, 129 Conn. 483, 29 A. 2d 582, 583 [8, p. 1381].

Пятое издание юридического словаря Блэка вышло в 1979 г. Статья «Доказательство» в сравнении с предыдущими изданиями здесь заметно сокращена. Первая ее часть состоит из разъяснений собственно понятия доказательства, она фактически воспроизводит начальный фрагмент четвертого издания. Но затем добавлено следующее.

«Доказательство» означает установление посредством доказательств требуемой степени доверия к факту в уме официального лица, которое исследует факт (trier of fact), или суда. Calif. Evidence Code [9, p. 1093].

Данное добавление вполне подтверждает тенденцию повышения значимости риторического измерения понимания юридического доказательства: таковое все больше ассоциируется не столько с формально-правильным установлением истины, реального состояния дел, сколько с действиями по переводу разума определенных лиц в состояние уверенности и убежденности в нужных той или иной стороне, хотя, не исключено, и не обязательно реальных, фактах. Вытеснение логического риторическим уже не в состоянии перевесить даже устоявшееся повторение во второй части статьи, посвященной различию понятий доказательства и доказательств, того, что *доказательство есть достаточное основание утверждения истинности выдвинутого высказывания...* [9, p. 1094].

Значимая инновация пятого издания словаря – появление статьи «Стандарт доказательства» («Standard of proof»).

Стандарт доказательства. Бремя доказательства в каком-то особенном виде дел. Так, в уголовном деле прокурор имеет стандарт (т.е. бремя) доказательства вне разумного сомнения, а в большинстве гражданских дел требуется стандарт – доказательство через чистый перевес доказательств [9, p. 1260].

Таким образом, опираясь на словарь Блэка, можно предположить, что легитимация общего понятия стандарта доказательства и соответствующего термина в англо-американском праве произошла в 60–70-х гг. XX ст.¹

В 1990 г. увидело свет шестое издание инициированного Г. К. Блэком труда. В предисловии здесь подчеркнуто, что *данное издание открывает второе столетие использования юридического словаря Блэка в качестве эталонного источника юридических определений*.

Как и охватываемые им различные области права, словарь постоянно изменяется. Это обуславливает необходимость не только значительного увеличения числа новых выражений и терминов, но и обновление данных ранее разъяснений. Показателем в этом отношении является то, что данное издание вводит или пересматривает более 5000 юридических выражений и терминов. Обновление и дополнения корпуса соответствующих цитат потребовало тысяч других изменений [10, p. iii].

Однако статья «Доказательство» в шестом издании по сути не отличается от той, что была опубликована в издании предыдущем. Развитие получило разве что понятие стандарта доказательства.

Стандарт доказательства – утверждение о том, насколько убедительными должны быть доказательства, чтобы сторона справилась со своим бременем доказательства. Главные стандарты доказательства суть: доказательство вне разумного сомнения (в уголовных делах), доказательство посредством ясных и убедительных доказательств (proof by clear and convincing evidence), доказательство через перевес доказательств [10, p. 1216].

Таким образом, к концу XX в. англо-американское право выработало три главных вида стандарта доказательства, среди них стандарт доказательства вне разумного сомнения является самым высоким или трудновыполнимым.

Седьмое издание юридического словаря Блэка, увидевшее свет в 1999 г., было подготовлено новой многочисленной командой юристов и специалистов-лексикографов под руководством главного редактора Брайана А. Гарнера (Bryan A. Garner). Оно включало более 24 000 дефиниций, из которых около 4 500 были подготовлены именно для этого издания.

В предисловии Гарнер отметил, во-первых, глубокие и быстрые изменения в человеческой жизни, приведшие к появлению абсолютно новых понятий (и терминов) вроде киберсталкинга (cyberstalking), юриметрики (jurimetrics), репродуктивных прав (reproductive rights) и проч. Во-вторых, значительного прогресса достигла юридическая наука. Оба эти фактора обусловили потреб-

¹ Позднее – уже в девятом издании словаря – фиксация словосочетания «standard of proof» в английском языке отнесена к 1922 году [12, p. 1535].

ность не просто в очередном расширении и обновлении, а в «капитальному ремонту» словаря. В частности, в его состав впервые были включены около 2000 цитат из научных трудов, которые помогли в истолковании различных терминов [11, р. ix-x].

Вследствие выполнения заявленного «капитального ремонта» статья о доказательстве приобрела буквально следующий вид:

доказательство, сущ. **1.** Установление либо опровержение утверждаемого факта посредством доказательств; убедительное следствие доказательств в уме официального лица, устанавливающего факты (*the persuasive effect of evidence in the mind of a fact-finder*). **2.** Доказательства, которые определяют решение суда. **3.** Заверенный документ, составляющий законное доказательство.

После этого приведены разъяснения ряда выделенных по разным основаниям видов доказательства, в том числе уже встречавшиеся в предыдущих изданиях словаря. Еще дальше представлены разъяснения сложных терминов, в состав которых входит «доказательство» либо отсылки к соответствующим словарным статьям. Например: «**доказательство, бремя.** См. БРЕМЯ ДОКАЗАТЕЛЬСТВА» («**proof, burden of.** See BURDEN OF PROOF») [11, р. 1231].

Обратившись к статье о доказательствах, нахожу, среди прочего, такое:

доказательства, сущ. **1.** Что-то (включая показания свидетелей, документы и реальные объекты), что направлено на то, чтобы доказать либо опровергнуть существование утверждаемого факта <для прокурора окровавленная рукавичка является ключевой частью доказательств>. **2.** См. принятый в качестве доказательства факт (fact in evidence) в статье ФАКТ. **3.** Совокупность вещей, особенно показания свидетелей и вещественные доказательства (exhibits), предъявленных суду в некоем споре <доказательства покажут, что ответчик нарушил контракт>. **4.** Часть законодательства, которая регулирует бремя доказательства, допустимость, релевантность, а также вес и достаточность (admissibility, relevance, and weight and sufficiency) того, что согласно закону должно быть включено в протокол процесса <с учетом правил доказательств это заявление свидетеля является недопустимым свидетельством с чужих слов, не предусмотренным ни одним исключением>. – **доказывать (evidence)**, глагол [11, р. 576]¹.

¹ Как видно, слово «evidence» может быть существительным либо глаголом. В последнем случае его естественно переводить на русский – «приводить доказательства», «доказывать», а на украинский – «наводити докази», «доказувати», а также «доводити». Как существительное, обозначающее информацию, дающую сильное основание верить во что-то или в чем-то убеждать, оно относится к неисчислимым (uncountable nouns), а потому употребляется только в единственном числе – даже тогда, когда речь идет о множестве [3, р. 396]. А на русский язык существительное «evidence» обычно переводится множественным числом – «доказательства», и это совместимо со случаем, когда мно-

Кроме поддерживающей цитаты из публикации Джеймса Б. Тайера (James B. Thayer) в журнале «Harvard Law Review» за 1889 г. и одного заимствования из юридического источника, статья «Доказательства» далее включает разъяснения ряда видов доказательств, в частности такое:

ясные и убедительные доказательства. Доказательства, которые показывают, что вещь, подлежащая доказательству, является высоковероятной или разумно достоверной (*highly probable or reasonably certain*). Это большее бремя, чем перевес доказательств, что является стандартом в большинстве гражданских судебных процессов, однако меньшее в сравнении с доказательством вне разумного сомнения, что есть нормой для уголовных процессов. – Также называется ясное и убедительное доказательство. Ср. ПЕРЕВЕС ДОКАЗАТЕЛЬСТВ [11, р. 577].

Уже приведенные фрагменты демонстрируют, что команда Гарнера выполнила действительно «капитальный ремонт» юридического словаря Блэка. Нельзя не заметить, прежде всего, изменения формы словарных статей: они стали значительно более короткими, однако составленными с использованием разного рода информативных выделений, знаков, перекрестных ссылок и проч.

Что касается содержания словаря, то из него исключена значительная часть конкретных заимствований из статутов, кодексов, судебных процессов. Они заменены командой Гарнера на обобщённые формулировки и наглядные примеры, на цитирование результатов научной рефлексии, чего раньше практически не было. Конечно, все это опиралось на более чем столетние наработки юристов-практиков и ученых-правоведов, а также лексикографов. Переработанное таким образом содержание словаря само по себе вряд ли в полной мере сохраняет ценность для «студентов, специализирующихся в истории права или сравнительной юриспруденции», чего хотел Г. К. Блэк. Однако иным образом отразить постоянно растущую по объему и разнообразию информацию из поля права в одной более-менее ограниченной по размерам бумажной книге, очевидно, не представляется возможным.

С учетом предмета данной статьи следует отметить, что продукт команды Гарнера вполне согласуется с отраженной в предыдущих изданиях тенденцией усиления значимости содержимого риторического измерения понимания юридического доказательства и параллельно некоторого вытеснения риторическим логического. Кроме того, нельзя не отметить удаления присутствовавших во всех предыдущих изданиях разъяснений отличия терминов «до-

жество доказательств исчерпывается только одним либо вообще пусто. Но с учетом конкретного контекста «evidence» может переводиться и как «(одно) доказательство» – см., напр., вышеприведенный пункт 2.

казательство», «доказательства» и др.: возможно, со времен Г. К. Блэка опасность путаницы здесь существенно уменьшилась?

Восьмое издание юридического словаря Блэка опубликовано в 2004 г. Статья «Доказательство» в нем по сути воспроизводит то, что было в седьмом издании, хотя отчасти с восстановлением отсылок к авторитетным юридическим источникам. С рядом вспомогательных дополнений и технических изменений то же самое обнаруживается и в следующем – девятом – издании словаря 2009 года:

доказательство, сущ. (13 в.) 1) Установление либо опровержение утверждаемого факта посредством доказательств; убедительное следствие доказательств в уме того, кто устанавливает факты [Кейсы: Доказательства ⇔ 584]. 2) Доказательства, которые определяют решение суда. 3) Заверенный документ, составляющий законное доказательство [12, р. 1334].

Во-первых, в данном фрагменте добавлено указание на время, когда слово «доказательство» («proof») появилось в английском языке, – это тринадцатый век. Во-вторых, для ссылки на первичные юридические материалы использована система ключевых номеров Веста (West key number system), характерным признаком чего является пиктограмма ключа ⇔¹.

Среди приведенного далее множества видов доказательства привлекает внимание, в частности, следующее:

доказательство вне разумного сомнения. (1834) Доказательство, которое исключает любые допустимые разумом гипотезы кроме той, на поддержку которой оно направлено. См. РАЗУМНОЕ СОМНЕНИЕ. • Раньше этот стандарт требовал, чтобы доказательства «устанавливали истинность факта с разумной и моральной достоверностью (reasonable and moral certainty)» и «доказательство вне разумного сомнения отличалось от абсолютной достоверности». Но моральная достоверность более не считается синонимом доказательства вне разумного сомнения. См. *Victor v. Nebraska*, 511 U. S. 1, 8, 12, 114 S. Ct. 1239, 1244, 1246 (1994). [Кейсы: Уголовное право ⇔ 561] [12, р. 1334].

Из данного разъяснения, которое опять-таки практически совпадает с содержанием соответствующего фрагмента восьмого издания, вытекает необходимость различения понятий стандарта доказательства вне разумного сомнения и моральной достоверности, которые долгое время считались фактически тождественными (см., напр., [9, р. 909], [10, р. 1008]). Углубленный анализ этой новоявленной дистинкции целесообразно провести отдельно.

¹ Эта система делит известия о содержимом поля права США, давно и регулярно публикуемые в специальных дайджестах на более чем 400 широких тем (напр., «Доказательства» или «Уголовное право»). Далее каждая из них снова подразделяется на составляющие, которым приписываются особые ключевые номера.

Статья «Доказательства» также по сути воспроизводит представленное в седьмом и восьмом изданиях. Видимо, взаимосвязанные кластеры основных понятий и соответствующих терминов, в которых мыслится и выражается юридическое доказательство, в XXI веке хотя и не утрачивают динамики совсем, но, по крайней мере с учетом рассмотренных изданий словаря Блэка, достигают некоторой стабильности.

Выводы. Анализ понимания юридического доказательства по материалам ряда изданий словаря Блэка, опубликованных на продолжении столетия с четвертью, позволяет прийти к ряду следующих выводов.

Во-первых, доказательство превратилось из активности, по сути направленной на формально-правильное достижение истины, что в принципе не требует более чем одного мыслящего лица, в целенаправленную коммуникацию двух или большего числа лиц, целью которой есть достижение доверия того, на кого направлены уверения и убеждения.

Во-вторых, кластер (понятий и соответствующих) терминов, в которых (понимается и) высказывается доказательство в англо-американском праве, сегодня включает «доказательство» и «доказательства», «доказывать» и «приводить доказательства», «бремя доказательства», «стандарт доказательства», «стандарт доказательства вне разумного сомнения», «стандарт доказательства через перевес доказательств», «стандарт доказательства посредством ясных и убедительных доказательств», а также «истина» и «доверие» вкупе с «уверенность», «уверять», «убеждать» и т. д.

Этот кластер, в-третьих, сформировался и эволюционирует по меньшей мере в трех измерениях, не считая измерений естественного пространства-времени: логическом, юридическом и риторическом. Причем наблюдается усиление значимости содержимого риторического измерения за счет частичного вытеснения логического. Соответственно, понятие юридического доказательства хотя и остается родственным своему аналогу в логике, но все более от него отдалается.

На этом пути, в-четвертых, понятие юридического доказательства утратило – как обязательные составляющие своего содержания – имманентные признаки логического доказательства, а именно истинность посылок-доказательств и необходимую логическую связь между корпусом доказательств и заключением. Метаморфозы претерпело и понятие стандарта доказательства, превратившись из единичного в формальной логике в общее в праве: здесь оно делится на три главных видовых, используемых в зависимости от ситуации. При этом даже то из них, которое отвечает уголовным делам и является самым трудновыполнимым, уже не требует от результирующего доверия судьи, присяжного и др. абсолютной истинности или достоверности, соглашаясь на отсутствие только разумных сомнений, по своей природе субъективных и практически никогда не избавленных зависимости от риторического влияния.

Наконец, хотя достижение желаемого состояния доверия может не противоречить поиску истины, а в ряде случаев даже опираться на этот процесс или его результаты, однако не трудно понять, что стремление вызвать такое доверие может опереться и на ложь, на заблуждение или на обман. Эффективное противодействие такого рода нежелательным «доказательствам» требует синергии логики, права и, конечно же, морали.

ЛИТЕРАТУРА

1. Black H. C. A Dictionary of Law. St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1891. x, 1253 p.
2. Black H. C. A Law Dictionary. 2-nd ed. St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1910. vii, 1314 p.
3. Hornby A. S. Oxford Advanced Learner's Dictionary. 5-th ed. Oxford e. a: Oxford University Press, 1995. 1438 p.
4. Collins Concise Dictionary. Rev. 3-rd ed. / Marian Makins (managing editor). Glasgow: Harper Collins Publishers. 1995. xx, 1583 p.
5. Aristotle. Topics. W. A. Pickard-Cambridge (trans.). London: Aeterna Press, 1975. 156 p.
6. Tiaglo A. V. Is There a Specifically Juristic Logic? *Forum Prava*. 2020. #60 (Suppl.). t10–t15. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.4082815>.
7. Black H. C. Black's Law Dictionary. 3-rd ed. St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1933. vii, 1944 p.
8. Black H. C. Black's Law Dictionary. Revised 4-th ed. St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1968. lxxx, 1882 p.
9. Black H. C. Black's Law Dictionary. 5-th ed. / Joseph R. Nolan., Michael J. Connolly (ed.). St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1979. xiv, 1511 p.
10. Black H. C. Black's Law Dictionary. 6-th ed. / Joseph R. Nolan (ed.). St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1990. xiv, 1657 p.
11. Black H. C. Black's Law Dictionary. 7-th ed. / Bryan A. Garner (ed.). St. Paul, Minn.: West Group, 1999. xxiii, 1738 p.
12. Black H. C. Black's Law Dictionary. 9-th ed. / Bryan A. Garner (ed.). St. Paul, Minn.: Thomson Reuters, 2009. xxxi, 1920 p.

Тягло Олександр Володимирович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, Україна

ПРО РОЗУМІННЯ ДОВЕДЕННЯ В АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОМУ ПРАВІ

З метою осмислення нового для права України поняття доведення поза розумним сумнівом досліджене загальне розуміння доведення в англо-американському праві. Для цього проведений компаративний аналіз споріднених фрагментів низки

видань юридичного словника Блека (1891–2009). З'ясована основна частина кластера термінів (і відповідних понять), в яких висловлюється (і розуміється) юридичне доведення. Показано, що цей кластер сформувався й еволюціонує щонайменше у трьох вимірах: логічному, юридичному та риторичному. При цьому спостерігається підсилення значущості вмісту риторичного виміру за рахунок часткового витискування логічного.

Ключові слова: доведення, юридичне доведення, логічне доведення, стандарт доведення, доведення поза розумним сумнівом, англо-американське право, «Юридичний словник Блека».

Тiаglo Alexander Vladimirovich, Doctor of Philosophy,
Professor, Professor of Department of Social Sciences and Humanities,
Kharkov National University of Internal Affairs, Ukraine

ON COMPREHENSION OF PROOF IN ANGLO-AMERICAN LAW

Problem setting and objectives. *Concept of proof beyond reasonable doubt was introduced to the Ukrainian law in 2012 only. In order to grasp and use this innovation properly, evolution and current state of general comprehension of proof in Anglo-American law is studied. For this, a comparative analysis of similar fragments from several Black's Law Dictionary editions (1891–2009) is performed.*

Paper main body. *Cluster of terms (and relevant concepts), by which proof in law, or judicial proof, is expressed (and comprehended), includes now «proof» and «evidence», «to prove» and «to evidence», «burden of proof», «standard of proof», «standard of proof beyond reasonable doubt», «standard of proof by preponderance of evidence», «standard of proof by clear and convincing evidence», as well «truth» and «beliefs» coupled with «conviction», «to convince», «to persuade», and so on.*

This cluster was formed and has been evolving all time in at least three dimensions: logical, juridical, and rhetorical. At that, the rhetorical dimension significance has been rising through partial extrusion of the logical one. Respectively, although concept of the judicial proof remains akin to its analogue in logics yet, but it has been moving increasingly away from it.

On this way, the judicial proof concept lost – as necessary components of its content – immanent features of the logical proof, namely, truth of evidence in premises and necessary logical connection between whole body of the evidence and conclusion. Concept of standard of proof undergone significant change as well: now it divides into three main species concepts that depend on the cases nature. Even that concept, which corresponds to criminal cases and supposes the most difficult requirements, do not require truth or absolute certainty of the belief induced, agreeing only on absence of reasonable doubt, which by nature is subjective and practically never avoid some rhetorical influence.

Conclusions of the research. *The judicial proof was transformed from activity purposed by essence at formally correct establishment of truth, which in principle does not require more than one thinking person, into organized legal communication of two or more persons, principal purpose of which is to induce desirable belief in minds of the persons to whom relevant conviction is addressed. The proof has been evolving all time in at least three variable dimensions: logical, juridical, and rhetorical.*

Key words: *proof, judicial proof, logical proof, standard of proof, proof beyond reasonable doubt, Anglo-American law, Black's Law Dictionary.*

Фінін Георгій Іванович, доктор філософських наук, доцент,
завідувач кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін
Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради,
м. Харків, Україна
e-mail: finingeorgiy@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7437-2996

ІСТОРИЧНА СВІДОМІСТЬ У ПРАКТИКАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ

Проаналізовано специфіку основних аспектів історичної свідомості в практиках національної освіти. Визначено головні компоненти історичної свідомості. Наведено основні характеристики історичної пам'яті та її функції. З'ясовано, що нагальною потребою суспільства є врахування специфіки формування історичної свідомості при підготовці сучасних фахівців.

Ключові слова: історична свідомість, історична пам'ять, історичне знання, освіта.

Постановка проблеми. Український народ має власну систему освіти та виховання. У нашій державі були створені самобутні підходи до процесу навчання, підготовки до служби в армії, формування патріотів власної країни, самовідданих захисників Вітчизни, активних та свідомих осіб, працелюбних громадян. Сьогодні під впливом глобалізаційних процесів спостерігається прискорене зближення української освіти зі світовими та європейськими зразками, упровадження досягнень теоретичної спадщини іноземних науковців у систему національної освіти. Тому тепер, як ніколи, час згадати здобутки національного навчання й виховання, що завжди відрізняли нас від інших народів. Історія засвідчує, що педагогіка в Україні в певні роки як розвивалася, так і занепадала. Саме тому вагомою ланкою в підготовці молоді, студентів має бути вивчення історичних традицій українського народу, його духовних джерел.

Питання історичної свідомості, історичної пам'яті, закономірностей історичного пізнання й тенденцій еволюції історичного знання постійно перебувають у центрі уваги вітчизняних та закордонних дослідників. У духовному світі сучасної молоді історична свідомість виявляється сукупністю ідей, поглядів, настроїв, які дають змогу прийняти й оцінити минуле в усьому його

розмаїтті. Історична свідомість охоплює різні за значенням і важливістю події, формується не лише систематизовано (через систему освіти), а й не-впорядковано (через засоби масової інформації, художню літературу та інше) [1, с. 71].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історична свідомість та особливості її формування були предметом дослідження таких відомих учених, як М. Вебер, К. Поппер, Б. Рассел, П. Сорокін, О. Шпенглер, К. Ясперс, М. Грушевський, Д. Донцов та ін. Учені розглядали різні аспекти формування історичної свідомості та історичної пам'яті.

На сучасному етапі дослідження специфіки основних аспектів історичної свідомості в практиках національної освіти відображені в працях М. Бойченка, В. Вашкевича, А. Землянського, М. Култаєвої, М. Козловця, О. Стасевської та ін. Незважаючи на наявність публікацій, дослідження специфіки основних аспектів історичної свідомості в практиках національної освіти не можна вважати вичерпаними. Також потребує подальшого наукового дослідження проблема специфіки формування історичної свідомості при підготовці сучасних фахівців.

Формулювання цілей. Метою статті є філософський аналіз та висвітлення основних аспектів історичної свідомості в практиках національної освіти.

Виклад основного матеріалу. Історичну свідомість у широкому сенсі потрібно розглядати як специфічну форму суспільної свідомості, що відтворює й реалізує зв'язок історичних епох, наступність в історичному процесі, що забезпечує естафету поколінь [2, с. 40]. На думку Р. Арона, «історична свідомість змінюється разом із народами й епохами, у ній домінує або ностальгія за минулим, або смисл збереження чи надія на майбутнє» [3, с. 498].

Розглядаючи феномен історичної свідомості з погляду соціологічної теорії, В. Пержун зауважує, «що потрібно зупинитися принаймні на трьох важливих моментах. По-перше, історична свідомість виступає фактором опосередкування соціальної практики і навіть певною мірою визначає її детермінанту. По-друге, сама соціальна практика впливає на історичну свідомість. Так, довгі роки української бездержавності породили в людях відчуття меншовартості та неспроможності самостійно жити і творити, яке домінує і зараз серед певної частини населення України. Разом з тим, споконвічна боротьба за незалежність допомогла залишити віру, надію і впевненість у можливості відродження справжньої незалежності й самостійності України як держави. По-третє, дуже важливо, щоб історична свідомість суспільства стала надбанням окремої особистості» [4, с. 105].

Існують різні методологічні підходи і трактування щодо предмета історичної свідомості в структурі суспільної свідомості, у той же час можна виділити деякі загальні компоненти її ціннісних характеристик та значення

в суспільстві: історичне минуле (ставлення до минулого через його оцінювання, переживання, співучасть тощо); спадкоємна діяльність поколінь (вплив минулого на сучасне); соціальна пам'ять (пам'ять поколінь, яка завжди присутня у народі, нації, суспільстві); соціально-історичний простір і час (триєдина якісна ознака історичної свідомості – взаємообумовленість і взаємовплив минулого, сучасного і майбутнього) [4, с. 107].

О. Стасевська вважає, що історична пам'ять є складовим елементом історичної свідомості (яка концептуалізує зв'язок минулого, сьогодення й майбутнього) та водночас вона постає одним із її джерел (поряд з офіційними державними концепціями, науковими теоріями, історичною міфологією, релігійними ученнями, витворами літератури та мистецтва) [5, с. 168].

Слушним є твердження, що історична пам'ять виступає і як ментальна здатність суб'єктів зберігати пережитий досвід, і як результат певного впорядкування спогадів, що здійснюються під час оформлення історичної свідомості шляхом осмислення пережитого досвіду [6, с. 45].

До основних характеристик історичної пам'яті належить її соціальна детермінованість, базовість щодо формування індивідуальної та суспільної свідомості, через що вона безпосередньо впливає на суспільну свідомість. Відповідно, вона виконує такі функції: інформаційну (акумуляція та трансляція соціально значущої інформації); ідентифікаційну (ототожнення суспільства або окремого його члена із певною історико-культурною спільнотою); організаційну (структурування соціуму в часі); світоглядну (теоретичне осмислення соціального досвіду); ціннісно-орієнтовну (виявлення й трансляція ціннісних смислів, визначення ціннісних орієнтирів) [7, с. 125].

На думку вчених, усебічний захист культурно-ціннісного простору країни, основ національно-культурної ідентичності народу є важливими складовими духовної безпеки держави [8, с. 33].

Формування історичної свідомості відбувається у відповідному освітньому просторі та є складовою національно-культурного простору. Феномен «освітній простір» охоплює навчальні заклади й інші культурно-освітні явища того чи іншого регіону, які перебувають у певному взаємозв'язку, що виправдовує їх спільний опис як просторово-освітньої спільноти, що відрізняється від аналогічних, що перебувають поруч.

Картина ускладнюється тим, що на кожному рівні освіти (початковому, середньому, вищому) і в кожній освітній сфері (наприклад, професійна освіта або конфесійно орієнтована) їхні освітні простори і, відповідно, їхні межі можуть відбудовуватися по-своєму й не збігатися з просторами інших сфер та/або рівнів освіти.

Найчастіше освітній простір визначається через задане поняття «регіон» із опертям на історико-географічні, країнознавчі дослідження й адміністра-

тивно-політичний поділ. Вивчення специфіки формування історичної свідомості різних освітніх просторів є важливим завданням національного та міжнаціонального рівнів.

Освіта в Україні у своїх модернізаційних стратегіях повинна активізувати весь комплекс смислів української національної ідеї, а також історичної пам'яті. Історична пам'ять – особливий соціокультурний феномен осмислення індивідом, нацією й соціумом свого місця в часі та просторі. Вона є не просто сумою знань, а й каналом передавання історичного досвіду, отже, невід'ємною складовою ідентифікації особистості, соціальної групи, нації. Не випадково кожна колоніальна влада з метою закріплення свого панівного становища над поневоленим народом намагається знищити його історичну пам'ять, яка живе в глибині народної свідомості й постійно збуджує народ до визвольних змагань. Адаже в кожній державі, нації місток між минулим і майбутнім визначає наявність історичної пам'яті та історико-культурної перспективи. Національна пам'ять, культурна спадщина характеризують обрії, висоту й значущість такої перспективи. Як складний феномен національної культури історична пам'ять спроможна «записувати» й зберігати всі реальні події як столітньої давнини, так і новітньої історії. Причому це – найреальніший і найправдивіший «збірник» фактів та зведень без привнесення фальсифікацій та спотворень. Історична пам'ять формує гуманітарну ауру нації, у якій живе народ і з якої черпає добро чи зло. А втрата історичної пам'яті тягне за собою відчуття меншовартості, безперспективності, духовного дискомфорту як в окремої людини, так і в цілої нації [9, с. 70]. Тому в відносинах народів потрібно бачити й перспективу розвитку кожного з них. Саме про таке сприйняття й розуміння історії, здатність усвідомлено сприймати світ пише В. С. Горський. Він вважає, що визначальним тут є той сенс, якого набувають ці факти для актуальної культури, загальне бачення історії.

Виховання в цій сфері має полягати в тому, щоб підтримувати й зміцнювати історичну пам'ять, усе більше виявляти й оприлюднювати її фактичний бік і таким чином доносити до учнів та студентів правду про народ, його історію в первісному вигляді.

Початок ХХІ ст. відзначився соціально-політичними та економічними змінами. Сучасне суспільство є свідком й активним учасником виникнення та становлення нових держав. Унаслідок цього процесу динамічно змінюється сталий баланс економічних і політичних інтересів між країнами, що століттями перебували «за спинами» «основних гравців світової історії». Етнологічні тенденції останнього десятиліття здобули стійку теоретико-методологічну базу, що стала для них цілком гарантованою умовою для збереження в майбутньому [10, с. 353]. Українське козацтво – гордість укра-

їнської нації, джерело духовної сили, шляхетності. Виникнення й становлення українського війська відбувалося ще за часів Київської Русі. Проте цей процес не був рівномірним і неперервним. Найяскравішим періодом розвитку війська та національної системи освіти і виховання стала козацька доба. Козацтво – це джерело натхнення в боротьбі за свободу й незалежність, це вершина військової майстерності, це скарбниця високої духовності наших предків, історичної пам'яті нації.

Сьогодні значна кількість наукових досліджень присвячена вивченню різних аспектів життя козаків: походження українського козацтва, виборення козаками права на власну державу, побут, традиції, звичаї Запорозької Січі, військова справа тощо. Не менш унікальним явищем стала козацька педагогіка, головними завданнями якої були формування національно свідомої та самовідданої особистості шляхом виховання українського характеру та світогляду; підготовка фізично розвинутих, загартованих воїнів-захисників своєї Батьківщини; виховання військової дисциплінованості; формування загальнолюдських моральних, високих лицарських та бойових якостей [11, с. 120].

Освітньо-виховна система козацької доби була багаторівневою та передбачала такі щаблі: дошкільне родинне виховання, родинно-шкільне виховання, вища освіта, військове виховання. Дошкільне родинне виховання ґрунтувалося на культурі батька й матері, дідуся й бабусі, роду й народу. Сім'ї були притаманні демократизм, рівноправність чоловіка й жінки, висока духовність.

Виховні традиції козацької сім'ї набули застосування в шкільному навчанні упродовж багатьох століть. Виникали й успішно функціонували різні типи навчальних закладів. Д. Яворницький розподіляє запорозькі школи на церковно-парафіяльні, монастирські, січові [12, с. 252].

Важливе місце серед навчальних закладів посідали сотенні й полкові школи, які мали загальноосвітній характер, де майбутні козаки опановували початкову освіту. Такі школи розміщувалися в церквах. Діти вчилися читати, писати, рахувати, водночас вивчали історію рідного краю, політичне й державне життя України та інших держав. Приділялася увага релігійному, морально-естетичному та військово-політичному вихованню.

У XVI–XVIII ст. на Запорожжі існували січові школи, які, на відміну від інших запорозьких шкіл, розташовувалися в самій Січі. Освіта мала національний характер, козаки намагалися виховувати в школярів вірність рідній землі, любов до народу, його мови, культури, глибоку шану до християнської віри та народних звичаїв. Навчання здійснювалося рідною мовою. За зразком Війська Запорозького школа мала учнівське самоврядування.

Наприкінці XVIII ст. на Запорожжі крім загальноосвітніх з'являються спеціальні школи з підготовки військових фахівців, працівників адміністрації, дипломатів. Гетьман Яким Гнатович 1754 р. засновує школу нового типу. Ця

школа займалася підготовкою старшинського складу, працівників козацької військової адміністрації, перекладачів із 1754 до 1768 рр. існувала також Головна січова школа, яка за змістом та характером навчання прирівнювалася до кращих братських шкіл [13, с. 85–86].

Подальше навчання козаків відбувалося в школах вищого типу – європейських університетах або вітчизняних – в Острозькій та Києво-Могилянській академіях.

Острозька школа-академія була заснована 1576 р. князем Костянтином Острозьким, який самовіддано захищав православну віру й дбав про розвиток освіти рідного краю. Значна увага приділялася формуванню історичної свідомості національно-патріотичного спрямування.

Центром розвитку національної освіти, науки та культури стає Києво-Могилянська академія, створена 1632 року. Її опікуном став Києво-Печерський архімандрит Петро Могила. Випускниками академії були майбутні гетьмани України Іван Виговський, Павло Тетеря, Юрій Хмельницький, Іван Самойлович.

Чимале значення для козацького війська мала ідеологія, суть якої зводилася до того, що козацтво є оборонцем християнської віри. Під час війн із поляками до релігійних гасел на захист православ'я додалася ще й національна ідея створення власної незалежної держави. Таке ідеологічне підґрунтя було серйозною опорою для військової дисципліни й порядку в козацькому середовищі. Своєрідним ідеологічним фундаментом козацької держави та світогляду запорозьких козаків були волелюбні й національно-релігійні засади.

Спираючись на вищесказане, зауважимо, що козацька система навчання й виховання гармонійно поєднала високу моральність і військово-фізичну досконалість. Це сприяло появі справжніх лицарів, еліти й гордості українського народу. Ця єдність моральної довершеності й надзвичайної сили повинна обов'язково стати ідеалом сучасної системи національно-патріотичного виховання молоді.

Нині активно відроджуються та діють громадські козацькі організації, головною метою яких є виховання громадянина, патріота, гуманіста незалежної української держави, вивчення й поширення козацько-лицарського минулого народу, його традицій, звичаїв, культури та господарювання, формування здорової української нації.

Отже, сучасна освіта в Україні має давні традиції та принципи, які сформувалися за часів Великокняжої України-Русі та розвинулися, а також набули нових форм за часів Козацької держави: відкритість до світу, європейська орієнтація, тісний зв'язок з християнськими цінностями, ідеями гуманізму. У давній Україні було створено унікальну й самотутню вітчизняну освітньо-

наукову систему. Вона забезпечила зростання української духовної, військової, світської, наукової еліти та потреби у фахівцях.

Значну увагу формуванню історичної свідомості здобувачів вищої освіти приділяють у системах національної освіти розвинених країн, зокрема в США. Наприклад, у військовій академії Вест-Пойнт здобувачі вищої освіти вивчають такі дисципліни: американські кордони, міжнародні відносини США з 1898 р., рання національна Америка, світові релігії, революційна Америка, історія громадської війни Америки, створення сучасної Америки, Америка холодної війни, суспільство і культура в американській історії, філософія. Кадети мають можливість факультативно здобути різні гуманітарні спеціальності [14, с. 600].

Висновки. Отже, історичну свідомість у широкому сенсі потрібно розглядати як специфічну форму суспільної свідомості, що витворює й реалізує зв'язок історичних епох, наступність в історичному процесі, що забезпечує естафету поколінь. Історична пам'ять є складовим елементом історичної свідомості та водночас постає одним із її джерел. До основних характеристик історичної пам'яті належить її соціальна детермінованість. Відповідно, вона виконує такі функції: інформаційну, ідентифікаційну, організаційну, світоглядну, ціннісно-орієнтовну. Нагальною потребою суспільства є врахування специфіки формування історичної свідомості при підготовці сучасних фахівців та вивчення специфіки формування історичної свідомості різних освітніх просторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вашкевич В. М. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. Київ: Світогляд, 2010. 274 с.
2. Землянський А. Історична свідомість як детермінанта гармонізації розвитку студентської молоді в полікультурному суспільстві. *VERSUS*. Мелітополь, 2014. №2 (4). С. 165–181.
3. Арон Р. Избранное: Введение в философию истории / отв. ред., пер. с фр. и сост. И. Гобозов. Москва: PerSe, 2000. 544 с.
4. Пержун В. Історична свідомість як форма суспільної свідомості: соціологічний аспект. *Релігія та соціум*. 2012. №2 (8). С. 104–109.
5. Стасевська О. А. Історична пам'ять та соціальний міф як форми інтерпретації минулого. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. Харків: Право, 2019. № 1 (40). С. 165–181.
6. Рюзен Йорн. Нові шляхи історичного мислення. Львів: Літопис, 2010. 358 с.

7. Стасевська О. А. Експлікація аксіологічного аспекту концепту «історична пам'ять». *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Харків: Право, 2018. № 1 (36). С. 123–135.
8. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Духовна безпека українського суспільства у державотворчих процесах сучасності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. Харків: Право, 2019. № 1 (40). С. 21–39.
9. Козловець М. А. Історична пам'ять як чинник формування національної ідентичності українців. *Мультиверсум: філос. альманах*. 2007. № 65. С. 61–82.
10. Бухнієва О. Ф. Українське козацтво – це минуле, сьогодення і майбутнє української нації. *Збірник праць Науково-дослідного інституту українознавства*. 2005. Т. V. С. 351–357.
11. Левківський М. Діяльність козацьких шкіл в Україні (січові, полкові, музичні). Харків: Основа, 2002. 356 с.
12. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. Київ: Наук. думка, 1991. Т. 1. 452 с.
13. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посіб. Київ: Вікар, 2003. 335 с.
14. United States Military Academy. West Point, New York Academic Program. Class Of 2020. Curriculum and Course Descriptions. Office Of The Dean. 679 p. URL: https://www.westpoint.edu/sites/default/files/pdfs/RedBook_GY2020_20170803.pdf (дата звернення: 14.09.2020).

REFERENCES

1. Vashkevych, V. M. (2010). *Istorychna svidomist studentskoi molodi: tsinnisne-svitohliadni oriientyry: textbook for students of higher education institutions*. Kyiv: Svitogliad [in Ukrainian].
2. Zemlianskyi A. (2014). *Istorychna svidomist yak determinanta harmonizatsii rozvytku studentskoi molodi v polikulturnomu suspilstvi. VERSUS. No2 (4), 165-181* [in Ukrainian].
3. Aron, R. (2000). *Selected works: Introduction into the philosophy of history*. Executive editor, trans. from French and comp. by I. Gobozov. Moscow: PerSe [in Russian].
4. Perzhun V. (2012). *Istorychna svidomist yak forma suspilnoi svidomosti: sotsiolohichni aspekt. Relihiia ta Sotsium – Religion and Society. No 2 (8) 104 – 109* [in Ukrainian].
5. Stasevs'ka O. A. (2019). *Istorychna pamiat ta sotsialnyi mif yak formy interpretatsii mynuloho. Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, № 1 (40), 165-181* [in Ukrainian].
6. Ryuzen Jorn. (2010). *Novi shlyaxy' istory'chnogo my'slennya. L'viv: Litopy's* [in Ukrainian].

7. Stasevs'ka O. A. (2018). Eksplikaciya aksiologichnogo aspektu konceptu «istory'chna pam'yat'». Visny'k Nacional'nogo universy'tetu «Yury'dy'chna akademiya Ukrainy' imeni Yaroslava Mudrogo» – Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology. Kharkiv: Pravo. 1 (36). 123–135 [in Ukrainian].
8. Kalynovskyi, Yu. Yu., Manuilov, Ye. M. (2019). Dukhovna bezpeka ukrainskoho suspilstva u derzhavotvorchkykh protsesakh suchasnosti. Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofii – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, No 1 (40), 21–39 [in Ukrainian].
9. Kozlovets M. A. (2007). Istorychna pamiat yak chynnyk formuvannia natsionalnoi identychnosti ukraintsev. *Multyversum. Filosofskiyi almanakh – Multiversum. Philosophical Almanac. No 65.* 61–82 [in Ukrainian].
10. Bukhnieva O. F. (2005). Ukrainske kozatstvo – tse mynule, sohodennia i maibutnie ukrainskoi natsii. *Zb. prats Naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva – collection of works of the Research Institute of Ukrainian Studies, 2005.* Vol. V. 351 – 357 [in Ukrainian].
11. Levkivskiyi M. (2002). Diialnist kozatskykh shkil v Ukraini (sichovi, polkovi, muzychni). Kharkiv, Osnova [in Ukrainian].
12. Iavornytskyi D. I. (1991). Istoriiia zaporizkykh kozakiv. (Vols 1-3); Vol. 1. (1991). Kyiv: Naukova dumka, [in Ukrainian].
13. Medvid L. A. (2003). Istoriiia natsionalnoi osvity i pedahohichnoi dumky v Ukraini. Navchalnyi posibnyk. – Kyiv: Vikar [in Ukrainian].
14. United States Military Academy. West Point, New York Academic Program. Class Of 2020. Curriculum and Course Descriptions. Office Of The Dean. 679 p. URL: https://www.westpoint.edu/sites/default/files/pdfs/RedBook_GY2020_20170803.

Финин Георгий Иванович, доктор философских наук, доцент,
заведующий кафедрой истории и общественно-экономических дисциплин
КУ «Харьковская гуманитарно-педагогическая академия»
Харьковского областного совета г. Харьков, Украина.

ИСТОРИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ В ПРАКТИКАХ НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Проанализирована специфика основных аспектов исторического сознания в практиках национального образования. Определены основные компоненты исторического сознания. Приведены основные характеристики исторической памяти и ее функции. Выяснено, что насущной необходимостью общества является учет специфики формирования исторического сознания при подготовке современных специалистов.

Ключевые слова: историческое сознание, историческая память, историческое знание, образование.

Finin Heorhii Ivanovich, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History and Socio-Economic Disciplines Municipal Establishment “Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy” of Kharkiv Regional Council Kharkiv, Ukraine

HISTORICAL CONSCIOUSNESS IN THE PRACTICES OF NATIONAL EDUCATION

Problem setting. *Questions of historical consciousness, historical memory, patterns of historical knowledge, and trends in the evolution of historical knowledge are constantly in the focus of philosophical research. In the spiritual world of modern youth, historical consciousness is a set of ideas, views, attitudes that allow to accept and appreciate the past in all its diversity. Historical consciousness covers events of different significance and importance is formed not only systematically (through the education system), but also disordered (through the media, fiction).*

Recent research and publications analysis. *Historical consciousness and features of its formation have been the subject of research by such famous scientists as M. Weber, K. Popper, B. Russell, P. Sorokin, O. Spengler, K. Jaspers, M. Hrushevskiyi, D. Dontsov and others. Scientists have considered various aspects of the formation of historical consciousness and historical memory. Some aspects of the formation of historical consciousness in the practices of national education in Ukraine are considered in the studies of such scholars as M. Boychenko, V. Vashkevych, A. Zemlianskyi, O. Stasevs'ka, M. Kul'tayeva, M. Kozlovets and others.*

Paper objective. *The purpose of the article is a philosophical analysis and clarification of the main aspects of historical consciousness in the practices of national education.*

Paper main body. *Historical consciousness in a broad sense should be considered as a specific form of social consciousness that realizes the connection of historical epochs, continuity in the historical process, which provides the relay race of generations.*

Historical memory is an integral element of historical consciousness (which conceptualizes the relationship of past, present and future) and at the same time it is one of its sources (along with official state concepts, scientific theories, historical mythology, religious teachings, works of literature and art).

The main characteristics of historical memory include its social determinism, basicity in the formation of individual and social consciousness, through which it directly affects the social consciousness. Accordingly, it performs the following functions: information (accumulation and transmission of socially significant information); identification (identification of a society or its individual member with a certain historical and cultural community); organizational (structuring society in time); worldview (theoretical under-

standing of social experience); value-oriented (identification and translation of value meanings, definition of values).

Conclusions of the research. *Thus, historical consciousness in a broad sense should be considered as a specific form of social consciousness that realizes the connection of historical epochs, continuity in the historical process, which provides the baton of generations.*

Historical memory is an integral part of historical consciousness and at the same time it is one of its sources. One of the main characteristics of historical memory is its social determinism. Accordingly, it performs the following functions: information; identification; organizational; worldview; value-oriented.

Considerable attention is paid to the formation of the historical consciousness of higher education seekers in the national education systems of developed countries, in particular in the United States.

Keywords: *historical consciousness, historical memory, historical knowledge, education.*

Мелкевік Бьярн, доктор права, професор,
Університет Париж-2, Університет Лаваля (Квебек, Канада)
e-mail: bjarne.melkevik@fd.ulaval.ca.
ORCID ID: 0000-0002-4299-546X

ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРАВА: ПОГЛЯД З ПОЗИЦІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ТЕОРІЇ

У статті розглянуто теорію комунікативної дії Юргена Хабермаса, в контексті якої досліджено потреби сучасних плюралістичних суспільств у теоретичному поясненні та обґрунтуванні правових трансформацій. Показано, що Хабермас пропонує двосторонню концепцію права, що дозволяє досить точно сформулювати проблему трансформації права. Теоретична проблема вирішується на основі аналізу формування права і правових текстів, що набули соціальної метазначущості. Зроблено висновок, що правила дії, регульовані юридичними приписами, не трансформуються довільно, виключно «вільною волею». При такому розумінні право – це проєкт «спільного життя», відтворений із загальної основи життєвого світу.

Ключові слова: Юрген Хабермас, Хабермас і право, комунікативна теорія, філософія права, право і правова трансформація.

Постановка проблеми. Дане дослідження спиратиметься на концепцію німецького філософа Юргена Хабермаса про нормативне перетворення, викладену в його добре відомій праці «Моральна свідомість та комунікативна дія» [1], на його праці в галузі політології, соціології та культурології [2, 3], а також на деякі статті, що містять цікаві положення з обраної тематики.

Ми виходимо з того, що точка зору цього філософа, заснована на комунікативній моделі, може бути плідною для роздумів з даного питання і що потреби сучасних плюралістичних суспільств у поясненні та виправданні юридичних перетворень можуть набути в ній відповідної теоретизації. Ми спробуємо проаналізувати, як здійснення правових перетворень може стати розумним. Тому ми залишимося на метатеоретичному рівні, бо наші міркування про теоретичну модель перетворень права не передбачають описового характеру. Крім того, наше дослідження спирається на широкий філософсько-правовий контекст, що дозволяє представити комунікативну модель як відкриту модель юридичної думки.

Формулювання цілей та дослідницької стратегії. Автор не має наміру розглядати всі ідеї Хабермаса, присвячені питанню перетворення права. Ба

більше, самий інтелектуальний стиль Хабермаса кидає виклик систематичному вирішенню проблеми, оскільки його ідеї постійно еволюціонують та поглиблюються. У зв'язку з цим слід окреслити основні лінії поглядів Хабермаса щодо перетворення права й врахувати висновки, що можуть бути з них зроблені, якщо черпати натхнення з праць філософа і встановити з ними діалог.

Проте необхідно позначити дві межі такого дослідження. З одного боку, ми не хочемо розглядати проблему розуміння правових перетворень з точки зору їхньої історичної еволюції. Інша ж межа стосується способу використання комунікативної моделі, яку ми намагаємось обрати.

Перша межа в деякому сенсі задана об'єктивно. Насправді, навіть якщо ідеї Хабермаса про перетворення та еволюцію права можуть значною мірою пролити світло на його концепцію раціонального перетворення, фактом залишається те, що вони побудовані переважно на основі міркувань, відмінних від тих, з якими ми хотіли б мати справу. Ці міркування, що нагадують теорію морального розвитку Лоренса Кольберга, породжують історико-філософські «еволюціоністські» ідеї, які становлять підставу для суперечки між Кантом і Гегелем з відсиланням до проблематики, що розвивається послідовниками Вебера та марксистами. Таким чином, виникає конкретна проблема, що вимагає окремого рішення за межами цієї роботи.

Друга межа – наше використання комунікативної моделі в юридичній науці. В іншому контексті ми вже представили огляд основних особливостей цієї моделі в тому вигляді, в якому вона була розроблена самим Хабермасом. Тому для огляду цієї моделі Хабермаса ми посилатимемося на наше попереднє дослідження [4, р. 901]. Дана праця є продовженням й розвитком питань, що впливають з нашого інтересу до творчості Хабермаса. Ми спробуємо показати, що згадані праці дають цінні можливості потеоретизувати над різними аспектами юридичної реальності. При цьому ми будемо приділяти особливу увагу розгляду наслідків правових перетворень.

У першій частині ми зосередимося на аналізі права в наших сучасних суспільствах, як його бачить Хабермас. Ми побачимо, що у Хабермаса є двостороння концепція права, яка дозволяє йому точно поставити проблему перетворення права. У другій частині, виходячи з теоретичної проблематики першої, ми проаналізуємо саме формування права, що виходить з правових норм, які отримали соціальну метазначимість.

1. Право і його перетворення. Двостороння концепція права.

Погляди Хабермаса на право засновані на дихотомії, що виникає між «життєвим світом» і «системою» [1; 5]. Тому концепція суспільства є головною цінністю його теорії. Великий теоретичний переворот, викликаний основоположною працею «Теорія комунікативної дії», опублікованою в 1981 р.,

полягає в переміщенні сенсу логіки соціальних наук у бік фундаментального осмислення самого соціуму, тобто у бік суспільної теорії. Для Хабермаса це – питання визначення нормативних рамок практичної області, у даному випадку самого суспільства як соціальної практики. Ще до формулювання наших остаточних висновків ми одразу можемо сказати, що ключовий концепт комунікативної моделі, а саме комунікативна діяльність, звернена до людської діяльності, спрямованої на взаємне розуміння, хранителем якого є життєвий світ.

Хабермас осмислює «двосторонність» права. З одного боку, право постає як інститут, а з іншого – як «засіб». Таке осмислення здійснюється на основі проведеної філософом відмінності між життєвим світом і системою, що змушує по-особливому поставити питання про перетворення права. Згодом ми хотіли б проаналізувати таку двосторонню концепцію права, а потім пояснити, як вона приводить Хабермаса до формулювання двох теорій правової трансформації. Після цього ми зможемо визначити, яка з цих теорій є найбільш підходящою згідно з Хабермасом, і пояснимо значення цього вибору для нашої проблематики.

Для Хабермаса право в сучасній правовій державі зводиться відповідно до двох різних логік: з одного боку, право як засіб, а з іншого – право як інститут. Ці дві логічні ознаки відповідають поділу, існуючому між логікою системи і логікою життєвого світу. Відмінності, проведені Хабермасом між життєвим світом і системою, є ключем до розуміння його поглядів на суспільство. Ці відмінності дозволяють розмежовувати соціальні явища відповідно до способу соціальної інтеграції. Диференціація соціальної інтеграції має сенс у перспективі способів координації дій. Хабермас зазначає: «У соціально інтегрованих областях дії інтеракції (взаємодії) пов'язані між собою інтуїтивним фоном життєвого світу; у системно інтегрованих областях дії порядок виникає об'єктивно, так би мовити, над головами учасників, і він робить це через наслідки дій, що функціонально блокують й стабілізують одне одного» [5, р. 106].

Хабермас представляє тут перспективу вчинку (дії), що належить до практичної філософії як до горизонту розуміння, що однаково підходить як для життєвого світу, так і для систем. Слід зазначити, що саме ця перспектива дії легітимізує відмінність, що існує між життєвим світом і системою, і, врешті-решт, відмінність між правом як засобом та правом як інститутом. Така відмінність проявляється на рівні правопорядку за допомогою іншого звернення до форми легітимації. По відношенню до логіки системи ця перспектива розриває соціологічні межі, в яких системи розглядалися, як правило, на користь питань, що ставлять на перше місце перспективу їх соціальної раціо-

нальності. Саме в цій точці можна зрозуміти, що позиція Хабермаса в даному випадку належить до метатеоретичного порядку, а не до соціологічного.

2. Право як інститут та право як засіб.

Хабермас характеризує право як інститут наступним чином: «Під *правовими інститутами* я маю на увазі правові норми, які не можуть отримати достатньої легітимації при позитивістському зверненні до процедур. Це є типовим для основ конституційного права, принципів кримінального права і кримінального процесу та всього регулювання злочинних дій, що *стосуються* моралі (наприклад, вбивство, аборт, зґвалтування тощо). Оскільки дійсність таких норм піддається сумніву у повсякденній практиці, посилання на їхню законність недостатньо. Вони вимагають матеріального обґрунтування, оскільки належать до легітимного соціального порядку самого життєвого світу і разом з неформальними нормами поведінки утворюють фон комунікативної дії» [1, р. 402].

Тільки повернення до ідей Хабермаса про життєвий світ може дати нам необхідну основу для розуміння того, що приховує в собі ця сучасна концепція права. Концепція Хабермаса про життєвий світ відсилає до безлічі світів, які є і можуть бути пережитими індивідами. Як така, ця концепція не належить до матеріального визначення цього досвіду, а скоріше має відношення до структурної диференціації, що її кожен індивід здійснює або може здійснити на основі культури, суспільства або особистості. Життєвий світ, таким чином, є фоном культурного розуміння, заданого лінгвістично. Через те, що життєвий світ інтерсуб'єктивно розділяється і структурується за допомогою комунікації, він виступає як сховище смислів для людей, які постійно звертаються до нього.

Життєвий світ, таким чином, відсилає до сховища символічних знань, заданих культурою і мовою. Ось чому тут немає, з одного боку, «світу» як уречевленого об'єкта, а з іншого боку, «спостерігача» цього світу, що повністю відокремлений від нього та утворює предмет його об'єктивного знання. Навпаки, життєвий світ – це радше можливий горизонт розуміння для кожної людини, яка живе в суспільстві, оскільки він являє собою як особистий, так і загальний ресурс доступного значення.

Підкреслимо, що ми входимо в життєвий світ за допомогою соціальної інтеграції. Вона складається з двох компонентів: персоналізації та соціалізації. Кожна людина, за словами Хабермаса, створює свою власну фрагментацію життєвого світу, оскільки цей світ плюралістичний за самою своєю суттю. Єдиний універсальний світ – це не життєвий світ.

Хабермас насправді вважає, що існує внутрішній взаємозв'язок між життєвим світом та різними типами дій, а саме телеологічною дією, нормативно

регульованою дією, драматургічною дією і комунікативною дією. Ми ніколи не зможемо повністю позбутися мови та культури, тому що наша власна диференціація світу – це наш ресурс розуміння та поведінки. Життєвий світ є, таким чином, світом, де ми всі перебуваємо як учасники. Тільки для певного вимірювання цього життєвого світу ми зможемо прийняти точку зору стороннього спостерігача: «Життєвий світ є ніби тією трансцендентальною цариною, де зустрічаються мовець і слухач, де вони можуть обопільно висувати претензії на те, що їх вираження і світ (об'єктивний, соціальний чи суб'єктивний) узгоджуються один з одним, і де вони можуть критикувати і підтверджувати ці домагання на значимість, долати свої розбіжності й досягти згоди» [Там само, р. 139].

Виходячи з такого бачення внутрішніх відносин між життєвим світом і різними типами дій, ми можемо зрозуміти, чому Хабермас вважає, що види дій являють собою «засоби» для життєвого світу. Іншими словами, різні типи дій представляють, актуалізують і змінюють життєвий світ. Таким чином, ми можемо зрозуміти, чому символічне відтворення цього життєвого світу обов'язково проходить через раціональне осмислення, що дозволяє йому зберігати себе й оновлюватися через взаємне розуміння.

Концепція права, яка виражається в понятті права як інституту, має відношення до права, тісно пов'язаного з життєвим світом. Це право набуває сенсу лише в самій конституції цього життєвого світу. Право ґрунтується на нормативній складовій, яка може бути мобілізована в життєвому світі (це відбувається внаслідок процесів, які ми розглянемо пізніше). Таке право відрізняється тим, що його легітимація має обов'язково відбуватись у рамках життєвого світу.

Право як засіб схарактеризоване Хабермасом наступним чином: «Право [як засіб] служить інструментом для організації підсистем, регульованих засобами – підсистем, які, крім того, стали автономними по відношенню до нормативних контекстів дій, орієнтованих на досягнення взаєморозуміння. Тут є важливими чимало складових економіки, бізнесу, підприємництва та управління. Право тут поєднується з силою грошей і влади таким чином, що приймає на себе функцію регулюючого засобу» [Там само, р. 401].

Як і для права, що розуміється як інститут, тут необхідно звернутися до поняття системи, щоб зрозуміти, що включає в себе ця концепція права як засобу.

Через поняття системи Хабермас осмислює відносно саморегульовані соціальні сфери. Держава, її адміністрація та економічний ринок для Хабермаса є центральними елементами того, що являє собою система. Система є соціальним порядком, який може сприйматися спостерігачем як «система дій»,

в рамках якої дії набувають функціональної цінності, обумовленої їхнім внеском у підтримку системи.

За даними Хабермаса, трьома основними регулятивними засобами для систем є влада, гроші та управління. Їхня суть полягає в тому, що вони вимагають стратегічного підходу з боку суб'єктів. Засоби служать для консолідації системи, порядок якої, схоже, має об'єктивістське існування «над головами учасників». За словами Хабермаса, «такі засоби, як гроші і влада, походять від емпірично мотивованих зобов'язань; вони структурують раціональну торгівлю для досягнення кількісних і вимірюваних цінностей та уможливають узагальнений стратегічний вплив на рішення, що приймаються іншими учасниками взаємодії» [Там само, р. 200].

Таким чином, існує розрив між системою і життєвим світом через те, що при координації систем відбувається розрив в узгодженні дій і формуванні консенсусу за допомогою мови. Такі засоби, як гроші і влада, фактично стають засобами комунікації без мови і займають місце традиційно зарезервоване для життєвого світу, тому що пов'язують в часі і просторі комунікації, що утворюють дедалі складніші мережі.

Ми вступаємо в системи за допомогою соціальної інтеграції. Однак соціальна інтеграція в системах є частиною функціонування або імперативів цієї системи. Люди, незважаючи на їхні особисті якості, є не більше ніж гвинтиками, підпорядкованими імперативам правильного функціонування системи.

Розуміння права в рамках такої концепції звернене тільки до логіки влади і грошей. Це – право, замкнене в підсистемі, яку воно організовує для правильного функціонування економіки та управління. Право зводиться до технічного виміру, що підкоряється логіці системи, якій воно служить.

3. Дві теорії відображення. Перетворення на основі життєвого світу.

Правова держава як місце, де відбуваються перетворення права, на думку Хабермаса, утворюється у точці розриву між системою і життєвим світом. Право як інститут і як засіб ґрунтується на логіці перетворення системи і життєвого світу, яку ми виклали в загальних рисах. Тепер можна пояснити значення цієї перспективи для теорії перетворення права.

Як відправну точку візьмемо право як засіб, заснований на логіці перетворення системи. Як стверджує Хабермас, «правові матеріали, позначені технікою та відсутністю моралі, що виникають внаслідок ускладнення економічної та адміністративної системи, мають бути оцінені з точки зору функціональних імперативів та їх сумісності з вищими порядками» [Там само, р. 403].

Таким чином, самий критерій права як засобу має бути функціональним. Право також можна оцінити на основі його сумісності з вищими принципами. Виявляється, що до тих пір, поки воно не суперечить принципам, критерій

функціональності є єдиною адекватною парадигмою для права, що розуміється як засіб. Ось чому перетворення права як засобу відбувається під знаком функціональності систем – воно повністю підпорядковується перетворенням, що відбулися в системі. Право як засіб, який в широкому сенсі охоплює сферу цивільного права, не виявляє проблеми в тому, що стосується тематики правового перетворення. Сміслова інтрига скоріше полягає в наступному: чи виконує право, що розуміється як засіб, свою роль у функціональному плані? У разі, коли відповідь буде негативною, необхідно докласти зусиль, щоб воно цій ролі відповідало.

Можливо, проблема полягає здебільшого в адаптації, ніж в перетворенні. Насправді йдеться тільки про встановлення фактичного або функціонального перетворення в системах і забезпечення того, щоб це перетворення бралося до уваги правом, що розуміється як засіб у самому сенсі логіки системи. Звідси визнання Хабермаса: «Право, що застосовується як засіб регулювання, позбавляється проблеми легітимації і спирається на сукупність законів, що вимагають легітимації її змісту, тільки за допомогою формально правильних процедур» [Там само, р. 401–402].

Усе відбувається зовсім по-іншому для права, що розуміється як інститут. Дійсно, «правові інститути належать до соціальної складової життєвого світу» [Там само, р. 401–402], і тому вони вимагають матеріальної легітимації. У цьому сенсі область права як інституту містить вимір правових норм, що вимагають легітимації. На відміну від логіки систем, яка закликає до оцінки права як діючого засобу в світлі змін, що відбуваються в об'єктивно даних системах, розуміння життєвого світу як інтерсуб'єктивно розділеного з самого початку виключає звернення до тієї чи іншої рефікованої об'єктивації. За такої точки зору, вбачаються сенс і значимість раціонального консенсусу, який може відбуватися тільки за рахунок мобілізації та «проблематизації» нашої культурної спадщини – як наслідок пошуку легітимації права, що розуміється як інститут.

Виходячи з таких міркувань, можна виділити дві теорії перетворення права: з одного боку, теорія, яка пояснює логіку систем, а з іншого – теорія, що належить до логіки життєвого світу. Однак зараз ми хочемо підкреслити, що ці дві форми права, так само як і ці дві форми соціальної логіки, не мають рівного статусу. Дійсно, для Хабермаса право, що розуміється як засіб, підпорядковується праву, що розуміється як інститут, не заперечуючи при цьому своєї ролі, властивій системі, – саме ця остання роль має переважати.

Тепер перейдемо до надзвичайно цікавого аспекту, що впливає з такої перспективи.

Будь-яка однобічна теоретизація правового перетворення, що складається з «проблематизації», тематизації або критики нормативних положень, що

містять в собі вибір суспільства і питання цінностей на основі логіки систем, є для Хабермаса відчуженням і навіть формою правового зречення. Якщо система користується лише грошима, владою і управлінням, будь-яке усвідомлене перетворення права на їхній основі прирікає себе на монетизацію або бюрократизацію правових проблем. У своїй книзі «Теорія комунікативної дії» Хабермас детально проаналізував несприятливі наслідки, які така конструкція накладає на право [Там само, р. 391–410]. Звернемося до вердикту Хабермаса: «монетизація» або бюрократизація правових проблем, породжуваних логікою системи, створює тільки соціальні патології.

Таким чином, Хабермас чітко відмежовує себе від сучасних теорій систем, де одним із найбільш яскравих прикладів є праці Лумана. Парадигма системної інтеграції, подібна до систем саморегуляції, що є аналогічними біологічним системам, спричиняє осмислення системної автономії права. Ця парадигма повністю відкидає, згідно з критикою Хабермаса, будь-яку нормативну конотацію права. Таким чином, право переходить у сферу нігілізму [Там само, р. 251–259]. Хабермас, посилаючись на деякі праці Лумана [7–9], також критикує теорії систем за відсутність нормативного повороту і критичної перспективи, тобто за те, що вони є лише відображенням того, що необхідно пояснити. Як підкреслює Хабермас, нам необхідно мобілізувати свої зусилля «проти фетишистського розриву, створюваного теорією систем, що відкидає будь-який нормативний аспект і аналітично виключає можливість комунікації, зосередженої на самому суспільстві в цілому» [10, р. 45].

Обмеженість системних теорій рамками системних категорій не дозволяє цим теоріям звільнитися від їхньої логіки і наслідків. Критика Хабермаса виявляється дуже корисною для будь-якої теорії правового перетворення, оскільки вона застерігає від будь-яких домагань на «слідування еволюції», не заснованих на нормативній і критичній оцінці. Звідси впливає акцент, зроблений Хабермасом на важливості життєвого світу як основи для теорії правового перетворення: Хабермас розглядає його як єдиний спосіб закріплення нормативної перспективи. Розглянемо цей момент більш детально.

У своєму інтерсуб'єктивному аспекті життєвий світ дозволяє Хабермасу вводити горизонт значення, який забезпечує імпліцитний фон знань для суб'єктів у ситуаціях дії. По суті, здається, що не може існувати єдиного життєвого світу, а, навпаки, є тільки життєві світи, що відповідають кожній людині і переплітаються між собою. Тому необхідно прагнути до узгодження різних точок зору, щоб гарантувати, що перетворення може бути ефективним, оскільки воно є навмисним. Досягнення розуміння і консенсусу стане можливим завдяки тому факту, що з культурних і соціальних причин життєві світи повинні переважно збігатися.

Перспектива життєвого світу служить Хабермасу зв'язкою для нової концепції раціональності, тобто концепції комунікативної раціональності. Дійсно, життєві світи являють собою «силу раціональності», яка проявляється у вимогах дієвості комунікативних актів – телеологічної дії, нормативно регульованої дії і драматургічної дії. Мобілізація життєвих світів у комунікативній перспективі являє собою вивільнення потенційної раціональності, переданої життєвими світами. Ось чому ці два аспекти сенсу і комунікативної раціональності використовуються Хабермасом як «квазітрансцендентальна» інстанція для апріорно неаналітичних (у кантівському сенсі) дій [1, р. 139].

Яке значення має перспектива символічного відтворення життєвого світу для теорії перетворення права? Повернемося ще раз до Хабермаса: «Символічні структури життєвого світу відтворюються завдяки безперервному використанню достовірного знання, завдяки стабілізації групової солідарності та вихованню акторів, здатних взяти на себе відповідальність. Процес відтворення додає нові ситуації до існуючого стану життєвого світу, і це відбувається як в *семантичному вимірі* значень або змістів (культурних традицій), так і у вимірах *соціального простору* (соціально інтегрованих груп) та *історичного часу* (поколінь, що сліднують одне за одним). Цим процесам *культурного відтворення, соціальної інтеграції та соціалізації* відповідають такі *структурні компоненти*, як життєвий світ, культура, суспільство і особистість» [Там само, р. 152].

У світлі вищевикладеного слід підкреслити, що можливе лише перетворення «по частинах». Перспектива життєвого світу автоматично виключає мрію про тотальний перегляд, тоталітарну мрію «почати з чистого аркуша», бо перетворення права завжди зможе запускатися, пояснюватися і виправдовуватися, відштовхуючись від реального контексту життєвого світу.

Слід також зазначити, що будь-яке перетворення права має проходити через життєвий світ, тобто через різні форми дій, які створюють соціальні зв'язки: телеологічна дія, нормативно регульована дія, драматургічна і, врешті-решт, комунікативна дія. Ба більше, цей останній вид дії, як ми побачимо, є первинним по відношенню до інших дій, оскільки через нього можна координувати відповідні їм моделі раціональності. Значення комунікативної дії для інтерсуб'єктивного ставлення проявляється у важливості інтерсуб'єктивного розуміння стосовно відтворення життєвого світу¹. Таким чином, «семантичне поле символічних цінностей, соціального простору та історичного часу – це виміри, що розкривають комунікативні дії» [Там само, р. 152]. Тому комунікативні дії є механізмом інтерпретації, за допомогою якого відтворюються культурні знання.

¹ Таким чином, підтверджується важливість деліберативної демократії як процесу, що дозволяє по-новому поглянути на політику та осмислити її як інтерсуб'єктивну діяльність.

Культурне і соціальне відтворення життєвого світу дає впевненість, що через семантичний вимір нові ситуації будуть пов'язані з уже існуючими умовами життєвого світу. Тут ми зіткнулися з найважливішою перспективою правової проблематики. Виявляється, що перспектива культурного відтворення – це метасоціальна гарантія права щодо спадковості традиції та узгодженості знань у повсякденній практиці. Ця спадкоємність і узгодженість мають оцінюватися за допомогою комунікативної раціональності, що приводиться в рух у життєвих світах. Перетворення права може бути зрозуміле як серединна ланка між традицією права і взаємним розумінням. Ідеться про такий ідеал інтерсуб'єктивності, який приводить у рух життєві світи. «Відтворення життєвого світу, – зазначає Хабермас – здебільшого полягає в продовженні та відновленні традиції, що рухається між крайнощами чистої наступності і розриву з традиціями» [1, р. 153]. В обох випадках оцінка проводиться на основі раціонального знання, яке може бути використано як правильне знання.

Висновки. Невтомна готовність Хабермаса використовувати тільки горизонт життєвого світу для пояснення перетворення права свідчить про послідовний антипозитивізм. Такий спосіб мислення приводить мислителя до нормативної концепції права, яка як з точки зору освіти, так і з точки зору перетворення права, може бути описана як «процедурна». Перспектива подальших досліджень передбачає пояснення у межах нормативної теорії права феномена перетворення права в сучасному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Habermas J. *Théorie de l'agir communicationnel*. Vol. 2. Paris: Fayard, 1987. 480 p.
2. Habermas J. *Morale et communication: conscience morale et activité communicationnelle*. Paris: Cerf, 1985. 184 p.
3. Habermas J. *Écrits politiques: Culture, droit, histoire*. Paris: Cerf, 1990. 263 p.
4. Melkevik B. Le modèle communicationnel en sciences juridiques: Habermas et le droit. *Cahiers de Droit*. 1990. No. 31. P. 901–915.
5. Habermas J. *Law and Morality. The Tanner Lectures on Human Values*. Salt Lake City et Cambridge: University of Utah Press et Cambridge University Press, 1988. Vol. 8. P. 217–279.
6. Habermas J. *Morality, Society and Ethic. An Interview with Torben Hviid Nielsen*. *Acta Sociologica*. 1990. Vol. 33, No. 2. P. 93–114.
7. Luhmann N. *Rechtssoziologie*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1983. 384 p.
8. Luhmann N. *A Sociological Theory of Law*. London: Hutchinson, 1985. 470 p.
9. Luhmann N. *Legitimation durch Verfahren*. Neuwied: Luchterhand, 1969. 271 p.
10. Habermas J. La souveraineté populaire comme procédure. Un concept normatif d'espace public. *Lignes*. 1989. No. 7. P. 29–58.

REFERENCES

1. Habermas, J. (1987). *Théorie de l'agir communicationnel*. Vol 2. Paris: Fayard.
2. Habermas, J. (1985). *Morale et communication: conscience morale et activité communicationnelle*. Paris: Cerf.
3. Habermas, J. (1990). *Écrits politiques: Culture, droit, histoire*. Paris: Cerf.
4. Melkevik, B. (1990). Le modèle communicationnel en sciences juridiques: Habermas et le droit. *Cahiers de Droit*, 31, 901-915.
5. Habermas, J. (1988). *Law and Morality. The Tanner Lectures on Human Values. Vol. 8*. Salt Lake City et Cambridge: University of Utah Press et Cambridge University Press, 217-279.
6. Habermas, J. (1990). *Morality, Society and Ethic. An Interview with Torben Hviid Nielsen Acta Sociologica*, 33 (2), 93-114.
7. Luhmann, N. (1983). *Rechtssoziologie*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
8. Luhmann, N. (1985). *A Sociological Theory of Law*. London: Hutchinson.
9. Luhmann, N. (1969). *Legitimation durch Verfahren*. Neuwied: Luchterhand.
10. Habermas, J. (1989). *La souveraineté populaire comme procédure. Un concept normatif d'espace public. Lignes*, 7, 29-58.

Мелкевик Бьярн, доктор права, профессор,
Университет Париж-2, Университет Лавалья, Квебек, Канада

ПРЕОБРАЗОВАНИЕ ПРАВА: ВЗГЛЯД С ПОЗИЦИИ КОММУНИКАТИВНОЙ ТЕОРИИ

В статье рассмотрена теория коммуникативного действия Юргена Хабермаса, в контексте которой исследованы потребности современных плюралистических обществ в теоретическом объяснении и обосновании правовых трансформаций. Показано, что Хабермас предлагает двустороннюю концепцию права, что позволяет достаточно точно сформулировать проблему трансформации права. Теоретическая проблема решается на основе анализа формирования права и правовых текстов, получивших социальную метазначимость. Сделан вывод, что правила действия, регулируемые юридическими предписаниями, не трансформируются произвольно, исключительно «свободной волей». При таком понимании право есть проект «совместной жизни», воспроизводимый из общего основания жизненного мира..

Ключевые слова: Юрген Хабермас, Хабермас и право, коммуникативная теория, философия права, право и правовая трансформация.

Melkevik Bjarne, Doctor Juris Habil, University of Paris 2, Professor (tenure),
Law Faculty, Laval University, Quebec, Canada

TRANSFORMATION OF LAW: A VIEW FROM THE STANDPOINT OF COMMUNICATIVE THEORY

Problem setting. *The author examines the theory of communicative action developed by the German philosopher Jürgen Habermas and analyses its relevance for legal thinking. He claims that the theory of communicative action can be both fruitful for understanding the legal phenomena in modern pluralistic societies and for explaining and justifying legal transformations and legal changes.*

Recent research and publication analysis. *The study of the above-mentioned problem is carried out at metatheoretic level in consideration of the author's arguments about the theoretical model for understanding legal transformations and the impossibility of a theory of a descriptive nature. This study is based on a broad philosophical and legal argumentation in order to present the communicative model as a high-yielding and open model of legal thought.*

Paper's objective: *The author finds it appropriate to outline the main lines of Habermas's views about social transformation and communication and to take into account the conclusions that can be drawn from them in the realm of legal philosophy, legal theory and legal thinking in general. One of the aims of this paper is to draw attention to the works of the philosopher Jürgen Habermas and to the importance of establishing a wide social and argumentative dialogue as well as an "argumentative culture".*

Paper's main body. *The author proceeds from the fact that Habermas's theory, based on the theory of communicative action, or simply the communicative model, can be beneficial for the investigation of how we think about legal transformation and changes in the legal domain. In this regard the author analyses and investigates the needs of modern pluralistic societies to theoretically explain and justify legal transformations. Based on these goals, the article explores the implementation of legal transformations on a rational basis.*

The author's aim is focused on the analysis of law in modern societies in the form perceived theoretically by Habermas. The article shows that Habermas has a two-sided concept of law, which allows him to accurately articulate the problem of law transformation. The theoretical problem is approached by analysing the formation of law based on legal texts that have received social meta-significance.

Conclusions of the research. *Habermas's emphasis on the importance of the life-world teaches us that the rules of action regulated by legal prescriptions are not transformed arbitrarily, solely by "free will". With this understanding, law is a project of "living together", reproduced from the common foundation of the life-world. This should inspire legal scholars to understand the law in a way that inspire caution when assessing the observance of tradition in the perspective of cultural renewal.*

Keywords: *Jürgen Habermas, Habermas and Law, communicative theory, legal philosophy, law and legal transformation.*

Кохан Ярослав Олексійович, кандидат філософських наук,
молодший науковий співробітник, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди
НАН України, м. Київ, Україна
yarkaen@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8958-772X

СИМВОЛІЧНА ЛОГІКА: ПОВЕРНЕННЯ ДО ВИТОКІВ. СТАТТЯ II. БАЗОВІ КАТЕГОРІЇ

Стаття є другою частиною дослідження, присвяченого перегляду системи основних логічних категорій та узагальненню сучасної логіки предикатів до логіки функцій. Описано властивості категорій предмета, функції, представлення й послідовності, розгляд яких не залежить від семантики, а тому формує окрему частину металогіки – логістику. Описано основи теорії представлення, виправлено форму формул представлення.

Ключові слова: логістика, категорії, предмет, функція, представлення, функції вибору, послідовність.

Постановка проблеми. У попередній статті [1] автор запропонував змінити категоріальну структуру логіки, замінивши звичне поняття предиката на аналогічне за властивостями поняття неоднозначної функції, тобто функції, яка (а) може мати будь-яку натуральну кількість аргументів, включно з 0, і (б) на різних наборах аргументів може набувати різної кількості значень, – взагалі кажучи, будь-якої натуральної (скрізь надалі під функціями розумітимемо саме неоднозначні функції). Приймаючи таку заміну, отримуємо замість двох базових категорій логіки – предмета (індивіда) та предиката – вже три базові категорії: предмета, функції та представлення. Коли дещо наївно висловлюватися, то можна сказати, що *представлення* – це логічне відношення між значенням функції на деякому наборі аргументів (якщо це значення й ці аргументи існують) і функцією з наданими їй відповідними аргументами. Твердження про те, що об'єкт t є значенням функції $f^{(n)}$ на аргументах t_1, \dots, t_n можуть мати одну з наступних форм:

$$t \approx f(t_1, \dots, t_n), \quad (1)$$

$$t \approx f, \quad (2)$$

де у виразі (2) арність $n = 0$. Вирази (1), (2) називаються *формулами представлення*.

Формулювання цілей. У попередній статті [1] було показано, що формули представлення відповідають предикатним атомам і дозволяють виразити все, що можна виразити за допомогою останніх. Відтак, додаючи до виразів на позначення предметів (терми), функцій (функційні вирази) і представлення (знак '≈') знаки логічних операцій та операторів, ми зможемо будувати формальні мови, які нічим не поступаються знайомим нам предикатним мовам. Це означає, що *вся символічна логіка може бути переписана мовами нового, функційного, типу*. Автор має намір показати у статтях цього циклу, що таке переписування дає теоретикам суттєві переваги: мови й числення функційного типу не мають ряду недоліків, притаманних предикатним формальним мовам і численням, і загалом виявляють переваги над останніми – переваги як концептуального плану, так і чисто технічні.

Дана стаття присвячена опису нововведених базових категорій символічної логіки. При цьому до категорій предмета, представлення й функції слід додати четверту необхідну категорію – категорію послідовності. Справді, будь-який вираз всякої формальної мови – це послідовність символів, всяке доведення або вивід – послідовність виразів. У логіці предикатів категорія послідовності вживається неявно; у логіці функцій ми описуємо її цілком явно.

Аналіз досліджень і публікацій. Логіка функцій відкрита автором у 1997 р., і досі на цю тему просто не існує літератури, окрім робіт самого автора. Тим не менше, можна виділити історичні та суто логічні шляхи, якими логіка функцій може бути отримана з логіки предикатів. Вступ до цієї проблематики із вказівками на літературу викладено в першій статті [1] даного циклу.

Виклад основного матеріалу. Попередньо ми зробимо важливе термінологічне зауваження. Далі кожна із розглянутих вище категорій описуватиметься в окремому пункті. Нарешті, зроблений виклад буде підсумовано з точки зору металогіки як цілого.

Термінологія. У попередніх публікаціях автор називав функційні мови спершу індивідними [2], а згодом – функціональними [1]. Від останнього терміна надалі відмовимося взагалі через його етимологічну сумнівність: слово «функціональний» мало б утворюватися від слова «функціонал», а не «функція» – відтак, і вирази на позначення функцій, і цілі мови, засновані на вживанні таких виразів, слід називати *функційними*. Поняття ж *індивідних мов* збережемо для позначення винятково першопорядкових функційних мов. Така домовленість мотивується тим фактом, що у першопорядкових мовах ми представляємо винятково індивіди, предмети, і тільки в мовах вищих порядків основним стає представлення функцій. Терміни «предмет» та «індивід»

вважатимемо взаємозамінними, доки йтиметься про лінгвістичні міркування, однак в семантиці ці два терміни будуть чітко розрізнені.

Предмет. Базові категорії не означаються, однак слід дати їхній розгорнутий інтуїтивний опис. Найпростіше пояснити, що таке предмет або індивід. *Предметом* називатимемо будь-який об'єкт розгляду, який ми вважаємо атомарним, позбавленим внутрішньої структури, в інших термінах предмет має тривіальну структуру. За фрегевською термінологією предмет *насичений*, тобто не має у своїй структурі компонентів, які слід враховувати для того, щоб мати можливість розглядати предмет як завершене ціле; власне, це й означає, що предмет/індивід як такий є завершеним цілим (і саме тому він може бути об'єктом розгляду), а також є атомом. Прикладами предметів можуть служити Сонячна система, Пізанська вежа, число 2.

У попередніх роботах автор розглядав в якості предметів будь-що, про що йде мова в будь-яких розглядуваних реченнях. Однак, насправді, можна говорити також про *явища*, а їх ми не вважаємо предметами. Приклад навів ще Фреге: у реченні «Ця робота виконана добре» ми ведемо мову про явище (або, що те саме, нульмісне відношення) «Ця робота виконана». Тим не менше, як встановив Фреге [3], як тільки ми починаємо говорити про більш ніж 0-місне відношення (а отже, додамо від себе, й про будь-яку функцію – див. формули представлення (1) та (2)), це відношення (аналогічно функція) змінює свою категорію на категорію предмета – точніше, заміщується якісно тотожним йому предметом з назвою «відношення таке й таке» (відповідно, «функція така й така»).

Функція. На відміну від предмета, функція, якщо вона має ненульову кількість аргументів, є *ненасиченою*. Це означає, що вона не є завершеним об'єктом, відтак не може розглядатися ізольовано від інших об'єктів. Ненасиченість проявляється в наявності у структурі функції «пробілів» або «порожніх місць», які ми називатимемо *валентностями*; валентності розраховані на «заповнення» предметами. Приклади функцій: буття (чийось) онуком, корінь квадратний (з якогось цілого числа). Валентності повинні вказуватися явно, вони також називаються *аргументними місцями*. Аргументні місця при вживанні функції *заповнюються* предметами і/або функціями; такі предмети і функції називаються *аргументами* даної функції. Кількість аргументів функції може не збігатися з кількістю її аргументних місць. Кажуть, що функція *залежить* від своїх аргументів: це треба розуміти так, що від заповнення аргументних місць тими чи іншими аргументами залежить вживання функції. Функції вживаються для представлення будь-яких теоретичних об'єктів (у першу чергу – предметів).

Функції без аргументів насичені так само, як і предмети. Тому характеристика ненасиченості (всупереч Фреге) не може вживатися для розрізнен-

ня функцій і предметів. Шукане розрізнення забезпечує категорія представлення.

Кажуть, що значення функції *варіюють* в залежності від вибору аргументів. *Функція з наданими їй аргументами* залишається функцією; значення такої функції не варіюють, оскільки не відбувається варіювання аргументів, котрі за умовою фіксовані; також, очевидно не варіюють значення функцій без аргументів; через це функції з наданими їм аргументами та 0-місні функції називають *сталими (константними)* функціями.

Функції є ядром всього того, що ми інтуїтивно називаємо властивостями та відношеннями. Сказати, що предмети a_0, a_1, \dots, a_n перебувають у відношенні $F(x_0, x_1, \dots, x_n)$, – це те саме, що сказати, що предмет a_0 є значенням (одним зі значень) функції $f^{(n)}(x_1, \dots, x_n)$ на аргументах a_1, \dots, a_n . Відповідно, сказати, що предмет a має властивість $F(x)$, – це те саме, що сказати, що предмет a є значенням (одним зі значень) функції $f^{(0)}$, яка не має аргументів.

Серед функцій з аргументами виділяють наступні важливі різновиди. Функції, всі аргументи і значення яких суть предмети, називають *предметними функціями*; прикладами предметних функцій є арифметичні дії. Функції, що мають у якості аргументів функції і, можливо, предмети, а в якості значень набувають предметів, називаються *функціоналами*; прикладами функціоналів є суми й добутки загального виду та інтеграли. Функції, аргументи яких суть функції і, можливо, предмети, а значення – функції, називають *операторами*; приклад операторів – квантори. Випадок, коли всі аргументи функції суть предмети, а значення є функцією, досі спеціально не розглядався і не вивчався, тому такі функції не мають окремої назви; можна запропонувати один приклад таких функцій: функція, обернена до номіналізаційного відображення (або гіпостазивної функції), тобто відображення, що перетворює всяку функцію $f^{(n)}$ на предмет із назвою «функція $f^{(n)}$ » (див. ост. п. ст.). Предмети часто (в теорії обчислюваності та теорії моделей) розглядаються як сталі однозначні функції без аргументів.

Представлення. Категорії предмета й функції можуть бути названі *змістовними*, оскільки об'єкти, котрі належать до цих категорій, є частинами об'єктивної дійсності. Натомість представлення є у *вужькому сенсі логічною* (або *структурною*) категорією, оскільки відображає радше не реальність як таку, а логічні зв'язки, які можна відкрити в реальності за допомогою мислення.

Неформально висловлюючись, представлення – це спосіб зробити деякий предмет наявним або заданим. Пред'явлення предмета, вказівка на нього, його побудова — все це різновиди представлення.

Загальна теорія представлення полягає в тому, що існують три способи представити предмет:

(i) Предмет може бути заданий сам по собі, незалежно від інших об'єктів (предметів та функцій); в цьому разі казатимемо, що даний предмет представлений *через себе*; тим самим предмет виступатиме тут в ролі і об'єкта, і засобу представлення; оскільки ж засобами представлення є функції, представлений через себе предмет виступатиме одночасно і в ролі функції. Про будь-який *представлений* предмет можна сказати, що він представлений через себе; якщо позначити потрібний предмет через 'а', це можна зобразити формулою

$$a \approx a. \quad (3)$$

Оскільки ми в принципі не можемо мати справу з непередставленими предметами, формула (3) загальнозначуща. Її можна прочитати як «предмет a є предметом a » або «предмет a є сам собою».

(ii) Предмет може бути представлений функцією без аргументів незалежно від інших предметів та будь-яких функцій з аргументами. Представлення функцією без аргументів означає задання предмета як представника деякого різновиду предметів; справді, 0-місні функції зображають властивості, отже, задають різновиди (роди, множини, класи, види, групи, типи) предметів. Приклад: коли хтось каже, що бачив, як через дорогу перебіг кіт, то тим самим представляє деяку конкретну тварину (логічний предмет) як одного з котів, тобто, як одне зі значень 0-місної функції «кіт». Факт представлення предмета a 0-місною функцією $f^{(0)}$ зображатиметься формулою

$$a \approx f. \quad (4)$$

Формула (4) читається як «предмет a є f -предметом (одним із f -предметів)».

(iii) Предмет може бути представлений функцією з аргументами, для цього аргументні місця функції мають бути заповнені аргументами. Якщо предмет a_0 представлений функцією $f^{(n)}$ з аргументами a_1, \dots, a_n , казатимемо, що предмет a_0 представлений *через* об'єкти (предмети, функції, відношення, множини, послідовності) a_1, \dots, a_n або *за допомогою* об'єктів a_1, \dots, a_n . У цьому випадку представлення a_0 залежить від a_1, \dots, a_n . Це зображається формулою

$$a_0 \approx f(a_1, \dots, a_n), \quad (5)$$

яка читається: « a_0 є значенням функції $f^{(n)}$ на аргументах (об'єктах) a_1, \dots, a_n ».

Теорія представлення функцій у своїх основах містить аналогічні три пункти.

Функції вибору. Представлення видів (ii) та (iii), на відміну від (i), можуть бути неоднозначними. Так, людина, яка стверджує, що бачила в парку білку, вживає функцію, названу словом «білка», для представлення однієї конкретної тварини, хоча таким чином можна представити й багатьох інших конкрет-

них тварин; так само неоднозначними будуть представлення «друг Кола Брюньйона», «син Кроноса й Реї» тощо. Через це слід мати спосіб вказувати, яке саме зі значень функції мається на увазі в даному контексті. Інакше кажучи, слід мати спосіб вибрати одне зі значень функції, якщо потрібні значення взагалі є. Оскільки способами вказівки на предмети-значення функцій є функції, це означає, що для представлення одного єдиного значення неоднозначної функції слід до цієї функції, взятої разом із наданими їй аргументами (якщо такі є), застосувати як до аргумента якусь особливу одномісну функцію, яка «вибере» і представить потрібне значення першої функції. В загальному випадку не існує регулярного способу здійснити такий вибір, тому це має бути вибір в логіко-математичному сенсі, тобто вибір оракула. Функція-оракул, що здійснюватиме вибір, має бути особливою логічною функцією; у теорії множин такі функції відомі під назвою *функцій вибору*; позначатимемо всяку функцію вибору літерою 'e'. Може статися, що в одному контексті одна й та сама функція вживатиметься для представлення кількох різних предметів, наприклад: «... після чого цей собака вкусив другого собаку». В таких випадках слід розрізняти застосування функції вибору, в яких вона вживається для представлення різних предметів. Ми здійснюватимемо потрібне розрізнення, індексуємо всі застосування функції вибору цілими додатними числами; індекс писатимемо знизу справа від знака 'e'; для кожного нового аргументу індексація починатиметься заново. Тим самим, окремі значення сталих функцій $f^{(n)}(a_1, \dots, a_n)$ та $g^{(0)}$ позначатимуться через

$$e_i(f^{(n)}(a_1, \dots, a_n)) \quad (6)$$

та

$$e_i(g^{(0)}) \quad (7)$$

відповідно, де $i \geq 1$. Для спрощення записів введемо скорочення:

$$f^i(x_1, \dots, x_n) =_{\text{Df}} e_i(f^{(n)}(x_1, \dots, x_n)), \quad (8)$$

$$g^i =_{\text{Df}} e_i(g^{(0)}). \quad (9)$$

У статті I даного циклу в позначенні (4) та у формулі (5) була допущена помилка, коли неоднозначні вирази були вжиті на позначення окремих предметів; тепер ми знаємо, що таке вживання можливе лише за посередництва виразу для функції вибору; маючи позначення (6)–(9), ми можемо переписати некоректний вираз (5) зі статті I коректною формулою

$$g_0^{i0} \approx f(g_1^{i1}, \dots, g_n^{in}).$$

Послідовності. Всякі категорії, в тому числі й базові, природно поділяються на *основні* й *допоміжні*. Предмет, функція та представлення суть *основні* базові категорії логіки, вони відображають об'єкти вивчення, з якими ми

маємо справу безпосередньо. При цьому об'єкти, належні до основних категорій, з необхідністю структуруються в об'єкти деякої четвертої категорії – в *послідовності*. Так, поняття функції передбачає, що аргументи, якщо вони є у функції, беруться в певній послідовності, і зміна послідовності аргументів приводить у загальному випадку до появи нової функції; для прикладу: в математиці поширені означення виду $g(x, y) =_{\text{def}} f(y, x)$. Формули представлення теж читаються у певній послідовності, таким чином, поняття функції та представлення для самого свого введення й розгляду потребують поняття послідовності.

З послідовностями ми завжди маємо справу, коли деякі об'єкти розміщені або з'являються один за одним. Це треба розуміти абстрактно, так, щоб під це поняття можна було підвести будь-яку доречну інтуїцію – числову, просторову, часову чи яку-небудь іншу. Послідовності природно й незалежно з'являються в різних розділах математики, отримуючи різні назви й формулюючи різні інтуїції в теорії множин це кортежі, в алгебрі – вектори, в комбінаториці – розміщення з повторенням і т. д. [4, с. 25]. У теорії формальних мов розглядають такі види послідовностей, як слова і тексти. Поняття послідовності не вдається в загальному випадку означити через інші поняття (хіба окремі різновиди послідовностей), через що його слід вважати базовою категорією логіки (цьому питанню варто присвятити окрему публікацію). При цьому слід спиратися на інтуїцію послідовності аргументів функції.

Отже, послідовність є допоміжною базовою категорією логіки; також це категорія структурна, оскільки вона описує групування і поєднання об'єктів довільних категорій.

Подібно до множин, послідовності складаються з деяких об'єктів як своїх елементів. Стандартний запис послідовності – це перелік її елементів через кому, взятий в кутові дужки; наприклад, послідовність перших трьох натуральних чисел запишеться як $\langle 0, 1, 2 \rangle$. Фундаментальним для послідовностей є відношення приналежності елемента послідовності; воно подібне до аналогічного відношення приналежності множині, тому його можна позначити тим самим символом '□'. Відношення ж між самими послідовностями та операції, здійсненні над послідовностями, суттєво відрізняються від теоретико-множинних.

Оперуючи предметами, функціями та представленням, ми завжди структуруватимемо їх у послідовності, що матимуть наступні властивості:

- наявність першого елемента;
- дискретність (наявність для всякого елемента, крім останнього, наступного за ним);
- значна частина цих послідовностей матиме ще таку властивість як
- наявність останнього елемента.

Висновки.

Статус введених категорій. Приналежність до змістовних базових категорій не є сталою, а залежить від контексту. Справді, у контекстах, в яких ми щось стверджуємо про довільну функцію $f^{(n)}$, наприклад, що вона стала або часткова, функція $f^{(n)}$ перетворюється на предмет з назвою «функція $f^{(n)}$ »; будучи насиченим, предмет «функція $f^{(n)}$ » може бути аргументом або значенням інших функцій. З другого боку, в силу (3), кожен предмет може розглядатися як функція в годящому контексті. Це й означає, що змістовні категорії функції та предмета суть відносні, і визначення того, є даний об'єкт функцією чи предметом, залежить від контексту. Логічні мови мають будуватися так, щоб принадлежність до категорій функції та предмета всякого позначеного об'єкта була явно задана засобами даної мови.

Питанню, як виразити у формальних мовах перехід від функції $f^{(n)}$ до предмета «функція $f^{(n)}$ », присвячена робота автора [5].

Фреге передбачав, що категорії функції й предмета повинні отримати статус *універсальних* категорій, інакше кажучи, всякий об'єкт логічного дослідження має врешті-решт виявитися або функцією, або предметом; звідси, зокрема, і фрегевське намагання трактувати як предмети множини та денотати речень. Є сенс зайняти дещо іншу позицію, трактуючи функцію, предмет, представлення і послідовність лише як базові, але не універсальні категорії; це означає, що всякий об'єкт, що з'являється в логіці, може бути сконструйований з об'єктів, належних базовим категоріям, або на основі таких об'єктів – але сам по собі може не належати до жодної з базових категорій. Тоді він належатиме до якоїсь із похідних категорій.

Логістика. Що ж стосується самих *категорій* логіки, то про них не можна навіть сказати, що *всі* вони мають бути похідними від введених вище базових. Це так тому, що в металогіці є категорії, незалежні від розглянутих у цій статті, а саме – семантичні [5, с. 325–326]. Базові семантичні категорії – це змістовні категорії *мовного виразу* (або просто *виразу*), *сміслу* та *значення* (*денотата*); теорія цих категорій називається семантичним трикутником або ж трикутником Фреге. Взаємна незалежність базових семантичних категорій та категорій предмета й функції очевидна: в межах кожної з категорій трикутника Фреге можна вичленяти функції та предмети і навпаки: можна говорити про предмет та функцію і як про елементи дійсності (денотати), і як про смисли (індивідний та функційний концепти), і як про мовні вирази (тобто, як про власну назву та функційний вираз). Це означає, що говорячи про предмет і функцію і так само про представлення й послідовності, – ми обговорюємо абстракції, які не мають самі по собі семантичного смислу, але отримують його при своєму застосуванні в якості елементів логічної теорії. Цей факт маскується тією обставиною, що на практиці про функцію й предмет завжди

говорять як про елементи об'єктивної дійсності, онтології, тобто, як про денотати. Так стається через те, що введені в цій статті основні категорії, на відміну від категорій семантики, самі по собі далекі від інтуїції здорового глузду, тому при обговоренні вони підмінюються на їхні семантичні підвиди. Кожен здатен легко зрозуміти, що таке предмет як елемент об'єктивної дійсності, однак непросто виробити в собі інтуїцію предмета як чогось, що може реалізовуватися як денотат, смисл або вираз, але самé по собі не є ні першим, ні другим, ані третім.

Взаємна незалежність введених у даній статті категорій і категорій семантики має принципове значення: вона показує, що в металогіці існує досі не виділена область досліджень, відмінна від семантики і при цьому настільки ж фундаментальна. Вказівка на існування такої області була здійснена ще Фреге (статті «Про поняття і предмет», «Функція і поняття», «Що таке функція»), однак досі ця область не була виокремлена, чітко окреслена й оформлена в окрему дисципліну в межах металогіки. Автор запропонував назвати таку дисципліну *логістикою* [5, с. 326]. Відтак, надалі роз'яснені в цій статті категорії автор називатиме *логістичними*. На основі базових логістичних категорій необхідно ввести деякі похідні. Це – тема для наступних публікацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кохан Я. О. Символічна логіка: повернення до витоків. I. Функціональний погляд на світ. *Практична філософія*. 2006. № 1. С. 240–244.
2. Кохан Я. А. Парадокс Рассела и основания логики. *Современная логика: проблемы теории, истории и применения в науке: материалы VIII Общерос. науч. конф., 24–26 июня 2004 г.* Санкт-Петербург, 2004. С. 373–376.
3. О понятии и предмете. *Логика и логическая семантика* : сб. тр.: пер. с нем. / Фреге Готтлоб. Москва: Аспект Пресс, 2000. С. 253–262.
4. Успенский В. А. Лекции о вычислимых функциях. Москва: Гос. изд-во физ.-мат. лит., 1960. 492 с.
5. Кохан Я. Непомічена металогічна дисципліна. *Філософські діалоги '2009*. 2009. С. 325–340.

REFERENCES

1. Kokhan Y. O. Symbolichna lohika: povernennia do vytokiv. I. Funktsional'nyi pohliad na svit. *Praktychna filosofiiia*. 2006. № 1. 240–244.
2. Kokhan Y. A. Paradox Rassela i osnovaniia logiki. *Sovriemiennaia logika: problemi tieorii, istorii i primienieniia v naukie*. Materialy VIII Obshcheros. nach. konf. 24–26 iyunia 2004. Sankt-Pietierburg, 2004. 373–376.

3. O poniatii i przedmiete / Frege Gottlob. Logika i logicheskaia siemantika: Sb. tr. Pier. s niem. Moskva: Aspekt Priess, 2000. 253–262.
4. Uspienskii V. A. Liekyi o vychislimykh funktsyiakh. Moskva: Gos. Izd-vo fiz-mat. lit-ry, 1960. 492.
5. Kokhan Y. Nepomichena metalohichna dystsyplina. *Filosofs'ki dialogy*'2009. 2009. 325–340.

Кохан Ярослав Алексеевич, кандидат философских наук,
младший научный сотрудник, Институт философии им. Г. С. Сковороды
НАН Украины, г. Киев, Украина

СИМВОЛИЧЕСКАЯ ЛОГИКА: ВОЗВРАЩЕНИЕ К ИСТОКАМ. СТАТЬЯ II. БАЗОВЫЕ КАТЕГОРИИ

Статья является второй частью исследования, посвященного пересмотру системы основных логических категорий и обобщению современной логики предикатов до логики функций. Описаны свойства категорий предмета, функции, репрезентации и последовательности, рассмотрение которых не зависит от семантики, а потому формирует отдельную часть металогики – логику. Описаны основы теории репрезентации, исправлена форма формул репрезентации.

Ключевые слова: логика, категории, предмет, функция, репрезентация, функции выбора, последовательность.

Kokhan Yaroslav Olexiyovych, Candidate of Philosophical Sciences,
junior researcher, Scovoroda Institute of Philosophy
of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

SYMBOLIC LOGIC: RETURN TO THE ORIGINS. PAPER II. BASIC CATEGORIES

Problem setting. *The paper is the Part II of the large research, dedicated to both revision of the system of basic logical categories and generalization of the modern predicate logic to functional logic. Basic categories of functional logic are the following: an individual, a function, representation, and a sequence.*

Paper objective. *The main task of the paper is to describe every one of the categories in question. The more expansive task of all the paper series is to expose the whole system of functional logic and to prove its advantages.*

Recent research and publications analysis. *Functional logic was discovered by the author in 1997, and there is no investigation in this field up today except of papers of the autor.*

Paper main body. *An individual is any theoretical object regarded as atomic. Functions are regarded as ambiguous in general case, maybe nullary, and are treated as methods to represent some (any) objects. Most important types of functions are individuals' functions (for example, arithmetic operations), functionals, and operators. Representation is the ultimate generalization of equality; we treat representation as any specification of an object, as a way to make it present. Fundamentals of the theory of representation are following: any individual can be represented either by itself as a function, or by a nullary function, or via other objects by a function with argument places. The corrected form (with respect to the Paper I) of representation formulas, i. e., atomic formulas of functional logic are involved. The form of terms that represents general names in formal languages of functional logic is present. Both these corrections use the machinery of choice functions, i. e., functions that “elect” one value of any ambiguous function in any case of its use. A sequence treated as a basic nondefinable logical notion. The nondefinability of the notion of a sequence will be proved in another paper. When we operate with individuals, functions, and representation, we structure them in sequences such that every latter has the first element and is discrete (and many of them also have the last element).*

Conclusions of the research. *An individual and a function are relative categories because, first, when we start to talk about a function, it became an individual with the name “such and such a function” and, secondly, when an individual is represented by itself, it became a function. Also, categories of an individual, a function, representation, and a sequence are basic but not universal for logic, i. e., not every logical object is either an individual or a function or representation or a sequence. Say, semantical categories of an expression, a sense, and a denotation are independent of four described above. This means that we described above the field of logic, independent from semantics. The author calls this field (and its theory) logistics.*

Keywords: *logistics, categories, individual, function, representation, choice functions, sequence.*

Кротюк Василь Андрійович, кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри психології та педагогіки, Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Україна
e-mail: krotiukvasyl@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5606-069X

ФЕНОМЕН ГЕРОЇЗМУ В КОНТЕКСТІ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Розглянуто сутність понять «герой», «героїзм», здійснено ретроспективний аналіз феномену героїзму та оцінка його сучасного стану в Україні; простежуються зв'язки означених явищ із поняттями «патріотизм», «ідентичність», мотивами подвижництва та смерті, виокремлюються варіанти співіснування різних концепцій «героя», визначаються сучасні концепти героїко-патріотичного виховання. У статті зосереджено увагу на здобутках філософської думки ХХ ст., оскільки в цей період відбулася активізація наукового пошуку, уточнення означених понять.

Ключові слова: героїзм, герой, героїчне, дегероїзація, патріотизм, ідентичність.

Постановка проблеми. Соціально-політичні процеси, економічні та державотворчі перетворення, які нині відбуваються в нашій країні, а над усе воєнно-політична обстановка довкола України, зумовили повернення теми героїзму до наукового дискурсу, переосмислення використання потенціалу героїчного у формуванні патріотичної свідомості громадян, національної ідентичності українців. Проблема героїзму пов'язана з оцінкою діяльності не лише окремих історичних персоналій чи навіть цілих поколінь народу, а й із фіксацією її в культурній пам'яті людства. Феномен героїчного – в колі дослідницьких інтересів багатьох суспільних наук і у фокусі уваги освітніх закладів, зокрема вищих військових навчальних закладів.

Вагомим є моральне значення героїчного, оскільки це поняття має значний виховний потенціал, сприяє формуванню гуманних, шляхетних цілей, активної громадянської позиції, патріотизму тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність категорії героїчного досліджували Дж. Бруно, Дж. Віко, Г. В. Гегель, Т. Карлейль, Д. Кемпбелл, Ф. Ніцше, К. Юнг та ін. Формування феномену героїзму окреслено в творах Г. Сковороди, П. Юркевича, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, Лесі Укра-

їнки, М. Грушевського, О. Кульчицького, Д. Донцова, В. Липинського, Г. Ващенко, В. Сухомлинського, С. Кримського, В. Баранівського, О. Хміляра.

У західній філософській думці ХХ ст. в осмисленні героїчного можна виділити чотири напрями. Перший напрям продовжує розробку концепції Т. Карлейля (розуміння героя як «надлюдини»), другий розглядає героя як соціальний міф й інструмент психоаналізу, для третього напрямку герой є феноменом суспільної свідомості, регулятором соціального життя. Четвертий – це концепція про дегероїзацію, представники якої відкидають можливість існування героїчного в умовах постмодерного суспільства.

Формулювання цілей. *Мета статті* – розглянути зміст понять герой, героїчне, висвітлити їх роль у формуванні патріотизму, проаналізувати феномен героїзму у соціокультурній практиці сучасного українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Центральне місце в концепції патріотизму займає іманентна сутність героїзму, пов'язана з психологією і ментальністю народу. При цьому необхідність суспільної консолідації спричиняє утворення історичних міфів та пантеону національних героїв, викликає надмірну героїзацію окремих історичних осіб, домінування різноманітних фейків та інсинуацій над реальними історичними фактами. З точки зору історичного об'єктивізму це призводить до того, що патріотичне мислення стає мисленням міфологічним. З іншого боку, спільний героїчний пантеон українського патріотизму потребує оновлення та загального суспільного компромісу щодо внесення до нього (або виключення) окремих постатей, подій, явищ. За сучасних умов такий список мав би розширитися, включати в себе непересічних особистостей, котрі мужньо відстоюють національні інтереси чи поклали своє життя за Україну в ході російсько-української війни, що триває. Сучасна система патріотичного виховання має наголошувати та подавати приклади звитяги, гідного внеску у відстоювання цивілізаційного вибору України, захисту її територіальної цілісності представників різних етносів, конфесій, регіонів. На рівні з героями в Україні мають стати також і ті, хто творчо працює, створює робочі місця, бореться із суспільними проблемами, займається волонтерством, благодійністю. Патріотичне виховання має створювати відповідні умови для позитивного сприйняття культурного різноманіття суспільства, розуміння різних способів прояву патріотичних почуттів, консолідації навколо спільних цінностей.

Аналізуючи історичний дискурс сьогодні, в умовах воєнно-політичного протистояння України і Росії, тема героїзму є досить важливою і, можливо, навіть екзистенційною в певному розумінні. Україна залишається заручницею своїх історичних міфів, продовжує пошуки нових «героїв» та ідентифікацію

осіб, які є токсичними, викликають напругу в суспільстві. Не припиняються ці пошуки й тому, що герої, які є такими в одній частині України, не завжди сприймаються як герої іншими українцями.

Попри очевидність і важливість проблеми героїзму і героїв для національних історій та для дослідження проблеми патріотизму, ця очевидна важливість довгий час була і зараз залишається радше певною даністю, сприймається як щось саме собою зрозуміле, як феномен, який нібито настільки очевидний, що не потребує пояснень.

Хоча сам термін «герой» постійно зустрічається на сторінках наукових видань, досить довгий час і в зарубіжних, і в українських філософських дослідженнях відчувався дефіцит теоретичної рефлексії щодо феноменів героя та героїчного. Лише із середини ХХ ст. у західному суспільствознавстві активно розвиваються дослідження націоналізму, в яких виокремилися різні напрямки, зокрема, примордіалізм, переніалізм, модернізм, які по-різному трактували проблему постання і розвитку націй в історії. Однак, саме в цій проблемі і примордіалісти, і модерністи, мають дуже схожі погляди на феномен героя та сприймають його як певну даність, хоча й оцінюють його з протилежних позицій. Якщо примордіалісти вважають, що герой – це один із основних феноменів, що асоціюється з національною традицією, національною ідентичністю і є важливим елементом патріотичного виховання, а тому потребує дослідження та аналізу, то модерністи здебільшого підходять до феномену героя як до певної конструкції, яка була свідомо створена лідерами націоналістичного руху і використовується інструментально. Основним мейнстрімом сучасних суспільних наук є якраз деконструкція образу героїв, що активно використовувалося, зокрема, в політичній боротьбі і продовжує мати місце сьогодні. І тому науковці, якщо і звертаються до цієї теми, то, насамперед, з метою деконструювати історичні міфи або якісь винайдені традиції. Проте обидва підходи не передбачають серйозного теоретичного дослідження феномену героя і героїчного, що породжує багато проблем і непорозумінь як серед науковців, так і на рівні публічного дискурсу, суспільних дискусій з цієї тематики і в Україні, і в інших країнах.

Литовський дослідник Л. Еріксонас, досліджуючи практики вшанування героїв у європейських країнах – Литві, Норвегії і Шотландії, – прийшов до висновку: коли ми говоримо про феномен героя, ми маємо вийти за межі національного дискурсу. Він доводить, що феномен героїчного – це феномен, який передував модерному націоналізму і, зрештою, перевершує цей модерний націоналізм. Він може бути і в межах національного дискурсу, але є чимось більшим і вимагає розуміння глибшого, ніж аналіз суто в категоріях історії національних рухів чи національної боротьби [1].

Еріксонас показує, що феномен героїчного з'являється насамперед в історії західної цивілізації як чеснота. Зокрема як одну з найважливіших чеснот визначає героїчне у своїх працях Арістотель. Згодом Цицерон додав до чесноти героїчного важливий громадянський вимір, пов'язавши її з ідеями батьківщини і суспільного блага. Він стверджує, що найбільшою чеснотою для громадянина є безкорисливе служіння батьківщині та смерть за неї. Пізніше ці ідеї були модифіковані Н. Макіавеллі й іншими представниками громадянського гуманізму доби Ренесансу. Вони стали основою для формування ранньомодерних націй в Європі.

На історичну природу героїзму вперше було звернено увагу у XVIII ст. італійським філософом Дж. Віко, який вважав героїзм характерною рисою лише певного періоду в розвитку людства, так званого «століття героїв», що передує «століттю людей» [2, с. 112]. Ідеї Віко знайшли продовження у роботах Г. Гегеля. Герої, на його думку, функціонують «тільки у період нецивілізованого стану. Їхня мета – правова, необхідна і державна, і вони реалізують її як свою особисту справу...» [3]. Гегелю належить і перше визначення героя як людини, що жертвує власним життям заради суспільного блага [3]. Таким чином, герой є втіленням національного духу. Тобто ніяких героїв чи героїнь праці, материнства чи інших позитивних суспільних вчинків не існує. Героїчною може бути лише смерть.

Аж до середини XIX ст. героїчне трактувалося досить однозначно, у контексті так званої «теорії великої людини». Розбіжності в розумінні категорії героїчного різними мислителями стосувалися тільки сфери героїчного діяння: військовий подвиг або героїзм духовної та інтелектуальної роботи. Ці типи героїзму об'єдналися в теорії Т. Карлейля, який розглядав героїчну особистість на прикладі життя великих людей, тобто тих, які спроможні вести за собою інших. У теорії вченого під загальним визначенням «великої людини» об'єднався «культ героїв», характерний для реакційного романтизму, а також розуміння героїзму як прямого героїчного діяння. Філософ зазначає, що «... суспільство побудоване на героях. Шанування героїв буде існувати вічно, поки буде існувати людина» [4, с. 14]. Карлейлем була означена проблема суспільного сприйняття героїв та їх вчинків, адаптації таких людей до нового суспільного, соціального статусу. І саме в загальносуспільному сприйнятті феномену героїзму філософ убачав можливість виникнення нових героїв: «Я вважаю, що повага до героїв, яка в різні епохи виявляється різним способом, є душею суспільних відносин між людьми і що спосіб виявлення цієї поваги – це істинний масштаб для оцінки міри нормальності або ненормальності пануючих у світі відносин» [4, с. 329].

Друга половина XIX ст. відзначається фундаментальними змінами в загальному розумінні героїзму, що відображено у творах Ф. Ніцше. Філософ

стверджував, що героїчна фаза людської історії вже минула, а сучасна епоха домінування «людського – надто людського» заслуговує лише на критику та передбачає появу Надлюдини як майбутнього героя [5, с. 628]. Філософ зауважував: усе те є героїчним, що демонструє силу, духовну міць, здатність забезпечити «волю до влади» як вищий сенс буття. Прагнення ж до панування, до влади веде до переоцінки всіх духовних цінностей, зокрема й у розумінні сутності героїчного, його критеріїв, а героєм може бути той, хто ближчий до ідеалу «надлюдини» – людського унікуму, здатного володарювати над «рабською мораллю». Герой для Ніцше – це «наполовину Бог, наполовину тварина, наполовину людина з крилами янгола, частково зла демонічна істота» [5, с. 371]. Таке уявлення про героя формує нові стандарти на основі тогочасних антропологічних та культурних вимірів. Саме в цей час, на відміну від попередніх епох, герой існує за принципом «час – це гроші», що відповідає реаліям тогочасного суспільства.

Видатний філософ ХХ ст. Д. Кемпбелл у своєму дослідженні «Герой, який має тисячу облич» довів, що згідно зі структурою мономіфа шлях героя є циклічним і проходить три стадії: перехід через реальність, випробування за порогом і повернення до суспільства. Збудований таким чином сюжет повторюється у житті героїв різних часів. Як феноменальне явище людського буття героїзм, маючи значний духовний вплив на соціум, може існувати лише в суспільстві з розвиненою культурою. Видатні подвиги героїв відбувалися в «золоті віки» культури, що дають простір людському духу, стверджує Д. Кемпбелл [6].

Таким чином, в історії розвитку філософської думки існує багато визначень понять герой та героїзм. Одні філософи (Р. Декарт, філософи Просвітництва) сутність героїзму пов'язують насамперед із винятковістю вчинків, другі (Сократ, Августин Блаженний) – з готовністю самопожертви задля ідеї, треті (Арістотель, Дж. Бруно) – з вищою мірою самовідданості у виконанні людиною свого обов'язку. Спільним для різних поглядів на сутність героїзму є розуміння цього явища як складного соціального, морального, психологічного феномену, в якому на різних етапах виходить на перший план то одна, то інша сторони [7, с. 32].

Слід наголосити на основних особливостях становлення та розвитку героїзму в європейському контексті: в основі героїчної поведінки лежать природні прагнення людей, що розглядаються як очевидні неісторичні основи моралі, але часто в них домінують тенденції суб'єктивного ідеалізму; сутністю героїзму вважається певне безумовне начало, зовнішнє буття людини. Таке начало може розумітися натуралістично («закон природи» стоїків, закон «космічної телеології») або ж ідеалістично – «вище благо» (Платон), абсолютна ідея (Г. Гегель), апіорний моральний закон (І. Кант); єдиним способом

поведінки для героя є певний авторитет, божественний чи особистісний (М. Вебер).

На думку Еріксонаса до XIX–XX ст. феномен героїчного не був чимось конструйованим, це була радше певна даність, чеснота, певний тип поведінки людей, і він найбільше був пов'язаний із формуванням ідеї громадянської держави і громадянського націоналізму [1]. Ситуація ускладнюється в часи модерного націоналізму, зокрема, у XX ст., коли через розвиток національних рухів дійсно розпочинаються помітні конструювання в феномені героїчного. Зокрема, після Першої світової війни у більшості європейських країн з'являється культ невідомого солдата – воїнів, які загинули під час війни, а потім були оголошені національними державами героями. На їх честь починають створювати меморіали, сквери, площі. Пізніше, у 20–30-ті рр., в авторитарних і тоталітарних державах свідомо конструюються образи героїв і антигероїв, причому часто досить інструментально. Зрештою, багато національних героїв європейських країн у період Другої світової війни і в міжвоєнні роки заплямували себе колаборацією з нацизмом, фашизмом, участю в Голокості або в етнічних чистках. Специфіка української історії зумовила ситуацію, коли ми маємо героїв на Сході і Заході, які асоціюються з комуністичними злочинами або з участю в Голокості й етнічних чистках, але маємо обмаль героїв, які уособлюють ті громадянські чесноти, які б асоціювалися з Україною і могли б об'єднати різні українські регіони. Вибір героїв – це вибір системи цінностей, які ми ставимо собі за зразок. В європейських країнах як героїв шанують, передусім, людей, які відзначилися діяльністю або вчинками заради спільноти (громади, країни, людства). Але з точки зору цінностей, на яких збудована європейська цивілізація, ми маємо шанувати тих людей, погляди і справи яких не суперечать цим фундаментальним цінностям. Ідеться перш за все про право людини на життя, на особисту волю, на вираження власних поглядів, на справедливий суд, на визнання віри згідно з власними переконаннями та власною совістю і також право на повагу цих базових цінностей державною владою. Цим цінностям має надаватися абсолютний пріоритет над будь-якими державними інтересами, державними раціями чи національними інтересами.

Звичайно ж, інтереси різних країн, різних націй часто розбіжні, але у випадках конфліктів потрібно керуватися міркуваннями, що є важливішим: чи цінності, про які йшла мова, чи інтереси держави (нації), які визначає влада або якісь впливові еліти. Тобто, виходячи із засад демократичної правової держави та загальнолюдських цінностей, аморально пишатися людьми, котрі були слугами тоталітарних режимів, відповідальними за масові порушення прав людини та за воєнні злочини, людей, які запроваджували цінності тоталітарних режимів.

Розглядаючи особливості українського філософського дискурсу героїзму в європейському контексті, ми маємо визнати відсутність національного консенсусу щодо ключових моментів історії країни, наявність масової і важкої для акцептування толерантності суспільства до функціонування у публічному просторі символів тоталітаризму. Відчувається також домінуючий вплив на історичну свідомість значної частини українців іншої традиції, яка має безумовно тоталітарне коріння – ідеології ОУН. Окрім війни з Росією, маємо також суперечки з іншими країнами – Угорщиною, Ізраїлем, Польщею і Білоруссю. Ця ситуація, звичайно, повинна нас усіх разом змусити до рефлексії – які постаті слід популяризувати, хто з українців минулого може бути виховним ідеалом для молодого покоління.

Звичайно, можна мати контроверсійні погляди на оцінку політичної або будь-якої іншої діяльності національних героїв, частина з яких викликає напруження в українському суспільстві і провокує конфлікти у стосунках із сусідами. Питання не у відборі, а в тому, що відбувається і якою мірою деформується історичний наратив і загальний публічний дискурс про історію, коли в його смислового та функціонального центрі стає конкретна людська особистість, яка автоматично набуває героїчного, міфологічного, епічного ореолу. Це відбувається дійсно автоматично, в силу роботи механізмів самого історичного наративу. Такою є граматику дискурсу, що виражається навколо будь-якого історичного суб'єкта як свого головного предмета. І можна бути як завгодно коректним з методологічної, академічної, ідеологічної точки зору; можна використовувати будь-які джерела, прагнути зайняти об'єктивну позицію, не вставати на ту чи іншу сторону тощо; можна старанно уникати поширених стереотипів, не слідувати вже існуючим міфам, – але якщо наратив побудований на конкретній особистості, то разом із деконструкцією одного історичного міфу формується інший міф, альтернативний по відношенню до попереднього.

Необхідно створювати певні концептуальні, теоретичні, рефлексивні рамки, які б окреслили межі такої потенційної міфологізації, що може виникнути в результаті дискусії про минуле, в центрі якої знаходиться історична особа, яка знову ж потенційно може послужити уявним об'єктом, з яким себе ототожнює та чи інша частина суспільства. Така постановка питання – пошук національного героя або пошук героя в національній традиції – виглядає доволі архаїчно. По-перше, подібні історико-біографічні дискурси, в центрі яких знаходився б певний національний герой, втратили теоретичну актуальність. Західні науковці досить далеко відійшли від цієї традиції. По-друге, в цьому немає гострої необхідності, не так теоретичної, скільки практичної. Ідеться про те, що для багатьох країн епоха формування націй, у яку питання про

героїчний пантеон було принциповим, уже закінчилася. Відповідно, реактуалізація питання про національних героїв і ротація їх списків є симптомом того, що цей процес ще не завершено. Або він знову відновлений у зв'язку з новими політичними обставинами, які вимагають перевизначення меж національної спільноти та її ідентичності.

Наприкінці минулого століття набула популярності концепція «зникнення героїчної ролі людини» (А. Рапопорт, Р. Килло, Г. Стейнберг). Так, іспанська філософиня Г. Стейнберг переконана, що героїчне, героїчний зміст життя вже «серед багатьох речей, які “вийшли з ужитку”». Щодо героїв, то вони лишаються для книг, і навіть не для книг з історії, а для вигаданих історій для дітей, яких розважають паперовими чи целулоїдними героями, доки не втрутиться черговий психолог і переконає, що такі оповіді тільки на шкоду дитячому розуму» [8, с. 7].

Б. Шварц, американський професор соціології Університету Джорджії, стверджує, що «ми живемо у постгероїчну еру. Тут поняття «герой» абсолютно змінене ... причин для цього дуже багато: розвиток демократії, глобалізм, кіновикриття, журналістські розслідування. Ми просто більше знаємо про цих людей, ми по-іншому їх оцінюємо» [9].

Два типи героїв, один із яких спирається на ідеї нації, інший – на громадянську ідею республіки, мають одну принципову розбіжність. Щодо героя або пантеону героїв, які стоять у центрі національної традиції, то за їхніми фігурами є психологічна людська органіка – перед нами конкретна людина, з усіма своїми «плюсами» і «мінусами», з усією своєю «життєвою правдою». Саме так зображений і уявний герой виявляється зразком для наслідування, прикладом для молоді нації, яка себе вибудовує. Напроти, концептуальне ядро героя, який знаходиться в центрі республіканської традиції, становить не та людська конкретність, з якою можна безпосередньо (свідомо і несвідомо) ототожнюватися, яка дозволяє людям проникнутись емпатією по відношенню до якоїсь конкретної особистості, а відповідність цього громадянина певному набору якостей, тому, що в античному світі і в ренесансній традиції називалося доблестями або чеснотами. Відтак у центрі виявляється вже не особистість, а деяка відповідність або наближення цієї особистості до певних абстрактних якостей, чеснот, республіканських цінностей.

Тут слід звернути увагу на роботи американського філософа Е. Макінтайра, який хоча й прямо не досліджує проблему героя, але веде мову про два типи етики: етику, яка побудована на слідуванні зразку, й етику, яка побудована на принципі слідування певним абстрактним правилам. У сенсі цього можна сказати, що українська національна традиція перебуває у просторі етики, яка слідує за конкретними зразками, де саме конкретна фігура (герой)

для кожної групи, для кожної національної спільноти або соціальної групи всередині національного співтовариства виступає в якості зразка. Саме цей шлях, який укладається в одну з етичних традицій, описаних Макінтайром, може спричинити труднощі в міждержавному діалозі, де кожна з національних традицій виходить із тих чи інших національних зразків. У той час як діалог, який опирається на певні загальні правила, спільні цінності, до яких слід прагнути або намагатися наблизитися, виглядає більш реалістично просто через те, що може мати спільний засновок, спільну мову [10].

При дослідженні феномена патріотизму не можна уникнути питання спонукальної сили історії, героїчних прикладів, бойових традицій у формуванні патріотичних почуттів. Аналіз поведінки людей у минулому, специфіки їхнього особистісного вибору за певних історичних умов дає змогу формувати в молоді розуміння і критичне осмислення тих чи інших подій, навчає дотриманню моральних норм, окреслює критерії оціночного ставлення до історичних фактів, політичних та військових діячів тощо. З іншого боку, формуючи патріотичні почуття в молоді на історичних прикладах, необхідно брати до уваги той факт, що ідентичність особистості є наслідком вибору, дій та певних уявлень про майбутнє, які можуть стати спільними. Таким чином, при залученні у вітчизняну систему патріотичного виховання чинника минулого, важливо не лише навчати молодь критично аналізувати історичні події та явища, але й сприяти толерантному ставленню до історичної пам'яті та традицій представників інших культурних спільнот. Це передбачає створення умов для полікультурного виховання, організацію освітньо-виховних заходів, що сприяють об'єднанню представників різних етносів, конфесій України, утвердженню рівних прав та обов'язків їх членів перед державою, реалізацію права кожного на розвиток рідної мови, культури, освіти тощо. У контексті зазначеного вище важливим є дотримання вироблених європейською наукою та дидактикою підходів до популяризації історії в умовах полікультурного суспільства, серед яких: взаємовключеність (зважання на відмінності між етнічними, релігійними, лінгвістичними ідентичностями); історія як селективна реконструкція минулого через інтерпретацію подій; достовірна історична реконструкція, яка базується на використанні різноманітних джерел; багатоперспективність (дослідження різних інтерпретацій та альтернатив історичного розвитку); розгляд суперечливих і вразливих питань історичного минулого; збалансоване висвітлення минулого (політика, культура, соціальне, повсякденне життя) тощо [11, с. 23].

Автор поділяє думку О. Ігнатович, що зміст патріотизму має ґрунтуватися на мірі «проникнення духовного змісту в практику служіння Батьківщині», тобто визначатися здатністю людини до особистісного розрізнення добра і зла

в загальному соціокультурному контексті. У той же час ідея патріотизму спирається і на більш архаїчний, міфологізований зміст. Підстави патріотичного світосприйняття все ще тісно пов'язані з культом героїчного [12]. Проте найяскравіший вираз патріотизму – «відчуття усім єством своєї Вітчизни, глибока внутрішня повага до її народу, конкретна буденна робота для її розвитку та зміцнення. Справжній патріотизм – це перш за все патріотизм віри, патріотизм духу» [13, с. 44].

Варто пам'ятати і керуватися застереженням В. Сухомлинського: «... треба особливо суворо і вимогливо торкатися понять і слів Вітчизна, доблесть, героїзм, подвиг так само як і змісту тієї діяльності, яка включається у ці поняття і слова» [14]. У цьому сенсі почуття любові до своєї землі, Батьківщини, приналежності до спільноти, суспільства мають бути сформовані не лише на рівні відчуття та емоційного переживання, але й осмисленого та критичного аналізу дійсності, готовності до відповідальної громадянської дії. Українська система патріотичного виховання має бути спрямована на формування гідної, критично мислячої та вільної особистості. Індивід зі стабільною ідентичністю не буде перебільшувати власну цінність за рахунок недооцінки інших людей чи народів і розглядатиме навколишню суспільну різноманітність не як загрозу власній чи груповій тожсамості, а як соціальний капітал та потенціал для розвитку.

Висновки. Сучасний український патріотизм має бути результатом практичної реалізації відповідального почуття громадянськості як інтегрованої якості сучасної людини. Формуючи патріотичні почуття в української молоді, педагоги мають опиратися на такі засадничі характеристики патріотизму, як суспільно-консолідуєчий характер його прояву, громадянська відповідальна й активна позиція усіх членів спільноти. Як результат, патріотичні почуття мають стати для української молоді не лише стійкою та свідомою ідентичністю із рідною країною, але й готовністю до відповідальної та ефективної громадянської дії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Eriksonas L. National Heroes and National Identities: Scotland, Norway and Lithuania. Bruxelles, 2004. 320 s.
2. Философский энциклопедический словарь / гл. ред.: Л. Ф. Ильичев и др. Москва: Совет. энцикл., 1989. 840 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Сочинения: в 14 т. Москва: Акад. наук СССР, 1958. Т. 7. 380 с.
4. Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории. Москва: Астрель, 2012. 768 с.

5. Ницше Ф. Сборник. Минск: Попурри, 1997. 544 с.
6. Кемпбелл Д. Герой із тисячею облич: пер. з англ. Київ: Альтернатива, 1999. 392 с.
7. Волкогонов Д. А. Феномен героизма: (О героях и героическом). Москва: Политиздат, 1985. 263 с.
8. Стейнберг Г. Д. Герой повсякденності: Роздуми філософа: пер. з ісп. Київ: Новий Акрополь, 2004. 117 с.
9. Schwartz B. Lincoln in the Post-Heroic Era: History and Memory in Late Twentieth-Century America. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1542-734X.2010.00734_1.x (дата звернення: 2.12.2020).
10. Макінтайр Е. Після чесноти. Дослідження з теорії моралі: пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2002. 438 с.
11. Мішелін Р. Дискусійні питання політики полікультурної освіти, тренування і навчання. Страсбург: Вид-во Ради Європи, 2008. 23 с.
12. Ігнатович О. Г. Сучасний дискурс патріотичного виховання: традиції та інновації. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2015. № 7 (296), ч. 1. С. 127–135.
13. Кротюк В. А. Духовний вимір патріотизму. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2009. № 2. С. 40–46.
14. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості: вибр. пед. твори: в 5 т. Київ: Радян. шк., 1977. Т. 1. С. 177–184.

REFERENCES

1. Eriksonas, L. (2004). National Heroes and National Identities: Scotland, Norway and Lithuania. Bruxelles.
2. Fylosofskiy entsyklopedychesky slovar. (1989). L. F. Ilychev (Ed.) et al. Moskva: Sov. entsyklopediya [in Russian].
3. Gegel, G. V. F. (1958). Sochyneniya. (Vols. 1-14; Vol.7). Moskva: Akademyia Nauk SSSR [in Russian].
4. Karleil, T. (2012). Geroy, pochytanye geroev y geroycheskoe v ystoryy. Moskva: Astrel [in Russian].
5. Nicshe, F. (1997). Sbornyk. Mynsk: Popurry [in Russian].
6. Kempbell, D. (1999). Heroi iz tysiacheiu oblych: per. z annl. Kyiv: Alternatyva [in Ukrainian].
7. Volkogonov, D. A. (1985). Fenomen gerioizma: (O gerioiah y geroycheskom). Moskva: Polytyzdat [in Russian].
8. Steinberh, H. D. (2004). Heroi povsiakdennosti: Rozdumy filosofa: per. z isp. Kyiv: Novyi Akropol [in Ukrainian].
9. Schwartz, B. (2008). Lincoln in the Post-Heroic Era: History and Memory in Late Twentieth-Century America. Chicago: University of Chicago Press. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1542-734X.2010.00734_1.x.
10. Makintair, E. (2002). Pislia chesnoty. Doslidzhennia z teorii morali: per. z angl. Kyiv: Duh i litera [in Ukrainian].

11. Micheline, R. (2008). Dyskusiini pyttannia polityky polikulturnoi osvity, trenuvannia i navchannia. Strasbourg: Council of Europe Publishing [in Ukrainian].
12. Ihnatovych, O. H. (2015). Suchasnyi dyskurs patriotychnoho vykhovannia: tradytsii ta innovatsii. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. Serii: Ped. Nauky – Bulletin of Taras Shevchenko Lviv National University. Series: Pedagogical sciences*, 7 (296), 1, 127-135 [in Ukrainian].
13. Krotiuk, V. A. (2009). Dukhovnyi vymir patriotyzmu. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho – Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. Series: Philosophy*, 2, 40-46 [in Ukrainian].
14. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). Problemy vykhovannia vsebichno rozvynenoj osobystosti: vybrani pedahohichni tvory (Vols. 1-5; Vol. 1). Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].

Кротюк Василий Андреевич, кандидат философских наук, доцент, начальник кафедры психологии и педагогики, Харьковский национальный университет Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, Украина

ФЕНОМЕН ГЕРОИЗМА В КОНТЕКСТЕ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

На основе анализа философской литературы исследована сущность понятий «герой», «героизм», осуществлен ретроспективный анализ феномена героизма и оценка его современного состояния в Украине; прослеживаются связи указанных явлений с понятием «патриотизм», «идентичность», мотивами подвижничества и смерти, выделяются варианты сосуществования различных концепций «героя», определяются современные концепты героико-патриотического воспитания. В исследовании внимание сосредоточено на достижениях философской мысли XX века, поскольку в этот период произошла активизация научного поиска, уточнение указанных понятий.

Ключевые слова: героизм, герой, героическое, дегероизация, патриотизм.

Krotiuk Vasyl Andriyovich, Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Head of Department of Psychology and Pedagogy, Ivan Kozhedub Kharkiv National Air Force University, Ukraine

PHENOMENON OF HEROISM IN THE CONTEXT OF PATRIOTIC EDUCATION

The Problem setting. Social and political processes, economic and state-building transformations in our country, and the military and political situation around Ukraine,

led to the return of the theme of heroism to scientific discourse, rethinking the use of heroic potential in shaping patriotic consciousness of citizens, national identity of Ukrainians. The problem of heroism is connected with the evaluation of the activity not only of individual historical personalities or even whole generations of the people, but also with its fixation in the cultural memory of mankind. The phenomenon of the heroic is in the range of research interests of many social sciences and in the focus of attention of educational institutions.

The moral significance of the heroic is important, because this concept has a significant educational potential, contributes to the formation of humane, noble goals, active citizenship and patriotism

Recent research and publications analysis. *The essence of the category of the heroic was explored by J. Bruno, J. Vico, G. V. Hegel, T. Carlyle, D. Campbell, F. Nietzsche, K. Jung and others. The formation of the phenomenon of heroism is outlined in the works of G. Skovoroda, P. Yurkevich, T. Shevchenko, I. Franko, L. Ukrainka, M. Hrushevsky, D. Dontsov, V. Lypynsky, G. Vashchenko, V. Sukhomlynsky, S. Krymsky, V. Baranivsky, O. Khmilyar.*

In the Western philosophical thought of the XX century the understanding of the heroic can be divided into four areas. The first direction continues to develop the concept of T. Carlyle (understanding the hero as a «superman»), the second considers the hero as a social myth and tool of psychoanalysis, for the third direction the hero is a phenomenon of social consciousness, a regulator of social life. The fourth is the concept of degeneration, the representatives of which reject the existence possibility of the heroic in a post-modern society.

Paper objective. *The one of the most important phenomena in a range of scientific interests of philosophy, psychology, ethics and history was discussed. The essence of concepts «hero», «heroism» based on the analysis of philosophical literature was explored. The description of the history of the phenomenon of heroism in different sources was made. The connection of aforementioned phenomena could be traced with such concepts as «patriotism» and «identity», the motives of selfless devotion and death, variants coexistence of different concepts of «hero» were distinguished, specific signs of heroic action were demonstrated. It reflected social and cultural settings of a specific historical period and indicated the variability of ideas about the status of this phenomenon. It was defined that people constantly were coming back to that category and fixing with that fact the highest level of spiritual beauty and activity of personality, which was able to give hope and to lead, to provoke the desire to imitate. The attention in the research work was focused on the philosophical idea of the twentieth century because at that period there was intensification of scientific research for clarification of those concepts.*

Conclusions of the research. *Modern Ukrainian patriotism must be the result of the practical realization of a responsible sense of citizenship as an integrated quality of a modern man. Forming patriotic feelings in Ukrainian youth, teachers should rely on such*

basic characteristics of patriotism as the socially consolidating nature of its manifestation, civic responsibility and active position of all members of the community. As a result, patriotic feelings for Ukrainian youth should become not only a stable and conscious identification with their native country, but also a readiness for responsible and effective civic action.

Keywords: *hero, heroism, heroic, patriotism, national identity.*

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 327

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.47.218961>

Герасіна Людмила Миколаївна, доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: l.m.Herasina@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-3299-5255

Требін Михайло Петрович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: m.p.trebin@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-1328-9865

«ЗЛАМИ СВІТОСИСТЕМИ»: ГЛОБАЛЬНІ ЗРУШЕННЯ ТА ГІБРИДНІ ВИКЛИКИ

У дослідницьких кейсах статті представлено науковий дискурс щодо питань сутності, методології аналізу, типологій міжнародних систем; концептуалізовані нові поняття та «гібридні явища»; гіпотези і висновки авторів на ґрунті синтезу системної та геополітичної парадигм; проаналізовано феномени міжнародного тероризму, «гібридної» війни, пандемії коронавірусу як важливих чинників турбулентності сучасної міжнародної системи.

Ключові слова: міжнародна система, «центри сили», глобальні зрушення, геополітичні зсуви, міжнародний тероризм, гібридні виклики.

Постановка проблеми. Перші десятиліття ХХІ ст. демонструють нестримний, буремний, навіть вибуховий розвиток світового політичного процесу,

який здійняв хвилі «кольорових» революцій, почав деформувати національно-державний суверенітет деяких країн світу, призвів до порушення міжнародного принципу непорушності післявоєнних кордонів через військові конфлікти і «гібридні» війни. Уже не можливо заперечувати, що за сучасних умов відбувається не тільки злам біполярного та однополюсного світопорядку, а й перехід до багатопольярного світу із кількома центрами впливу. При цьому навіть у таких гострих питаннях світової політики, як безпека людства в умовах обмеження ресурсів виживання, зростання кліматичних викликів на планеті, боротьба з міжнародним тероризмом тощо старим і новим «центрами сили» виявляється вкрай складно знайти консенсус.

Незважаючи на те, що в 2019–2020 рр. мегафактор глобалізації дещо загальмувався і питання стійкого планетарного розвитку відійшли на другий план реальної політики, але перед викликами пандемії COVID-19 і світової економічної кризи, що насувається, не зникають, а загострюються старі та виникають нові планетарні протиріччя. Серед них найгостріші: глобальний економічний, військовий і соціополітичний диспаритет між розвинутими державами і країнами «наздоганяючого розвитку»; фатальні загрози людству через неминучі зміни клімату та екологічні катастрофи; загострення інтернаціоналізованих внутрішніх конфліктів у ряді країн, які можуть переродитися на регіональні війни і навіть Третю світову; демографічні виклики і гуманітарні проблеми, зокрема посилені «коронакризою-2020» тощо.

Наслідком дії цих та інших чинників стала *глобальна деконструкція світової політичної системи* (тренд «*Зламаний світ*»), що набуває зміненого вигляду із новими балансами/дисбалансами центрів «сили і впливу», з прагненням національних держав здійснити «реконкісту» (відновлення) свого економічного суверенітету, з новими домінуючими тенденціями і не в усьому зрозумілими перспективами розвитку. Звідси виникає актуальний науковий кейс: за якими закономірностями, параметрами і драйверами розвивається міжнародна система і трансформується сучасний світопорядок? Актуалізація наукових досліджень щодо проблеми макроколивань міжнародної системи, пов'язана з необхідністю доведення наявності об'єктивних закономірностей у міжнародних відносинах та світовій політиці, з обґрунтуванням непереможної дії в умовах постсучасності мегатенденцій (політико-економічних, соціогуманітарних, воєнних, технологічних), які ведуть до трансформації глобального світопорядку.

В основі традиційних поглядів на політичну конструкцію світу полягає поняття «міжнародної системи», яким позначають політико-дипломатичні та інші відносини між державами у певні періоди розвитку людства. Відповідно, кожна міжнародну систему (що складалась або існує) представляють як *стійку неформальну інституалізацію співвідношення сил та національних*

інтересів держав у відповідному просторово-часовому контексті. Головною перевагою методу системного аналізу щодо цієї проблеми є можливість виявлення закономірних зв'язків між характером чинної міжнародної системи та діями її основних суб'єктів; пошук факторної обумовленості між стабільністю чи турбулентністю світової системи та функціонуванням міждержавних політичних відносин. Це дозволяє найбільш ґрунтовно розглядати міжнародну систему як надскладний аналітичний об'єкт, що відображає конкретні зв'язки між державно-організованими соціальними спільнотами та іншими акторами, взаємодія яких має очевидні (навіть мінімальні) ознаки системної організації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Парадигма системного підходу щодо суспільних і державних конструктів отримала у ХХ ст. плідний розвиток в теорії політології та міжнародних відносин у працях Д. Істона, М. Каплана, Т. Парсонса. Їхній науковий спадок дозволяє з'ясувати сутність і головні параметри міжнародної системи, де постійно взаємодіючі явища, процеси та події завжди обумовлені безліччю факторів і причин; тому система цілісність завжди відрізняється (кількісно й якісно) від розуміння її складових елементів. Ідея систем, на думку С. Гоффмана, поза сумнівом є найбільш концептуальною, бо чітко відрізняє теорію міжнародних відносин від теорії зовнішньої політики та водночас сприяє успішному розвитку кожної з них.

Залежно від специфіки наукових шкіл та певних відмінностей, в них накопичені досить продуктивні результати: найбільш опрацьовані парадигми в дослідженні міжнародних систем і відносин – історична, політико-правова, соціологічна, емпірична і синкретична. Так, засновник історико-соціологічної школи Р. Арон ґрунтував аналітику міжнародних систем і відносин на конкретно-історичному досвіді і заперечував будь-які спроби конструювання абстрактних моделей. Шляхом компаративного аналізу відносин між давньогрецькими полісами, європейськими монархіями і республіками XVII–XIX ст., специфіки взаємодії сучасних систем Сходу та Заходу він визначив деякі загальні закономірності, що властиві як минулому, так і сьогоденню. Арон дійшов висновку, що тільки системний підхід виявляє ту частку соціального детермінізму, яка присутня в чинних міжнародних відносинах, і зазначив, що «аналіз типової міжнародної системи не дозволяє передбачити дипломатичну подію або диктувати правителям лінію поведінки, що відповідає типу системи» [1, р. 103]. Зокрема, біполярна система є нестабільною тому, що заснована на взаємній недовірі й страху, спонукає сторони протистояння до жорсткості, яка впливає з протилежності їхніх інтересів.

Особливий внесок до систематизації міжнародних відносин здійснив Е. Луард, який запропонував комплексний підхід на ґрунті емпіричного

матеріалу, накопиченого в історії, соціології й політології. Застосувавши концептуальні критерії (змінні) – ідеологію, еліти, мотивації, засоби дій політичних акторів, стратифікацію, структуру, норми, ролі та інститути, – він виокремив та проаналізував сім міжнародних систем: стародавню китайську систему (771–721 рр. до н. е.), систему давньогрецьких держав (510–338 рр. до н. е.), міжнародну систему епохи європейських династій (1300–1559), систему доби релігійного панування (1559–1648), систему виникнення і розквіту державного суверенітету (1648–1789), систему епохи націоналізму (1789–1914), систему ери панування ідеологій (1914–1974) [2]. Ці критерії Луард використав як чинники співвідносної дії у факторному аналізі структури і функціонування міжнародних систем, дослідивши їх еволюцію в історичному просторі та часі.

Найбільш послідовно наукову евристику «міжнародної системи» здійснив М. Каплан [3], який був переконаний, що для аналізу міжнародної системи необхідно виявити обставини, за яких вона може існувати або трансформуватися. Він формулює ряд ґрунтовних питань: Як розвивається і функціонує та або інша система? З яких причин приходить у занепад? У парадигмі політичного реалізму, на ґрунті ідеї «балансу сил» вчений висуває концепт, що починаючи з XVIII ст. у світі формувались глобальні системи, які, змінюючись, забезпечували головну якість – ультрастабільність міжнародних відносин. Ним уперше сформульовано п'ять критеріїв (як загальні «правила трансформації»), що пояснювали закони зміни міжнародних систем: 1) основні правила організації системи; 2) правила трансформації системи; 3) правила класифікації суб'єктів-акторів; 4) оцінка їх здібностей; 5) та поінформованості.

Зрештою, у вивченні міжнародних систем безумовно чимале значення відіграє емпіричний підхід, який корелює з геополітичною конкретикою та досліджує сучасну взаємодію народів і країн, геополітичні стратегії і тактики урядів у межах певних географічних регіонів [4–14]. Особливість емпіричних досліджень полягає в прагненні конкретно пояснити міжнародну ситуацію (політичну, економічну, воєнну, гуманітарну), що склалась у певному регіоні планети; виявити специфіку системних зв'язків між світовими і локальними акторами; розкрити ступінь впливу на міжнародних суб'єктів і рішення національних еліт таких чинників як національний потенціал країн, соціо-гуманітарні й економічні реалії, крос-регіональне суперництво, напрямки дій і правові межі щодо втручань міжнародних організацій тощо. Серйозний деструктивний вплив на сучасну систему міжнародних відносин здійснюють: міжнародний тероризм [15–20]; глобальні проблеми, насамперед, в сучасних умовах пандемія COVID-19, яка має непередбачувані наслідки для людства [21–25]; нові війни XXI ст.: війни з тероризмом, кібервійни, «гібридні» війни тощо [26–33].

Метою даної статті є прагнення шляхом системного, феноменологічного і факторно-геополітичного аналізу виявити характер сучасної міжнародної системи та природу реальних і гібридних «драйверів», які стимулюють її розвиток і, водночас, турбулентність та глобальні зрушення. Звідси, **дослідницькі завдання** полягають у наступному: згідно з онтологічними параметрами здійснити феноменологію «міжнародної системи»; систематизувати типології різних міжнародних систем; визначити ключові тренди (виклики) зрушень і деструкцій чинного світопорядку; обґрунтувати найзначущі чинники глобальної турбулентності: макроколивання світосистеми, «геополітичні зсуви», міжнародний тероризм, «гібридні» війни, гуманітарні колапси (пандемія коронавірусу) тощо.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, сучасна концептуалізація «міжнародної системи» потребує більш чіткої феноменологічної інтерпретації як особливого явища. Доречно узагальнити її сутнісні властивості [34].

По-перше, міжнародна система є *мегафеноменом соціально-політичного типу*, де особливим, реляційним порядком організоване буття макро-спільнот планети. По-друге, змістовно і структурно міжнародні системи є *надскладними утвореннями*, тому мають адаптуватися одна до одної та до елементів цілого середовища (це специфіка загальнопланетарної системи та її регіональних і субрегіональних підсистем). По-третє, як зазначав Ф. Брайллар, очевидною є *неформальність і слабка організованість* міжнародних систем, адже досить складно провести чітку і ясну межу між комплексом, що вивчається, та його зовнішнім середовищем [35]. По-четверте, міжнародна система має риси *відкритого утворення*, цим і пояснюється низький ступінь внутрішньої інтеграції, навіть певна *дивергенція компонентів* усередині цілісності.

Відповідно, це дозволяє визначити сім найсуттєвіших особливостей, притаманних феномену «міжнародна система»:

– це система *широкої соціальної взаємодії людей*, які керуються в своїх діях волею, свідомістю, інтересами, певною ідентичністю, ціннісними та іншими орієнтаціями. Системоутворюючим механізмом цього формату є міжнародні відносини як взаємодія різноманітних учасників – держав, народів (політичних націй), світових лідерів, етносів, інших соціальних спільнот і організацій;

– ядром глобальної міжнародної системи, безумовно, є *стійка система міждержавних стосунків*, бо міжнародні відносини є переважно політичними, міжурядовими. Проте, кожна інтегрована в систему країна не позбавлена егоїстичних конфліктних перспектив, які можуть підштовхнути міжнародний порядок до анархії, або спричинити *глобальну дезінтеграцію*;

– міжнародна система має *низький рівень зовнішньої та внутрішньої централізації*, адже специфічною рисою міждержавних відносин є відсутність верховної влади (так званий «плюралізм суверенітетів»);

– звідси, впливає *політико-економічна автономія* елементів міжнародної системи, які лише формально вважаються певною цілісністю. Але цей стан скорегувала *глобалізація капіталізму*, перетворення товарної економіки на капіталістичну «світ-економіку» (І. Валлерстайн); за висловом Т. Фрідмена, глобалізація як «неприборкана інтеграція ринків, націй-держав і технологій... означає розповсюдження капіталізму, вільного ринку практично на всі країни світу» [36, р. 9];

– *просторові межі* міжнародних систем (на відміну від техногенних) носять *умовний характер*. Проте умовність цих кордонів не є «дослідницьким конструктом», адже міжнародні системи були і є об'єктивною реальністю;

– нарешті, не слід абсолютизувати автономію держав у міжнародній системі: їхня *кооперація* – не стільки наслідок суперництва, скільки *необхідність «балансу інтересів»*, взаємовигідне співробітництво (економічне, політичне, гуманітарне тощо), взаємодія традиційних і нових міжнародних акторів;

– крім того, у наш час на порядку денному світової спільноти (системи) гостро постало питання про переформатування *global governance* (глобального управління), що дозволить хоча б частку міжнародних конфліктів перевести зі статусу «гарячих» і «заморожених» у стан практично розв'язуваних.

Отже, складається нова дефініція: «сучасна міжнародна система» – це *об'єктивна світова реальність, результат ухвалення суверенними державами на міжнародній арені певного цивілізаційного, політико-правового та соціально-економічного «статус-кво» на загальнопланетарному, регіональному або субрегіональному рівнях*.

В аналітичних дослідженнях розроблені типології міжнародних систем на різних критеріальних підставах, серед яких найзначущі наступні.

У парадигмі політичного реалізму була створена найбільш відома серед науковців класифікація, що виділила серед міжнародних систем – рівноважну, імперську, біполярну та мультиполярну. У *рівноважній* системі «балансу сил» кілька великих держав тривалий час зберігають майже однаковий вплив на світову еволюцію, взаємно стримуючи надмірні претензії одна одної щодо владарювання. У міжнародній системі *імперського типу* панує єдина наддержава, яка значно переважає інші країни за своєю потужністю (розміром території, економічним потенціалом, військовою силою, запасом природних ресурсів тощо); унаслідок чого вона диктує головні тренди світового розвитку. У *біполярній* системі панують дві наймогутніші держави (або їхні політичні блоки): так, планетарну систему до 1990-х рр. характеризували два

конфліктні «меридіани», що розділяли, з одного боку, Захід і Схід (ідеологічне, політичне, військово-стратегічне протистояння), а з другого – Північ і Південь (розвинені та економічно відсталі країни). Нарешті, якщо низка інших країн планети зможе досягти зівставної із державами-лідерами потужності й сили впливу, то міжнародна система неминує має трансформуватися на *мультиполярну* [37, с. 187–188].

У межах реляціонізму розрізняють як відносно самостійні *функціональні* міжнародні системи економічної, політичної, військово-стратегічної, гуманітарної взаємодії – фактично це різновиди сталих міждержавних відносин. Регіональні ж аспекти взаємодії країн світу (групові та двосторонні) вчені розглядають як *структурні рівні* міжнародної системи. Цей підхід не тільки визначає місце і ранжування акторів у системі міжнародних відносин, а згідно з культурно-цивілізаційними, структурними і поведінковими параметрами розрізняє *регіональні* й *субрегіональні* міжнародні системи як спосіб «виробництва політик» і втілення політичних рішень [38].

У діяльнісній парадигмі (залежно від мети аналізу) дослідники поділили міжнародні системи на *стабільні* та *нестабільні* (за С. Гоффманом – *революційні*); обґрунтували *конфліктні* та *кооперативні*, *відкриті* та *закриті* різновиди міжнародних систем. У сучасному світі небагато гомогенних суспільств за політико-культурною ідентичністю, де мінімізовані соціальні конфлікти; це вказує А. Лейпхарт, переконаний, що незалежно від геополітичних чинників, навіть системи західної представницької демократії слід поділяти на *мажоритарні* та *консенсусні* (узгоджувальні) [39].

Багатоелементну типологію міжнародних систем (реальні глобальні та гіпотетичні) свого часу евристично спроектував М. Каплан [3]:

- глобальна система «*балансу сил*» (існувала з XVIII ст. до Другої світової війни), де мало бути не менше п'яти великих держав, нарощує силовий потенціал, але за можливості віддає перевагу переговорам, а не воєнним діям;
- «*вільна біполярна*» глобальна система, що склалась після Другої світової війни. Є небезпечною, бо характеризується прагненням сторін до світової експансії, постійною боротьбою між блоками за глобальний переділ світу;
- система «*одиночного вето*» – багатополарна; зростає чисельність акторів, що мають можливість блокувати кризу системи засобами ядерного стримування;
- «*гнучка біполярна система*», де співіснують суверенні держави, нові актори (союзи і блоки держав) та універсальні актори – міжнародні організації;
- «*жорстка біполярна система*» – ієрархізована і авторитарна в цілому, універсальні актори обмежені в можливості тиснути на блоки;
- «*міжнародна ієрархічна система*» (спроектована Капланом), в структурі якої національні держави поступово втрачатимуть суверенітет, а відцентрові тенденції з їхнього боку будуть строго прискікатися;

– передбачав він також «універсальну міжнародну систему» конфедеративного типу з високою політичною однорідністю міжнародного середовища, яка базується на солідарності націй-держав і ключовому впливі універсального актора (міжнародної організації з правом визначати статус держав, виділяти їм ресурси, відповідати за дотримання міжнародних норм). Ця система вимагає добре розвинутої міжнародної інтеграції в політичній, економічній, управлінській галузях; прийняття консолідованих рішень з формування стратегій, тактик і застосування сукупної сили, зокрема, врегулювання конфліктів і підтримки миру.

В ідеальному сенсі останній тип міжнародної системи (де зникає конструктор жорсткої біполярності) мав би бути найбажанішою перспективою розвитку сучасного глобалізованого світу. Проте реальність виявляється набагато складнішою. У модернізованій системі світу XXI ст. активно діє громадянське розвинуте суспільство, у політиці – «культура участі» громадян, диференційовані «політичні ролі» (інколи позасистемні, а не за функціями політичних інститутів); отже, склався пост-раціональний спосіб обґрунтування влади, а світові еліти застосовують нові способи глобальної конкуренції [40–44]. Це спонукає нас у парадигмі факторно-геополітичного аналізу переосмислити сутність нових процесів і тенденцій у міжнародній системі XXI ст.

Як відомо, закон «балансу сил» і певної глобальної рівноваги визначає шанси відносної стабільності міжнародної системи світу в різні історичні епохи [1, р. 144]. Але щодо системних трансформацій, то їх передбачає закон «кореляції між поляризацією і стабільністю» міжнародної системи. Звідси, логіка сучасного розвитку показує, що планетарна система коливається у межах векторів *однополярності* та *мультиполярності* за умов конкуренції Центрів глобального впливу різної потужності: США, Євросоюзу, Китаю та Японії, Росії, країн-лідерів Близького Сходу. Перехід до повноцінного діалогу між ними стане можливим, як уявляється, ще дуже нескоро (і за певних умов). Так, Вашингтону необхідно перестати сприймати інші країни як «молодших партнерів» чи суперників, слід зважати на їхні інтереси; Пекіну – відійти від егоїстичної політики, за якої враховуються виключно інтереси процвітання Китаю; Москві – згорнути «апетити» регіональної агресії та виявляти більше розуміння і толерантності щодо курсу країн Євросоюзу тощо.

На нашу думку, гіпотетично можна визначити транзитивний тип міжнародної системи у стані *«дисбалансу і взаємних урівноважень»*, яка поки ще формується і містить водночас рудименти старої системи та елементи модернізованого світопорядку. Цілком ймовірно, що з часом виникне потреба у серйозній реорганізації міжнародних інститутів (зокрема, ООН та ін.), у наданні їм не тільки наглядових і рекомендуєчих, але й контрольних функцій.

Кардинально модерних змін міжнародна система сучасності почала набувати під впливом дії потужних «геополітичних зсувів» (як чинників впливу), що зумовили її турбулентність і подальшу трансформацію: 1) завершення розпаду колоніальних імперій, поява на політичній мапі світу багатьох постколоніальних країн як самостійних міжнародних акторів, що реалізують свої державно-політичні проєкти; 2) глобальний крах моделі «двополюсного світу» замкнених політичних систем, що втілювали дві наддержави – СРСР і США, закінчення «холодної війни», втрата сенсу ідеологеми «третього світу» з відсталих країн; 3) вихід на світову арену (після розпаду СРСР, Югославії тощо) нових суверенних держав, які модернізуються і запроваджують власні геостратегії в міжнародних відносинах; 4) посткомуністична трансформація країн Східної та Центральної Європи, Азії та Африки кардинально змінила ідеологічні баланси і геополітичну конструкцію планети. Внаслідок цього відбувся стратегічний зсув Балто-Середземноморської дуги на нову геополітичну траєкторію – Балто-Чорноморську по кордонах Росії з Балтією, Україною, Грузією; 5) глобальний економічний стрибок Південно-Східної Азії як субрегіональної системи, обумовлений успіхами квазінаддержав регіону – Японії (економічна міць та інвестиції), Китаю (демографічна і промислова потужність), Південної Кореї, Сінгапуру, Гонконгу (технології), Індії (лідер суспільної демократії). На погляд Ф. Браїллара і М.-Р. Джалілі, це є наслідком існування регіональних підсистем – сукупності специфічних взаємодій на ґрунті географічної приналежності [45]; 6) геополітичної «ваги» південно-азійському субрегіону додає згортання мілітарної стратегії «ядерного шантажу» Північної Кореї, завдяки успіхам дипломатії президента США Д. Трампа; 7) також через пандемію COVID-19 і загрозу світової економічної рецесії 2020 р. посилюється політико-економічна конкуренція між стратегічними партнерами – США та Євросоюзом; 8) одночасно не зникає військово-політичне напруження між Російською Федерацією та США і НАТО як глобальними суперниками в різних геополітичних аспектах – сирійська війна, санкції проти РФ через тимчасову окупацію Криму і агресію на Сході України, глобальна міграція, іранське, іракське та венесуельське питання тощо.

Турбулентність міжнародної системи *дисбалансу і взаємних урівноважень* власне й свідчить про глобальні зрушення і «злам світосистеми». Крім того, макроколивання детерміновані конкуренцією держав сталої і транзитивної демократії, країн-автократій (традиційно-консервативних, воєнно-тоталітарних, авторитарно-модернізованих) та специфічних квазідержав. Це сполучення авторитаризму з ліберальною демократією проблемно відбивається на світовій політиці: тимчасові реставрації тоталітарних режимів, брак компетентної і відповідальної адміністрації, корупційні скандали у міжнародних

структурах, ігнорування вимог глобального суспільства в питаннях виживання людства.

Важливим чинником глобальної турбулентності світосистеми є міжнародний тероризм. Сучасному міжнародному тероризму притаманні нові риси [15, с. 145–146]: відбувається формування глобальних терористичних мереж і керівних центрів, що здійснюють підготовку терористичних актів і координацію дій окремих виконавців; створюються інфраструктура терористичних угруповань, зокрема інфраструктура фінансування акцій, що проводяться; існує тенденція до проведення масштабних акцій, що набувають характеру диверсійно-терористичної війни, з метою створення атмосфери загального страху, збудження антиурядових настроїв в суспільстві для успішної боротьби за вплив і владу; відбувається зрощення терористичних угруповань з організованою злочинністю (в першу чергу, з угрупованнями, що спеціалізуються на торгівлі наркотиками і зброєю); активізується проникнення терористів і їх посібників у державні та громадські структури.

Важливою особливістю сучасного міжнародного тероризму є мережевий принцип організації [46, с. 16–28]. Мережі в широкому сенсі слова являють собою поліцентричні структури, що самоорганізуються, зорієнтовані на досягнення конкретних цілей і завдань з цілком автономних, іноді навіть тимчасових, колективів із прозорою легітимацією влади, децентралізацією відповідальності, з горизонтальною (а не лише вертикальною) спрямованістю зв'язків і комунікацій. Мережі вільно зв'язаних між собою рівноправних і незалежних учасників як відкриті структури здатні до необмеженого розширення шляхом включення все нових вузлів, якщо ті використовують аналогічні комунікаційні коди (вирішують ті ж завдання й/або сповідають ті ж цінності). Терористичні мережі являють собою куди більш рухливу й важко-вразливу ціль, ніж централізовані організації. Більш того, мережа виявляється прекрасно пристосованою до інфільтрації в органи влади й управління, до корупційних практик тощо, має велику стійкість і здатність до регенерації.

Нова мережева модель терористичної організації дозволяє досягати більшої конспіративності й ефективності. Її фінансові можливості у світі, що глобалізується, виявляються самодостатніми. У структурному плані найпоширенішою й небезпечною моделлю побудови міжнародної терористичної мережі є так звана SPIN-структура (сегментована, поліцентрична, ідеологічно інтегрована мережа – *segmented, polycentric, ideologically integrated network*). Творцем найбільш ефективної єдиної глобальної, міжнародної терористичної мережі нового типу виступає У. бен Ладен, справу якого продовжили лідери «Ісламської Держави». Сила «Ісламської Держави» у поєднанні рис сучасної світосистеми, що відчуває на собі постійні гібридні зрушення ідеологічно

індоктринованого широкого революційного руху й одночасно конспіративної організації, здатної вести терористичну війну.

Найнебезпечнішим чинником дестабілізації сучасної світової системи у XXI ст. продовжують залишатися війни. Останнім часом виникла форма збройного конфлікту, що починається з «мирних» антиурядових акцій і завершується жорстокою громадянською війною та зовнішньою інтервенцією. Така війна виходить за рамки традиційних уявлень про неї, набуваючи комбінованого характеру, перетворюючись на заплутаний клубок політичних інтриг, запеклої боротьби за ресурси й фінансові потоки, непримиренних цивілізаційних зіткнень. Тут застосовуються всі можливі засоби, сторони вдаються до будь-яких найганебніших способів і прийомів дій – як силових, так і несилових. Жертвами конфлікту нового типу стають мирні жителі, насамперед, найбільш беззахисні категорії населення – люди похилого віку, жінки та діти. В умовах цієї війни стає неможливим відрізнити правих від винних, ворогів від союзників, простих мирних громадян від бойовиків і терористів-смертників. Прихована чи відкрита зовнішня військова інтервенція, проведена бандами бойовиків сусідніх країн за підтримки високотехнологічних засобів розвідки й враження з боку деяких розвинутих держав світу, надає такому збройному конфліктові ще більш заплутаного та неоднозначного характеру. Змістом воєнних дій у війні цього типу стає не фізичне знищення збройних сил противника, а деморалізація та нав'язування своєї волі населенню держави. На полі бою в сучасному збройному конфлікті поряд з регулярними військами з'являється безліч нових дійових осіб – іррегулярні формування повстанців і бойовиків, кримінальні банди, міжнародні терористичні мережі, приватні військово-промислові компанії та легіони іноземних найманців, підрозділи спецслужб різних країн світу, а також військові контингенти міжнародних організацій. На Заході новий тип війни отримав назву «гібридної війни» [27].

Ще одним міцним чинником турбулентності сучасного світу стала пандемія COVID-19. За своєю значимістю для перспектив сучасного світу її порівнюють з нападом Японії в грудні 1941 р. на американську військово-морську базу в Перл-Гарборі, падінням Берлінської стіни й іншими знаковими подіями і процесами, які призвели до серйозних зрушень в системних і структурних складових світопорядку. Стверджується, що за значимістю для долі людства вона може бути поставлена десь між «чорною смертю» в Європі XIV ст. і навалою гунів Аттіли [47, с. 254]. Вона завдала сильного удару по світосистемі, процесу глобалізації, ланцюжках створення вартості, світовій торгівлі, різко посиливши протекціоністські настрої, нерівномірність розвитку між країнами і регіонами. Спад світового ВВП в 2020 р., згідно з економічним прогнозом Єврокомісії, досягне 4% світового ВВП, причому ВВП ЄС

скоротиться на 8,3%, а ВВП країн зони євро – на 8,7% [48]. Дані МВФ ще більше вражають: прогнозується скорочення світового ВВП на 4,9%, ВВП зони євро – на 10,2%, США – на 8%. При цьому економіка Китаю в поточному році покаже зростання на 1% з різким прискоренням у наступному році [49]. На думку фахівців Світового банку, ситуація ще гірша: падіння світового ВВП в 2020 р. складе 5,2% [50]. Але і це не найбільш песимістичний прогноз: ОЕСР передбачає зниження світової економіки майже на 6% і то в разі, якщо не буде другої хвилі пандемії [51]. В умовах «коронакризи» все гірше функціонують міжнародні механізми узгодження інтересів на тлі прагнення спиратися на регіональні інтеграційні проєкти, регіональне співробітництво, державну промислову політику, принципи локалізації, деофшоризації не тільки економічних, а й політичних чинників. Фактор пандемії спровокував прискорення протистояння регіональних і глобальних гравців, посилив роль інституту національної держави. Пандемія коронавірусу ніби пробуджує традиційні для людини і людських спільнот інстинкти, усвідомлення дихотомій «ми – вони», «друзі – вороги», «союзники – противники», роздуми на тему про те, на кого у форс-мажорних ситуаціях можна поклатися, а на кого ні. Спостерігається тенденція до звернення всередину спільноти, до пошуку власного шляху життєзабезпечення, власних форм суспільно-політичної самоорганізації, попит на готовність самостійно визначати свою долю. Світ, охоплений нині пандемією коронавірусу, нагадує гігантський лайнер в бурхливому океані, якому загрожує катастрофа, але кожен пасажир прагне врятуватися в «свій» окремії ізольованій каюті, тобто світосистема приречена на загибель у такому випадку.

Але не лише пандемія коронавірусу загрожує світосистемі. Австралійська Комісія з майбутнього людства, яка складається з провідних вчених і громадських активістів, назвала десять головних загроз виживанню людства: зміни клімату; руйнування екосистем і скорочення біорізноманіття; ядерна зброя; скорочення ресурсів, в тому числі, водних; зростання продовольчої незахищеності та зниження якості харчування; небезпечні нові технології; перенаселення планети; хімічне забруднення; пандемії нових захворювань; нездатність зрозуміти ризики, їхнє заперечення і дезінформація [25]. Голова комісії Джон Х'юсон стверджує, що пандемія коронавірусу призвела до того, що інші глобальні загрози виявилися в центрі уваги і показала, наскільки «вразливі і невідгодовані» суспільства. «Те, що людство буде робити з цими 10 загрозами існуванню в найближчі кілька років, визначить чекає на нинішнє і наступне покоління безпечне, стійке і процвітаюче майбутнє або перспектива колапсу або навіть зникнення. Це вибір, який ми повинні зробити спільно», – додав він [25]. Автори доповіді стверджують, що кожен проблему можна вирішити спільними діями спільнот, а також пропонують деякі шляхи

їхнього вирішення. Серед них – заборона ядерної зброї, зниження викидів щонайменше на 50% до 2030 р., заборона на розробку нових проектів у сфері викопного палива, універсальні закони, які захищають природу і види, що знаходяться під загрозою зникнення, перехід до відновлюваної продовольчої системи тощо.

Висновки. Сучасна міжнародна система перебуває в стані переходу від однополярного світу до мультиполярного, до якісно нової міжнародної системи, що буде мати кілька точок опори. Цей процес складний і тривалий, на нього будуть постійно впливати нові «геополітичні зсуви», як чинники глобальної турбулентності: остаточний крах колоніальної системи; руйнування моделі «двополюсного світу»; вихід на світову арену нових суверенних держав, що впроваджують власні геостратегії; проблеми співіснування країн сталої й транзитивної демократії, автократій та специфічних квазідержав; стратегічний зсув Балто-Чорноморської дуги до кордонів Росії з Балтією, Україною, Грузією; глобальний економічний ривок субрегіональної системи Південно-Східної Азії; посилення економічної конкуренції стратегічних партнерів – США та Євросоюзу; зростання військово-політичного напруження між РФ та США і НАТО тощо.

Комплексна синергія вказаних геополітичних чинників поки що не дає можливості подолати ієрархічність планетарної системи і встановити багатопольярний міжнародний «баланс сил», який би гарантував високу стабільність, бо головна її умова – це «рівновага потужностей» акторів. Не слід також забувати, що, не дивлячись на відносну цілісність, міжнародна система має певні деструкції й геополітичні анклавні, обтяжені ексцесами відносин, національними парадоксами тощо. В той же час мультиполярна система містить свої ризики, такі як: непередбачувані наслідки змін конфігурації союзу великих держав, міжконтинентальна міграція, розповсюдження ядерної зброї, зростання ризиків міжнародної злочинності, тероризму та «гібридних» війн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Aron R. *Paix et guerre entre les nations*. Paris: Calmann-Lévy, 2006. 794 p.
2. Luard E. *Types of international society*. New York: Free Press, 1976. viii, 389 p.
3. Kaplan M. A. *System and Process in International Politics*. New York: John Wiley, 1975. 283 p.
4. Bello V. *International migration and international security: why prejudice is a global security threat*. London; New York, NY: Routledge, 2017. xiii, 178 p.
5. Cohen S. B. *Evaluating Systemic Geopolitics – A Twenty-First Century View*. *Geopolitics*. 2010. Vol. 15, Issue 1. P. 157–164. doi: <https://doi.org/10.1080/14650040903420461>.

6. Cooley A., Nexon D. Exit from hegemony: the unraveling of the American global order. New York, NY: Oxford University Press, 2020. 304 p.
7. Cox M. The post Cold War world: turbulence and change in world politics since the fall. London; New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2019. xviii, 254 p.
8. Dussouy G. Systemic Geopolitics: A Global Interpretation Method of the World. *Geopolitics*. 2010. Vol. 15, Issue 1. P. 133–150. <https://doi.org/10.1080/14650040903420438>.
9. Harper C. L., Leicht K. T. Exploring social change: America and the world. 7th ed. New York: Routledge, 2018. 416 p.
10. Jervis R. Thinking Systemically about Geopolitics. *Geopolitics*. 2010. Vol. 15, Issue 1. P. 165–171. doi: <https://doi.org/10.1080/14650040903420479>.
11. Kaplan R. D. Center Stage for the Twenty-first Century: Power Plays in the Indian Ocean. *Foreign Affairs*. 2009. Vol. 88, Number 2. P. 16–29, 31–32.
12. Kumar Y. Geopolitics in the era of globalisation: mapping an alternative global future. New York: Routledge, 2020. 206 p.
13. Security at a crossroad: new tools for new challenges / Teresa Rodrigues and André Inácio, editors. Hauppauge, New York: Nova Science Publisher's, Inc., 2019. xvi, 304 p.
14. Türk D. A world transformed: reflections on the international system, China and global development. New York: Peter Lang, 2020. viii, 190 p.
15. Герасіна Л. М., Требін М. П. Деструктивні мегатенденції сучасності: глобальний конфлікт, глобалізація злочинності, міжнародний тероризм. *Український соціум*. 2008. №4 (27). С. 140–148.
16. Кибальник А. Г., Суворов В. А. Акт международного терроризма как преступление против мира и безопасности человечества: монография. Москва: Юрлитинформ, 2020. 205 с.
17. Современный терроризм: учеб. пособие для высш. шк. / под общ. ред. Н. И. Горлача и М. П. Требина. Харьков: Тимченко, 2006. 492 с.
18. Jacob E. D. American security and the Global War on Terror. Abingdon, Oxon; New York: Routledge, 2020. 152 p.
19. Managhan T. Unknowing the «War on Terror»: the pleasures of risk. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020. 126 p.
20. Terrorism and advanced technologies in psychological warfare: new risks, new opportunities to counter the terrorist threat / Darya Yu. Bazarkina, Evgeny N. Pashentsev and Gregory Simons, edotors. New York: Nova Science Publishers, 2020. xlii, 272 p.
21. Штогрін І. Пандемія коронавірусу: уроки для людства та України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pandemiya-koronaviruskarantyn-vysnovky/30500165.html> (дата звернення: 20.10.2020).
22. Barnosky A. D., Hadly E. A. Tipping point for planet earth: how close are we to the edge? New York: Thomas Dunne Books, 2016. 264 p.
23. Behm A. In times of coronavirus and climate change, we must rethink national security. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/apr/20/in-times-of-co>

- ronavirus-and-climate-change-we-must-rethink-national-security (дата звернення: 20.10.2020).
24. Global health: ethical challenges / edited by Solomon Benatar, Gillian Brock. 2nd ed. Cambridge, United Kingdom; New York: Cambridge University Press, 2020. 456 p.
 25. Ten threats to humanity's survival identified in Australian report calling for action. URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/22/ten-threats-to-humanitys-survival-identified-in-australian-report-calling-for-action> (дата звернення: 20.10.2020).
 26. Куманьков А. Д. Война в XXI веке: монографія. Москва: Изд. дом Высш. шк. экономики, 2020. 289, [1] с.
 27. Требін М. П. Феномен «гібридної» війни. *Гілея*: наук. вісн. 2014. Вип. 87 (№8). С. 366–371.
 28. Freedman L. The future of war: a history. New York: Public Affairs, 2017. xxi, 376 p.
 29. Hoffman F. G. Foresight into 21st Century Conflict: End of the Greatest Illusion? *Foreign Policy Research Institute. The Philadelphia Papers*. 2016. 19 September. URL: <https://www.fpri.org/article/2016/09/foresight-21st-century-conflict-end-greatest-illusion/> (дата звернення: 20.10.2020).
 30. Patrikarakos D. War in 140 characters: how social media is reshaping conflict in the twenty-first century. New York: Basic Books, 2017. x, 301 p.
 31. Simons G., Chifu I. The changing face of warfare in the 21st century. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. x, 277 p.
 32. Van Creveld M. More on war. Oxford: Oxford University Press, 2017. x, 219 p.
 33. War or peaceful transformation: multidisciplinary and international perspectives / Marek J. Celinski, Kathryn M. Gow, editors. New York: Nova Science Publishers, 2020. x, 626 p.
 34. Требін М. П., Герасіна Л. М. Контури майбутнього світу: тенденції розвитку сучасної цивілізації. Розвиток основних напрямів соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи: зб. ст. і тез доп. за матеріалами VII Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Кам'янське, 24–25 черв. 2020 р.) / відп. за вип. К. Ю. Богомаз. Кам'янське: ДДТУ, 2020. С. 58–60.
 35. Braillard P. Théories des relations internationales. Paris: P. U. F., 1977. 459 p.
 36. Friedman T. L. Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization. New York: Farrar, Straus, Giroux, 2000. xxi, 469 p.
 37. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика: навч. посіб. / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2016. 540 с.
 38. Andrain C. F. Comparative political systems: policy performance and social change. Armonk, N. Y.: M. E. Sharpe, 1994. xi, 243 p.
 39. Lijphart A. Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries. New Haven: Yale University Press, 1984. xv, 229 p.
 40. 21st century cooperation: regional public goods, global governance, and sustainable development / edited by Antoni Estevadeordal and Louis W. Goodman. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2017. xxvi, 381 p.

41. Carter J. H., Warren R. Forging the modern world: a history. 2nd edition. New York: Oxford University Press, 2019. xvii, 409 p.
42. Dickinson E. R. The world in the long twentieth century: an interpretation. Oakland, California: University of California Press, 2018. 377 p.
43. Global politics: issues and perspectives / edited by Nirmal Jindal and Kamal Kumar. New Delhi, India; Thousand Oaks, California: SAGE Publications, 2018. 392 p.
44. Laurent É. Measuring tomorrow: accounting for well-being, resilience, and sustainability in the twenty-first century. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2018. xiii, 219 p.
45. Braillard P., Djalili M.-R. Les relations internationales. 10e édition. Paris: P. U. F., 2016. 128 p.
46. Соловьев Э. Г. Трансформация террористических организаций в условиях глобализации. Москва: ЛЕНАНД, 2006. 54, [1] с.
47. Гаджиев К. С. Турбулентция современного мира через призму коронавирусной пандемии. *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право*. 2020. Т. 13, №5. С. 253–272.
48. Summer 2020 Economic Forecast: A deeper recession with wider divergences. URL: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-performance-and-forecasts/economic-forecasts/summer-2020-economic-forecast-deeper-recession-wider-divergences_en (дата звернення: 20.10.2020).
49. World Economic Outlook Update, June 2020. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/06/24/%20WEOUpdateJune2020> (дата звернення: 20.10.2020).
50. Global Economic Prospects, June 2020. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33748> (дата звернення: 20.10.2020).
51. Economic Outlook – EO107 – 2 Scenarios. URL: https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=EO_EDITIONS&lang=en (дата звернення: 20.10.2020).

REFERENCES

1. Aron, R. (2006). *Paix et guerre entre les nations*. Paris: Calmann-Lévy.
2. Luard, E. (1976). *Types of international society*. New York: Free Press.
3. Kaplan, M. A. (1975). *System and Process in International Politics*. New York: John Wiley.
4. Bello, V. (2017). *International migration and international security: why prejudice is a global security threat*. London; New York, NY: Routledge.
5. Cohen, S. B. (2010). Evaluating Systemic Geopolitics – A Twenty-First Century View. *Geopolitics*, 15(1), 157-164. doi: <https://doi.org/10.1080/14650040903420461>
6. Cooley, A. & Nexon, D. (2020). *Exit from hegemony: the unraveling of the American global order*. New York, NY: Oxford University Press.
7. Cox, M. (2019). *The post Cold War world: turbulence and change in world politics since the fall*. London; New York: Routledge Taylor & Francis Group.
8. Dussouy, G. (2010). Systemic Geopolitics: A Global Interpretation Method of the World. *Geopolitics*, 15(1), 133-150. <https://doi.org/10.1080/14650040903420438>

9. Harper, C. L. & Leicht, K. T. (2018). *Exploring social change: America and the world*. 7th ed. New York: Routledge.
10. Jervis, R. (2010). Thinking Systemically about Geopolitics. *Geopolitics*, 15(1), 165-171. doi: <https://doi.org/10.1080/14650040903420479>
11. Kaplan, R. D. (2009). Center Stage for the Twenty-first Century: Power Plays in the Indian Ocean. *Foreign Affairs*, 88(2), 16-29, 31-32.
12. Kumar, Y. (2020). *Geopolitics in the era of globalisation: mapping an alternative global future*. New York: Routledge.
13. Rodrigues, T. & Inácio, A. (Eds) (2019). *Security at a crossroad: new tools for new challenges*. Hauppauge, New York: Nova Science Publisher's, Inc.
14. Türk, D. (2020). *A world transformed: reflections on the international system, China and global development*. New York: Peter Lang.
15. Herasina, L. M. & Trebin, M. P. (2008). Destruktyvni mehatendentsii suchasnosti: hlobalnyi konflikt, hlobalizatsiia zlochynnosti, mizhnarodnyi teroryzm [Destructive megatrends of modernity: global conflict, globalization of crime, international terrorism]. *Ukrainskyi sotsium – Ukrainian society*, 4(27), 140-148 [in Ukrainian].
16. Kibal'nik, A. G. & Suvorov, V. A. (2020). *Akt mezhdunarodnogo terrorizma kak prestuplenie protiv mira i bezopasnosti chelovechestva*: monografiya [The act of international terrorism as a crime against the peace and security of mankind: monograph]. Moskva: Jurlitinform [in Russian].
17. Gorlach, N. I. & Trebin, M. P. (Eds.) (2006). *Sovremennyy terrorizm* [Modern terrorism]. Uchebnoe posobie dlja vyshej shkoly. Har'kov: Timchenko [in Russian].
18. Jacob, E. D. (2020). *American security and the Global War on Terror*. Abingdon, Oxon; New York: Routledge.
19. Managhan, T. (2020). *Unknowing the «War on Terror»: the pleasures of risk*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
20. Bazarkina, D. Yu., Pashentsev, E. N. & Simons, G. (Eds) (2020). *Terrorism and advanced technologies in psychological warfare: new risks, new opportunities to counter the terrorist threat*. New York: Nova Science Publishers.
21. Shtohrin, I. Pandemiia koronavirusu: uroky dlia liudstva ta Ukrainy [The coronavirus pandemic: lessons for humanity and Ukraine]. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/pandemiya-koronaviruskarantyn-vysnovky/30500165.html> [in Ukrainian].
22. Barnosky, A. D. & Hadly, E. A. (2016). *Tipping point for planet earth: how close are we to the edge?* New York: Thomas Dunne Books.
23. Behm, A. In times of coronavirus and climate change, we must rethink national security. Retrieved from <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/apr/20/in-times-of-coronavirus-and-climate-change-we-must-rethink-national-security>
24. Benatar, S. & Brock, G. (Eds.) (2020). *Global health : ethical challenges*. 2nd ed. Cambridge, United Kingdom; New York: Cambridge University Press.
25. Ten threats to humanity's survival identified in Australian report calling for action. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/22/ten-threats-to-humanitys-survival-identified-in-australian-report-calling-for-action>

26. Kuman'kov, A. D. (2020). *Vojna v XXI veke: monografija* [The war in the XXI century: a monograph]. Moskva: Izdatel'skij dom Vysšej shkoly jekonomiki [in Russian].
27. Trebin, M. P. (2014). Fenomen «hibrydnoi» viiny [The phenomenon of «hybrid» war]. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: scientific bulletin*, 8(87), 366-371 [in Ukrainian].
28. Freedman, L. (2017). *The future of war: a history*. New York: Public Affairs.
29. Hoffman, F. G. (2016). Foresight into 21st Century Conflict: End of the Greatest Illusion? *Foreign Policy Research Institute. The Philadelphia Papers*. September 19. Retrieved from <https://www.fpri.org/article/2016/09/foresight-21st-century-conflict-end-greatest-illusion/>
30. Patrikarakos, D. (2017). *War in 140 characters : how social media is reshaping conflict in the twenty-first century*. New York: Basic Books.
31. Simons, G. & Chifu, I. (2018). *The changing face of warfare in the 21st century*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
32. Van Creveld, M. (2017). *More on war*. Oxford: Oxford University Press.
33. Celinski, M. J. & Gow, K. M. (Eds) (2020). *War or peaceful transformation : multidisciplinary and international perspectives*. New York: Nova Science Publishers.
34. Trebin, M. P. & Herasina, L. M. (2020). Kontury maibutnoho svitu: tendentsii rozvytku suchasnoi tsyvilizatsii [The contours of the future world: trends in modern civilization]. *Zbirka statei i tez dopovidei za materialamy VII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu «Rozvytok osnovnykh napriamiv sotsiohumanitarnykh nauk: problemy ta perspektyvy» (m. Kam'ianske, 24-25 chervnia 2020 roku) – Collection of articles and abstracts of reports on the materials of the VII All-Ukrainian scientific and practical conference with international participation «Development of the main directions of socio-humanitarian sciences: problems and prospects» (Kamyanske, June 24-25, 2020)/ vidp. za vypusk, profesor K. Yu. Bohomaz, Pp. 58-60. Kam'ianske: DDTU [in Ukrainian].*
35. Braillard, P. (1977). *Théories des relations internationales*. Paris: P. U. F.
36. Friedman, T. L. (2000). *Lexus and the Olive Tree: Understanding Globalization*. New York: Farrar, Straus, Giroux.
37. Herasina, L. M., Pohribna, V. L., Trebin, M. P., and etc. (2016). *Teoriia mizhnarodnykh vidnosyn. Mizhnarodni vidnosyny ta svitova polityka: navch. posib.* [Theory of international relations. International relations and world politics: a textbook]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
38. Andrain, C. F. (1994). *Comparative political systems: policy performance and social change*. Armonk, N. Y.: M. E. Sharpe.
39. Lijphart, A. (1984). *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*. New Haven: Yale University Press.
40. Estevadeordal, A. & Goodman, L. W. (Eds.) (2017). *21st century cooperation: regional public goods, global governance, and sustainable development*. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
41. Carter, J. H. & Warren, R. (2019). *Forging the modern world: a history*. 2nd ed. New York: Oxford University Press.

42. Dickinson, E. R. (2018). *The world in the long twentieth century: an interpretation*. Oakland, California: University of California Press.
43. Jindal, N. & Kumar, K. (Eds.) (2018). *Global politics: issues and perspectives*. New Delhi, India; Thousand Oaks, California: SAGE Publications.
44. Laurent, É. (2018). *Measuring tomorrow: accounting for well-being, resilience, and sustainability in the twenty-first century*. Princeton; Oxford: Princeton University Press.
45. Braillard, P. & Djalili, M.-R. (2016). *Les relations internationales*. 10e éd. Paris: P. U. F.
46. Solov'ev, Je.G. (2006). *Transformacija terorističkih organizacij v uslovijah globalizacii* [Transformation of terrorist organizations in the context of globalization]. Moskva: LENAND [in Russian].
47. Gadzhiev, K. S. (2020). Turbulencija sovremenogo mira cherez prizmu koronavirusnoj pandemii [Turbulence of the modern world through the prism of the coronavirus pandemic]. *Kontury global'nyh transformacij: politika, jekonomika, pravo – The contours of global transformations: politics, economics, law*, 13(5), 253–272 [in Russian].
48. Summer 2020 Economic Forecast: A deeper recession with wider divergences. Retrieved from https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-performance-and-forecasts/economic-forecasts/summer-2020-economic-forecast-deeper-recession-wider-divergences_en
49. World Economic Outlook Update, June 2020. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/06/24/%20WEOUpdateJune2020>
50. Global Economic Prospects, June 2020. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/33748>
51. Economic Outlook – EO107 – 2 Scenarios. Retrieved from https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=EO_EDITIONS&lang=en

Герасина Людмила Николаевна, доктор социологических наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Требин Михаил Петрович, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

«НАДЛОМЫ МИРОСИСТЕМЫ»: ГЛОБАЛЬНЫЕ СДВИГИ И ГИБРИДНЫЕ ВЫЗОВЫ

В исследовательских кейсах статьи представлен научный дискурс по вопросам сущности, методологии анализа, типологий международных систем; концептуализированы новые понятия и «гибридные явления»; гипотезы и выводы авторов на почве синтеза системной и геополитической парадигм; проанализированы феноме-

ны международного терроризма, «гибридной» войны, пандемии коронавируса как важных факторов турбулентности современной международной системы.

Ключевые слова: международная система, «центры силы», глобальные сдвиги, геополитические сдвиги, международный терроризм, гибридные вызовы.

Herasina Liudmyla Mykolaivna, Doctor of Sociology Sciences, Professor, Professor of the Department of Sociology and Political Science of the Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Trebin Mikhail Petrovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of Sociology and Political Science of the Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

«FISSURE OF THE WORLD SYSTEM»: GLOBAL SHIFTS AND HYBRID CHALLENGES

Problem setting. The first decades of the XXI century demonstrate the unrestrained, turbulent, even explosive development of the world political process, which raised waves of “color” revolutions, began to distort the national sovereignty of some countries, led to a violation of the international principle of inviolability of postwar borders through military conflicts and “hybrid” wars. It is no longer possible to deny that under modern conditions there is not only a break in the bipolar and unipolar world order, but also a transition to a multipolar world with several centers of influence.

Recent research and publications analysis. Empirical approach plays important role in the study of the international systems. It correlates with geopolitical specificity and mainly investigates contemporary interaction of people and states, geopolitical strategies and government tactics within certain geographical regions. Empirical research is characterized by: the desire to specifically explain certain international situation (political, economic, humanitarian), that developed in certain region of the planet, specificity of the systemic connections between global actors; to highlight the level of influence on behavior of the international subjects and decisions of national elites of following factors: socio-humanitarian and economic realities, national potential of the states, cross-regional competition, directions of actions and juridical boundaries regarding interventions of international organizations etc. Serious destructive influence on the contemporary system of international relations is exerted by new wars of the 21st century: wars with terror, cyberwar, “hybrid” wars and so on.

Paper objective. The purpose of the article is to seek through systemic, phenomenological and factor-geopolitical analysis to identify the nature of the modern international system and the nature of real and hybrid “drivers” that stimulate its development and, at the same time, turbulence and global shifts. Hence, the research tasks are as follows: according to the ontological parameters to carry out the phenomenology of the “international system”; to systematize the typologies of various international systems; to identify

key trends (challenges) of shifts and destructions of the current world order; to substantiate the most significant factors of global turbulence: macro-oscillations of the world system, “geopolitical shifts”, international terrorism, “hybrid” wars, humanitarian collapses (pandemic coronavirus), etc.

Paper main body. Contemporary conceptualization of the international systems, in our opinion, demands more accurate phenomenological interpretation, since this is a phenomenon of a special type. First of all, international system is a mega-phenomenon of the social type, which organizes the existence of macro communities of planet in a special, relational way. Secondly, international systems are supercomplex in their content and structure, therefore they have to adapt to each other and to elements of the whole environment (this is characteristic of the whole planetary system and of its regional and sub-regional subsystems). Thirdly, according to Phillippe Braillard, informal and poorly organized nature of the international systems is obvious, because it is not always possible to delineate clearly and definitely between the complex that is being studied and its external environment. Fourth of all, international system has capacity of open formation, which explains the low level of integration, even some divergence of components inside of the wholeness.

The international system of modernity began to experience radically modern changes under the influence of the powerful “geopolitical landslides” (factors of influence), which caused its turbulence and further transformation: 1) the completion of the collapse of colonial empires and the emergence of many post-colonial countries as independent international actors on the political map of the world, implementing their national-political projects; 2) the global collapse of the model of the “bipolar world” – of closed political systems, which embodied two superpowers of Soviet Union and the United States; the end of the “Cold War”; loss of meaning of the paradigm of the “Third World” for the underdeveloped countries; 3) entrance of new sovereign states into the world arena (after the collapse of the USSR, Yugoslavia, etc.), which are modernizing and introducing their new own geostrategies in international relations; 4) post-communist transformation of the countries of Eastern and Central Europe, Asia and Africa fundamentally changed the ideological balance and geopolitical design of the planet. As a result, the strategic shift of the Baltic-Mediterranean arc into a new geopolitical trajectory took place – into the Baltic-Black Sea arc, along the borders of Russia with the Baltic States, Ukraine, and Georgia; 5) the global economic jump of Southeast Asia as a sub-regional system, driven by the success of the quasi-superpowers of the region: Japan (economic strength and investments), China (demographic and industrial capacities), South Korea, Singapore, Hong Kong (technology); India (leader of social democracy). According to Phillippe Braillard and Mohammad-Reza Djalili, this results from the existence of regional subsystems – a set of specific interactions based on general geographic affiliation; 6) the geopolitical “weight” of the South Asian sub-region grows because of the collapse of the North Korea’s “nuclear blackmail” militaristic strategy, thanks to the successes of diplomacy of the US President Donald Trump; 7) paradoxically, but currently the political-economic competition between strategic partners – the USA and the European Union – is

intensifying. At the same time, military-political tensions between the Russian Federation and the United States and NATO, as global rivals in various geopolitical aspects – war in Syria, sanctions against the Russian Federation because of the annexation of Crimea and aggression in eastern Ukraine – are growing; global migration; Iranian, Iraqi and Venezuelan issues, etc.

Turbulent character and macro fluctuations of transitional international system of “misbalance and mutual equilibriums”, additionally is determined by the competitive coexistence of states of stable and transitional democracy, autocratic states (that can be differentiated into traditional-conservative, military-totalitarian, authoritarian-modernized) and specific quasi-states. This combination of authoritarianism with liberal democracy is problematic, and leaves impact on the global politics – temporary restorations of the post-communist governments, lack of competent and responsible bureaucracy, corruption-related scandals in the international structures, ignoring of the demands of the global states in questions relating to survival of humankind. The most important factors in the destabilization of the world system are wars, international terrorism and global problems, in particular, the coronavirus pandemic.

Conclusions. *Contemporary international system is currently in a state of transitional from the unipolar world to the multipolar one, from the stability that prevailed after the collapse of the world socialist system to the qualitatively new international system with several fulcrums. But this process is very complex and prolonged; it will be constantly influenced by the new “geopolitical shifts”, as factors contributing to global turbulence and macro fluctuations of the transitional international system: the final collapse of the colonial system; the destruction of the model of the “bipolar world” and the emergence of sovereign states that implement their own geostrategies on a world arena; problems of coexistence of countries in stable and transitional democracy, autocracies and specific quasi-states; strategic shift of the Baltic-Black Sea arc to the borders of Russia with the Baltics, Ukraine, Georgia; the global economic jump of Southeast Asia as*

a sub-regional system; increase in economic competition of strategic partners – the USA and the European Union; an increase in military-political tension between the Russian Federation and the US with NATO, and so on.

Keywords: *international system, “centers of power”, global shifts, geopolitical shifts, international terrorism, hybrid challenges.*

Kozlovets Mykola Adamovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Philosophy and Political Science, Ivan Franko
Zhytomir State University, Ukraine
e-mail: mykola.kozlovets@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-5242-912X

Slyusar Vadym Mykolayovych, Doctor of Philosophical Sciences, Associate
Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy and Political
Science, Ivan Franko Zhytomir State University, Ukraine
e-mail: vadmyksl@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-5593-0622

PRIVATIZED VIOLENCE: THE ESSENCE AND TYPES OF ITS IMPLEMENTATION IN MODERN WORLD

The social nature of violence and its forms, peculiarities of manifestation and realization are considered in the article. The concept of «privatized violence» was conceptualized in the context of theoretical and general cultural studies of violence, which made it possible to distinguish it from the general conceptual term «social violence» and to define it as an objective factor of social development, as well as to organize it on various grounds. The reasons for the occurrence of privatized violence and the factors that cause it to intensify in the current context. On the basis of the historical experience analysis and modern practice, the content and specifics of the privatized violence manifestation, mechanisms and factors of its implementation in the modern world are investigated. Particular attention is paid to the impact of globalization processes on violence, the establishment and strengthening of its indirect, privatized forms. The manifestations of violence and aggression state the importance of biological and psychological qualities, but the determining factor is the social factor. The peculiarity of different approaches to the problem of privatized violence is the search for tools, a certain theoretical model that will exclude or regulate the manifestations of this social phenomenon at all levels of human practices. Analysis of the anthropological determinants of human aggressiveness shows that centuries of socio-genesis, a person's internal ability to contain his tendency to violence and aggression, is easily overcome by the influence of external factors, such as ideology. In addition, the sphere of human corporeality is now increasingly regulated through medicine, psychology, genetics, educational and manipulative technologies. If political violence is institutionalized, incorporated into the mechanism of action of society's values, embedded in the social structure by various methods, and transformed into an instrument of social order organization,

primarily through coercion, stimulation and persuasion, then hidden violence, on the contrary, stimulates the increase of uncertainty and chaotic life of everyday life.

The anthropological component of privatized violence turns it into a phenomenon of social consciousness, which is an essential factor determining the process of cultural and historical society development. The function of punishment exercised by the subjects of privatized violence to establish «social justice» is the modern equivalent of the institute of vengeance, which is based on a specific irrational understanding of people's perceptions of damages through revenge. The peculiarities of the political culture of transformational Ukrainian society are revealed, which influence the intensification of socio-political tensions and motivation for privatized forms of violence. Social groups that resort to privatized violence and models of communicative behavior and management styles in conflict and post-conflict situations are considered. The conclusion is made about the social conditionality of privatized violence and the feasibility of forming a culture of nonviolence, tolerance and consent in the current context.

Keywords: *violence, non-violence, phenomenology of violence, social violence, privatized violence, fairer violence, society, social order.*

Formulation of the problem. Violence is an integral part of social life throughout human history. Despite its changing forms and instrumental purpose (such as expression of an aggressive nature, means of survival and profit, seizure of territory or scarce resources, affirmation of “race purity”, etc.), there has been no historical period devoid of violence. Western researchers D. North, J. J. Wallis, and B. R. Weingast attempted to conceptually interpret world history with a view to addressing the problem of violence in human societies through the introduction of different social orders, different belief systems, type of organizations, political and economic institutions. In their view, it is precisely how societies respond to the ever-present threat of violence that defines and structures forms of human interaction, including types of political and economic systems [1]. The legitimacy of the right of individuals or social groups to encroach on the health, freedom and other values of human life at all times has been extremely costly to humanity. However, today, in the age of rapid development of science, technology and technology, its price is extremely increasing, it can be exceptionally widespread in its destructive effects. Therefore, the problems of the impact of globalization processes on violence, in particular, the strengthening of indirect, privatized forms of it, are being actualized.

Analysis of recent research and publications. The problem of violence has always occupied an important place among the theoretical problems of scientific discourse. In contemporary scientific literature, the problem of violence is explored both in the subject field of political science (G. Agamben, F. von Hayek, K. Schlegel, A. Dmitriev, I. Zalyzin, S. Kuzin), and in relation to the philosophical (J. Derrida, S. Zizek, M. Staudigl), psychological (F. Fanon), ethical (L. Svendsen), mass

media (H. M. Enzensberger), cultural (W. Sofsky) and other scientific intelligence [2–18]. Researchers have analyzed structural violence in the context of social justice; justification of the state monopoly on violence and the use of specific means of social change; identification of various forms of violence with emphasis on the problem of the individual; comprehending the scale of violence [6, p. 24–26; 19].

Various conceptual interpretations of the problem of violence in the political aspect are found in the works of Ukrainian scholars V. Bebyk, D. Boyko, C. Holovaty, Ye. Holovakha, V. Horbatenko, M. Mykhalchenko, V. Kravchenko, V. Kremen, V. Ostroukhov, O. Panfilov, O. Poltorakov, O. Rudakevich, F. Rudych, V. Slyusar, V. Tkachenko, M. Trebin, V. Tselyuk, M. Shulga and others. [20–26]. At the same time, the problem of violence, primarily privatized, remains one of the most debatable, as the scientific approaches to addressing it differ significantly from one another. Thus, the scientific conceptualisation of this problem, which is connected with political analysis of the essence of violence in general, and privatized in particular, the content and types of its manifestation in the modern world, is actualized. Particularly in our time, the dismemberment, spread and outright simulation of man and the apocalyptic sentiment and all-pervasive cynicism-nihilism parasitizing on this media, the reverse side of which terror and terrorism both on the moral individual and political levels of the interstate stand. In addition, in domestic political science, studies of the problem of privatized violence are fragmentary, unsystematic. An analysis of work on issues of violence convinces us that this topic is vital for the future development and existence of humanity.

The purpose of the article is to investigate the causes of increased privatization of forms of violence, mechanism and factors of its implementation in the modern world.

Presenting main material. All societies, regardless of the principles of their organization, face the need to address the problem of the use of violence by individuals in the form of physical acts or threats to take such actions. Through violence, people and communities compete with one another for access to scarce resources or status. And people's actions are often of a «negative», destructive and destructive nature associated with violence and coercion; they are aimed, if not at the destruction, at the elimination of the enemy, to achieve a «victory» over him. Moreover, humanity cannot exist without resorting to violence against violence. The society generates and broadcasts a diverse background of ideas, some of which may be in demand in times of crisis in society. The most marginal concepts are channeled into dominant discourses when the deconstruction of traditional institutions occurs. The legitimation of violence is a mechanism of survival and protection that is realized by the collective unconscious. Almost the main sign of violent actions is a conscious violation of generally accepted norms, rules, agreements, which destroys established forms of communication, creates chaos. However, chaos is

often interpreted as a transition to a «new» order. Violence can be carried out by the state and its bodies, by terrorist organizations or by individual groups and individuals using physical, political, economic, psychological, legal and other means.

Historical experience shows that violence, which in a number of cases can be justified (resistance to the aggressor, oppressors, etc.), in the end, always has a destructive nature, rejects society backwards, contributes to the demoralization and growth of the manifestation of the negative aspects of human nature. Widespread violent actions in today's society, with its technological and technical systems and capabilities, are particularly dangerous. It is only natural that society moves on to other technologies of social change on the basis of equality of the parties (of course, recognizing fundamental human rights), dialogue, compromise, solidarity, cultural and moral blocking of destructive tendencies of the person by means of internal, spiritual transformations, acceptance of personal own responsibility for evil. In doing so, one should see the particular danger of indirect psychological violence, which is expressed in the form of myths, distorted information, and manipulation of human consciousness.

Since ancient times, humanist thinkers have justified the right of the people to violence in cases of just wars, to fight tyranny. In accordance with these ideas, the constitutions of democratic states recognize the legal and moral right of the people to use force and fight against those who are trying to forcibly eliminate the democratic order. It should be noted that the understanding that violence produces only violence led to the formation in the 1920s of the ethics and practice of nonviolent struggle for a fairer society (L. Tolstoy, M. Gandhi, M. L. King) [27, p. 439].

Consequently, no society has been able to completely eliminate violence from people's lives, most of all – it has only been restrained or limited and directed. The instrument of such restraint, restriction and direction of disorderly violence is often organized violence by the state. Most of all, the violence was restrained or limited and directed. It is about using societies to control the political, economic, military, religious and educational activities of people and organizations with a view to mastering, limiting, deterring and consolidating violence. Actually, such models of social organization, in which relations between people and organizations, their access to scarce resources and means of violence, are structured and restricted by social institutions, are defined by D. North, J. J. Wallis, and B. R. Weingast as social orders [1]. The state uses the instrument of violence for the purpose of keeping within the social order and law the struggle of social groups or certain economic interests. In modern societies, violence is transformed into an instrument of social order organization, becoming a reliable and legitimate means of integrating and constructing power, population and territory.

It should be noted that at the turn of the XX and XXI centuries the institutional model of the evolution of the social order of D. North drew the attention of

Ukrainian social scientists. He developed the problem of social order as a problem of cooperation, which is solved by the institutions – the rules of the game in society or by human-made constraints that direct human interaction [28]. From this point of view, institutions structure the incentives of the subjects in the process of their economic, political and social interaction, directing human behavior in the direction desired for the social community. As a result, the uncertainty and chaos of everyday life decreases. Therefore, regulating the behavior of people in society by the criteria of proper and improper compliance with social regulations is accompanied by the use of both explicit and covert violence. Therefore, violence is a kind of institutionalization of social relations, whereby individuals or groups of people, through various means of external coercion and manipulation, subordinate themselves to the consciousness, will, ability, property and freedom of others.

One of the aspects of promoting new rationality as an attribute of violence in the age of globalization is its privatization and commercialization. The concepts of «violence privatization» and «privatized violence» were widely used in the late 1990s in historical and political studies of terrorism, civil wars in Africa, drug trafficking in Latin America, and the most thorough theoretical understanding of the understanding of E. Eppler. It should be noted that the above concepts were, in Eppler's, primarily political and are ideologically left-wing. He defined privatized violence as a blending, on the one hand, of the fundamentalist fanaticism of the most egregious criminality, on the other. Therefore, it depends on the growth of inequality both within society and between societies [29, p. 12].

Privatized violence opposes the state, replaces it, denies the state monopoly on violence. The subject of private military formations, local armed formations of civil self-defense during the Civil War began to be addressed in the late 1990s. In particular, L. Martinez of the Civil War in Algeria: 1990-1998 described the emergence of armed forces in Algeria on different principles: regionally (as an armed wing of political parties), relative to the authorities (created to support the work of law enforcement), based on private interest (private armies) [30, p. 235]. It should be noted that the lack of permanent and sufficient consolidated political and legal control over the armed forces and technologies of destruction and violence, the existence of permanent organizations, independent of either the state or individuals, often leads to self-destruction and degradation of society. On the other hand, the declared instrument of the «right of nations to self-determination» was a legal instrument during the civil wars, on the basis of decolonization processes, despite the fact that its practical and political realization is, as a rule, against the background of a sharp and fundamental weakening of the state-political and social-political institutions in the former colonies [28, p. 131].

In general, it is possible to distinguish such groups that can own and execute privatized violence: private firms and organizations providing security, protection

and security services, including «private armies»; organized crime groups that commit violence for profit; terrorists; militarized formations and protest groups that resort to violence in order to «declare themselves» or publicize their ideas, obstruct certain actions of the authorities [31, p. 46]. The classic context in which private agents of violence (or actors) can begin their ascent is the combination of political, economic, social and cultural prerequisites such as the functioning of a low-diversification dependent economy on primary commodity exports, social modernization without social development, and no conflict between traditions and the current norms, and the growing fear of identity loss, the considerable weakness of the state in fulfilling its essential functions, or, conversely, its repressiveness th to resolve the forms of disagreement that are void of violence [32, p. 29].

German researcher W. Ruf has identified the main tendencies of the state losing its monopoly on the use of violence and, accordingly, the privatization of violence. First, weak control of certain territories; second, decisive forms of citizens' security are expressed primarily in the rebellion against the central government and financed through the control of resource-rich territories and corresponding contracts with multinational corporations; new models of legitimacy are formed by inclusion / exclusion (the division of resources is through a system of «one's own – alien», especially if it is carried out on ethnic grounds; the main role is played by armies, because they have a functional hierarchical structure, recruiting young people to military groups and recruiting the method seeks to get rid of its poor position [33, p. 17].

Therefore, the privatization of violence is a factor in social mobility and social transformation. This allows one to speak of the privatization of violence as a complex structured social process: as a form of social self-organization in the face of weakening state power, as an instrument of struggle between different social groups and communities, as a means of material and economic enrichment. The statement of this reality allows us to consider privatized violence as an independent concept having a specific scope and content. It can be defined as a form of coercion by one group of people (one individual) against another group (individual) in order to obtain or maintain certain benefits and privileges, gain political, economic and any other domination. Forms of violence are divided into economic, social, political, ideological, physical and other [34, p. 135]. Integrative signs of violence in this context are active material and practical interaction, excellent social actors, complications in meeting their needs, realization of interests and goals.

Coercive means used by the state are mostly legitimate and implemented within the framework of the legislation in force in the country. Opposition forces often resort to privatized violence to gain power. Such actions by the opposition are illegal, although when the goal is achieved, the subject and the object of violence

change places. The actions of the new ruling elite are declared legal and legitimate, while the previous one is outlawed.

Globalization is also accompanied by the systematic differentiation of the society, the source of which is economic and cultural integration, actualized by modern migration processes, the loss of control over the state border and territories by the state. This is accompanied by the impossibility of the government institutions to apply traditional methods of discipline-based control, and the state actually loses its monopoly on violence. There are objective attempts to concentrate resources to prevent these processes. It is a tendency to use a legal system that should regulate all social and personal relationships as necessary. However, it is precisely because of the intensification of differentiation processes that laws, regulations, orders and other regulations are either incapable of fully fulfilling a regulatory function, or because of their redundancy have a formal or even a formalized meaning.

Observations show that the manifestations of violence are conditioned by the willingness of the parties to the conflict to violence, their verbal confrontation. Such readiness is formed through the mediation of identification on the principle of «We – They», «Ours – Strangers». This serves as a basis for ethnic, religious, and political violence. Later, in the process of direct confrontation between the conflicting parties, the instigation of low instincts, namely fear, intimidation, self-preservation, and revenge, are the motivating motives of privatized violence.

One of the forms of privatized violence under such conditions is corporate violence, formed on the basis of the traditions, rules and regulations of the functioning of corporations, enterprises, labor collectives, which supplement the legal regulation of relations and, even, partially replace them. Employees knowingly execute certain orders and orders for fear of condemnation for violating corporate ethics. The component of corporate violence is privatized corporate security, which is to delegate the basic functions of employee safety, financial management, material resource conservation, and, especially in recent years, information security to corporations themselves. This is accompanied by a significant increase in the number of security and safety specialists, technological and technical equipment of their activities, gaining the right to use force to exercise their powers.

In today's societies, which are characterized by deep structural differentiation, the duration of the impact of «rational» violence is reduced, they are characterized by a tendency for permanent social transformations, which are expressed in outbreaks or mass irrational riots, protests, mass or single ones. The latter are expressed in the form of mass shootings or collective suicides. The state is not able to guarantee the safety of citizens in its totality. The privatization of violence involves the possibility for certain individuals or groups to commit state violence in certain territories or in certain groups on a private or quasi-private basis. In such circum-

stances, paramilitary formations appear that perform the function of order control but are not funded by the state but by individuals or groups of persons to whom they are subordinate. They may have legitimate status, but they rarely acquire legitimacy. The form of privatized violence is also terrorism, which manifests itself both on the national borders of states and on the geopolitical space

The already mentioned H. Wulf identifies two trends in the privatization of violence by engaging in struggles between different groups and communities during the period of social transformation of private paramilitary groups. The first is the privatization of «bottom-up» violence, in which agents of social change (unorganized armed forces) create a situation of insidious insecurity, act as a cause of chaotic, lawless situations, or even destroy state institutions, effectively taking responsibility for the loss of state monopoly [35, p. 36]. As U. Beck points out, such privatized violence confronts the authorities so much that even if the latter is based on strong consensus, it can easily be provoked by the provocation of small groups of determined-minded abusers (suicide bombers), and by the first subjects for whom world conflicts cultures offer thousands of reasons for putting the high-tech world in the face of its own irreparable vulnerability [36, p. 106].

The second is «top-down», in which the privatization of violence is carried out by the authorities through outsourcing of traditional military and state functions to private companies [28, p. 36]. In the second case, two options for outsourcing can be distinguished: delegation of authority to either foreign (usually international) companies or domestic companies [35, p. 36]. The first option involves external interference in social transformation processes. This political decision is motivated by internal social factors. It allows a power that does not have sufficient military power to convert some of its own funds quickly enough without involving national armed forces. At the same time, in their activity, these companies do not respect the rights of civil rights and international humanitarian law, they use any forceful methods to protect their interests [37, p. 141].

The increase in demand for private military services is attributed to the massive demobilization of highly qualified military personnel from many countries as a result of the end of the Cold War. Their inability to adapt to new social conditions could threaten the social stability of a demilitarized society [37, p. 141]. The alternative, in the form of involving them in the activities of militaristic or paramilitary organizations, has, in fact, shaped the market for violence, both on a societal and international scale.

The second option reflects the dialectic of the struggle of the parties to social conflict and is a way to prevent «mythical» violence. During the period of approval of «mythical» violence in order to preserve the dominant «rational» power can involve sports and militaristic organizations. The said privatization of violence is intended, in our opinion, to give them the functions of direct physical violence,

since such actions by the authorities cause the rise of mass protests and the unpopulated domination of «mythical» bloody violence. Therefore, the activity of state power is ambivalent. On the one hand, it loses its monopoly on the use of violence, delegating some of its powers to these organizations, and on the other, it supports the resources of violence against protesters.

This trend actualizes the problem of changing the security strategy at the national and international levels. According to a domestic researcher on the problem of privatization of violence, O. Poltorakov, transnational business (institutionalized MNCs and MNBs) essentially privatizes national states, the importance of the geo-economic component of international security increases, the essential characteristics of the «arms market», which gradually turns into a state-centric, transformed (decentralized). The state has begun to perceive the private sector as a full-fledged equal partner in the field of national and state security, essential updating of citizens' needs for security services, which the state is unable to satisfy [38, p. 307–308].

It cannot be stated unequivocally that the partial transfer of powers to commit violence is temporary and is a one-off action aimed solely at reducing the level of aggression in society. Due to the destruction of classical mechanisms of control by the authorities over the practice of the exercise of legitimate violence, the state itself loses the possibility of sole control over the regulation of various types of violence, which leads to a blurring of the principles of responsibility for the actions of private actors of violence [39, p. 84]. A number of scholars, in particular G. Elwert, E. Epler, D. Keen and S. Chojnacki, speak of the emergence of markets for violence as a social phenomenon. Such markets emerge as a result of the defect of state monopoly on the use of violence and in the presence of spaces open to violence, that is, social spaces in which violence is regulated not by traditional contexts or other mechanisms of organization and ordering, but by the ownership of goods and services is not voluntarily exchanged but appropriated forcibly [40, p. 201].

Existing turnover in the economic system of society is complemented by a violent method of obtaining goods. These processes tend to be long-lasting and are accompanied by the expansion of the space of violence, the replacement of the established principle of social relations by all other principles, and thus the loss of relevance of the factors that have led to social transformations. In the face of a prolonged lack of resources for the nationalization of violence in the government, that is, the return of a monopoly on violence, these organizations seek to legalize their right to privatized violence, formalize and even institutionalize.

Long-term economic development requires political stability, peace can only be achieved in the face of economic progress and prosperity. External shocks, such as sudden spikes in food prices, can cause tension and widespread protest within communities – especially those without adequate social protection networks – and even lead to conflict and even outright violence. In addition, widespread or increas-

ing unemployment is undermining the world, encouraging the spread of criminal networks, gangs, and rebel groups. Sociological studies show that young people from countries affected by conflict call unemployment and idleness the most compelling reasons for joining such organizations. Against this background, governments need to step up their efforts to promote job creation and employment opportunities, including in finding ways to fund appropriate policies and programs. It is not by chance that the subjects of violence often appeal to justice, human values, even ideals. Thus, data from sociological studies on the identification of the level of tolerance of young people to deviations in society testify to the tolerant attitude of representatives of this age category to those deviant groups that can exist autonomously (alcoholics, vagrants, etc.), and readiness to reverse violence at immediate threat (bullies, bullying among students, etc.).

Particularly acute, the problem of violence, including privatization, has arisen in modern Ukrainian society. From this point of view, the dramatic self-determination of Ukrainian society with the priority vector of geopolitical integration, the signing and attempts to implement the Association Agreement with the European Union have resulted in fierce and violent resistance of certain political forces both domestically and externally, threatening socially. Democratization, privatization and market transformation, and today land reform, unemployment and mass impoverishment of the overwhelming majority of Ukrainians have generated claims by individuals and entire groups for special status, power and resources, in the course of which opponents neutralize, injure or eliminate their rivals. Socio-economic relations, at one of the poles of which there was an oligarchic state and at the other, a helpless atomized society, could not remain stable by definition. After all, post-Soviet society possessed electoral weapons to defend its interests in opposition to the oligarchs.

Separately, there is a problem that has arisen in our space recently. This is the problem of the influence of the creation of artificial identities on the actualization of the drivers of violent behavior. As the current practice of the Russo-Ukrainian war attests, aggressive propaganda through violent propaganda of artificial identities can lead to outbreaks of violent behavior.

Today, there is no social group in Ukraine that identifies its interests with the state and the people, and the common state (national) interest arises from the set of private, divided interests of individuals and groups of people. We do not have a national bourgeoisie. Rather, a modern diaspora of new oligarchs with a corresponding environment emerged around them. The clan-oligarchic capitalism that currently prevails in Ukraine is perhaps the most inefficient model of economic, political, and cultural development since the North Korean Juche. Corruption is a solid one. All this speaks of the actual unmanageable state. For example, we have seen paramilitary organizations take over the functions of protecting the rights of

non-law enforcement owners. However, in this case, the matrix fails at least twice. First, these organizations have assumed the functions of public authorities without formally delegating their powers to the latter. Second, paramilitary organizations grossly violate the Constitution of Ukraine because only state bodies have the right to use force [41, p. 24].

Maintaining the integrity of society, preventing chaos requires the active involvement of relevant social institutions, especially state institutions, which aim to protect the system, restore it, and prevent conflicts. Unfortunately, in a crisis of Ukrainian society, virtually no state institute fully fulfills its functions. Each of them is in its own way deformed, refined, weakened, disorganized. For example, failure of the functioning of social institutions, their weakening, a significant decrease in the effectiveness of their activities. Deformation of the work of state institutions continues throughout the years of independence. Numerous examples can be cited, when the Parliament and the President opposed virtually all the Presidents, and the confrontation between law enforcement. This defect has not been eradicated so far. Is this not a testament to the stiff confrontation between the SAP and NABU in recent years? [41, p. 23–24].

For the sake of objectivity, it should be said that some steps have been taken to reduce instability and violence in society and the state, and efforts have been made to strengthen state institutions. However, efforts to restore the vertical of power (for example, returning to the 1996 Constitution, strengthening the role of the President's Institute, forming a majority in parliament through the transition from faction to faction, influence of the executive branch on the judiciary, etc.) have become a concern in society.

But more importantly, in our society, the process of becoming legal statehood, the crystallization of new social strata, the manifestation of their social contours, and the formation of political identity are very slowly taking place. Therefore, there is no clear political representation of social groups in power structures, especially in parliament. It turns out to be a vicious circle: the blurring of the boundaries of social strata gives rise to a blur of social and political identities, and the blurring of the self-consciousness of groups gives rise to a loose political structure of a society consisting of political entities with vague programmatic goals and poorly expressed values. In the context of blurred boundaries of public communities, voting in the elections of the President, Parliament, local self-government bodies have become situational in nature and does not reflect the political structure of society. Such a situation is known by the famous sociologist M. Shulga as a manifestation of the failure of the social matrix [41].

Another feature of both parliamentarism and political life in Ukraine was that in all the years of independence, relations between the authorities and the opposition were characterized not by political rivalry, not by competitiveness, but by the

Cold War. Each side fought the opposite for destruction. It is implied that such a situation was abnormal when in society the idea was asserted that the other party was not a rival but an enemy, not my compatriot, who wished good to his people, his homeland, although he saw a way to achieve it differently, his own, but the exiled saboteur, the bandit, the foreign agent, the «fifth column», which is not a political competition in the elections, but there is an ice slaughter [41, p. 59–61].

It is now extremely important politically and ideologically to ensure economic transformation in Ukraine and to prevent a situation where the problem of transition to a mixed economy is being sidelined, giving way to ensuring the stability of the existing status quo and trivial survival. This should be a coherent, energetic and sufficiently rigorous state policy, much firmer than in the period of normal development. It is the consolidation of the statehood of Ukraine that guarantees the need for economic transformation. In our search for a modern national idea, in the realities of the 21st century, Ukraine, in our opinion, must proceed from the fact that it must form the basic spiritual and material foundations for the construction of modern Ukrainian institutions of state, law and civil society.

Conclusions. The problem of violence, although it invariably accompanies all phenomena and processes throughout the history of human civilization, is one of the most controversial and poorly researched topics in social science. The peculiarity of different approaches to the problem of privatized violence is the search for tools, a certain theoretical model that will exclude or regulate the manifestations of this social phenomenon at all levels of human practices. Analysis of the anthropological determinants of human aggressiveness shows that centuries of sociogenesis, a person's internal ability to contain his tendency to violence and aggression, is easily overcome by the influence of external factors, such as ideology. In addition, the sphere of human corporeality is now increasingly regulated through medicine, psychology, genetics, educational and manipulative technologies. If political violence is institutionalized, incorporated into the mechanism of action of society's values, embedded in the social structure by various methods, and transformed into an instrument of social order organization, primarily through coercion, stimulation and persuasion, then hidden violence, on the contrary, stimulates the increase of uncertainty and chaotic life of everyday life.

The anthropological component of privatized violence turns it into a phenomenon of social consciousness, which is an essential factor determining the process of cultural and historical development of society. The function of punishment exercised by the subjects of privatized violence to establish «social justice» is the modern equivalent of the institute of vengeance, which is based on a specific irrational understanding of people's perceptions of damages through revenge. The problem of privatized violence is one of the defining characteristics of the globalized world. The formation of new individual, collective, socially organized prin-

ciples of tolerant existence is becoming an increasingly popular trend in the development of modern civilization. An alternative to violent practices should be the nonviolent path of further human development.

REFERENCES

1. Nort, D., Wallis, J. & Waingast, B. (2017). *Nasylstvo ta suspilni poriadky. Osnovni chynnyky, yaki vplynuly na khid istorii* [Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History] / per. z anhl. Taras Tsymbal. Kyiv: «Nash format», «Nezalezhnyi kulturolohichniy zhurnal "I"» [in Ukrainian].
2. Agamben, G. (2011). *Homo sacer. Chrezvychnojnoe polozenie* [Homo Sacer: State of Exception]. Moskva : Izdatel'stvo «Evropa» [in Russian].
3. Agamben, G. (2011). *Homo sacer. Suverennaja vlast' i golaja zhizn'* [Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life]. Moskva: Izdatel'stvo «Evropa» [in Russian].
4. Alvarez, A. C. & Bachman, R. D. (2020). *Violence: the enduring problem*. Fourth Ed. Thousand Oaks: SAGE Publishing.
5. Christopher, M. N. & Phillippi B. D. (2020). *Archaeologies of violence and privilege*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
6. Derrida, J. (2002). *Acts of religion* / edited and with an introduction by Gil Anidjar. New York: Routledge.
7. Fanon, F. (2004). *The wretched of the earth* / translated from the French by Richard Philcox; introductions by Jean-Paul Sartre and Homi K. Bhabha. New York: Grove Press.
8. Frazer, E. & Hutchings K. (2020). *Violence and political theory*. Cambridge, UK; Medford, MA: Polity.
9. Hayek, F. A. (2007). *The Road to Serfdom: text and documents* / edited by Bruce Caldwell. Chicago: University of Chicago Press.
10. Imbusch, P. (2002). Der Gewaltbegriff. Heitmeyer, W. & Hagan, J.(Eds.). *Internationales Handbuch der Gewaltforschung*, S. 26–57. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
11. Schmid, H. B. (2020). *Evil in joint action : the ethics of hate and the sociology of original sin*. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.
12. Sofsky, W. (1993). *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Frankfurt am Main: S. Fischer.
13. Sofsky, W. (1996). *Traktat über die Gewalt*. München: Fischer.
14. Staudigl, M. (2010). *Násilie ako udalosť zmyslu a postihnutosť. Prolegomena k fenomenológii násilia. Náboženstvo a nihilizmus: z pohľadu filozofie existencie a fenomenológie*, S. 207-225. Bratislava Filozofický ústav SAV.
15. Staudigl, M. (2015). *Phänomenologie der Gewalt*. Cham: Springer.
16. Svendsen, L. Fr. H. (2008). *A Philosophy of Fear*. 2nd ed. London: Reaktion Book.
17. Svendsen, L. Fr. H. (2010). *A Philosophy of Evil* / Translated by Kerri A. Pierce. London: Dalkey Archive Press.
18. Zizek, S. (2008). *Violence*. New York: Picador.

19. Sliusar, V. M. (2019). Problema nasyllia u filosofskykh rozvidkakh druhoi polovyny XX stolittia [The problem of violence in the philosophy of the second half of the twentieth century]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Filosofski nauky – Bulletin of Ivan Franko Zhytomyr State University. Philosophical sciences*, 2(86), 51–60 [in Ukrainian].
20. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2013). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy pered hlobalnymy vyklykamy suchasnosti*. Monohrafiia [Social and humanitarian sphere of Ukraine in the face of global challenges of today. Monograph]. Kharkiv: Vydavnytstvo «Inzhpek» [in Ukrainian].
21. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2019). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy v suchasnykh dyskursakh: monohrafiia* [Social and humanitarian sphere of Ukraine in modern discourses: monograph]. Kharkiv: KhIF KNTEU, vydavets O. A. Miroschnychenko [in Ukrainian].
22. Poltorakov, O. Yu. (2019). Pryvatyzatsiia nasyllstva: istoryko-sotsialna dynamika stanovlennia [Privatization of violence: historical and social dynamics of becoming]. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo – Bulletin of NTUU “KPI”. *Politology. Sociology. Law*, 3(43), 127–132 [in Ukrainian].*
23. Sliusar, V. M. (2017). *Nasyllia: sotsialno-filosofska pryroda* [Violence: social and philosophical nature]. Zhytomyr: Vyd-vo Yevenok O. O. [in Ukrainian].
24. Trebin, M. P. (Ed.) (2013). *Hromadianske suspilstvo: politychni ta sotsialno-pravovi problemy rozvytku* : monohrafiia [Civil society: political and social and legal problems of development: a monograph] / H. Yu. Vasyliev, V. D. Vodnik, O. V. Volianska ta in. Kharkiv : Pravo [in Ukrainian].
25. Trebin, M. P. (Ed.) (2016). *Pravova i politychna kultura ukraïnskoho sotsiumu za umov modernizatsii polityko-pravovoho zhyttia* : monohrafiia [Legal and political culture of Ukrainian society in terms of modernization of political and legal life: a monograph] / [O. O. Bezruk, L. M. Herasina, I. V. Holovko ta in.]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
26. Trebin, M. P. (Ed.) (2019). *Polityko-pravova mentalnist ukraïnskoho sotsiumu v umovakh yevropeiskoi intehratsii* : monohrafiia [Political and legal mentality of Ukrainian society in the context of European integration: monographs] / [O. O. Bezruk, V. S. Blikhar, L. M. Herasina ta in.]. Kharkiv : Pravo [in Ukrainian].
27. Toftul, M. H. (2016). *Entsyklopedychnyi slovnyk z istorii ta teorii morali: slovnyk* [Encyclopedic Dictionary of History and Theory of Morality: Dictionary]. Zhytomyr: Vyd. O. O. Yevenok [in Ukrainian].
28. Nort, D. (2000). *Instytutsii, instytutsiina zmina ta funktsionuvannia ekonomiky* [Institutions, Institute of Law and Functionality of the Economy]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
29. Eppler, E. (2002). *Vom Gewaltmonopol zum Gewaltmarkt? Die Privatisierung und Kommerzialisierung der Gewalt*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
30. Martinez, L. (1998). *La Guerre civile en Algérie (1990-1998)*. Paris: Karthala.

31. Poltorakov, A. Ju. (2009). Privatizacija nasilija: sociopoliticheskiy kontekst. [Privatization of Violence: Sociopolitical Context]. *Politika i obshchestvo – Politics and society*, 10, 45–52 [in Russian].
32. Mair, S. (2002). *Die Globalisierung privater Gewalt: Kriegsherren, Rebellen, Terroristen und organisierte Kriminalität*. Berlin: SWP-Studien.
33. Ruf, W. (1999). Zur Privatisierung von Gewalt. Luedtke, R.-M., Strutynski, P. (Hrsg.) *Pazifismus, Politik und Widerstand. Analysen und Strategien der Friedensbewegung*, S. 16-26. Kassel: Jenior Verlag.
34. Sitarov, V. A. (2005). Nasilie i nenasilie [Violence and Non-Violence]. *Znanie. Ponimanie. Umenie – Knowledge. Understanding. Skill*, 1, 135–139 [in Russian].
35. Wulf, H. (2007). Privatizing and internationalizing violence. *The Economics of Peace and Security Journal*, 2(1), 35–40.
36. Bek, U. (2011). *Vlada i kontrvlada u dobu hlobalizatsii. Nova svitova politychna ekonomiiia* [Power and counter power in the age of globalization. The New World Political Economy]. Kyiv: NikaTsentr [in Ukrainian].
37. Tseluiko, V. O. (2006). Pryvatni viiskovi kompanii i pryvatyzatsiia funktsii derzhavy u voiennoi sferi [Private military companies and privatization of functions of the state in the military sphere]. *Stratehichna panorama – Strategic panorama*, 1, 139–143 [in Ukrainian].
38. Poltorakov, O. Yu. (2017). «Pryvatyzatsiia nasylstva»: heostrategichni konteksty tinovoi ekonomiky [«Privatization of Violence»: Geostrategic Contexts of the Shadow Economy]. *Tinova ekonomika: svitovi tendentsii ta ukrainski realii: materialy mizhvidomchoi nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 23 cherv.2017 r.) – Shadow economy: world trends and Ukrainian realities: materials of the interdepartmental scientific and practical conference (Kyiv, June 23, 2017)* / redkol.: V. V. Cherniei, S. S. Cherniavskiyi, V. I. Shakunta in. Kyiv: Nats. akad. vnutr. Sprav, 306–308 [in Ukrainian].
39. Kravchenko, V. Yu. (2014). Osoblyvosti pryvatyzatsii politychnoho nasyllyia v konteksti transformatsii lehitymnosti derzhavnykh instytutiv [Features of privatization of political violence in the context of transformation of legitimacy of state institutions]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu – Bulletin of Dnipropetrovsk University*, 22(24), 79–87 [in Ukrainian].
40. Chojnacki, S. (2004). Gewaltakteure und Gewaltmärkte: Wandelder Kriegsformen? *Der Bürger im Staat*, 54(4), 197–204.
41. Shulha, M. O. (2018). *Zbii sotsialnoi matrytsi* [Social Matrix Failure]. Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Козловець Микола Адамович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та політології, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна

Слюсар Вадим Миколайович, доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії та політології, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Україна

ПРИВАТИЗОВАНЕ НАСИЛЛЯ: СУТНІСТЬ ТА ВИДИ ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Постановка проблеми. Насилля, незважаючи на зміну його форм та інструментальне призначення, неодмінно супроводжує всі явища і процеси упродовж всієї історії людської цивілізації. Легітимізація права окремих людей або соціальних груп посягати на здоров'я, свободу та інші цінності людського життя в усі часи надзвичайно дорого обходилась людству. Однак ціна насилля у добу стрімкого розвитку науки, техніки і технологій надзвичайно зростає. Проблема приватизованого насилля є однією з визначальних характеристик глобалізованого світу. Тим самим актуалізується наукова концептуалізація цієї проблематики, пов'язаної з політологічним аналізом сутності насилля загалом і приватизованого зокрема, змістом і видами його прояву в сучасному світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі проблема насилля досліджується як у предметному полі політичної науки (Дж. Агамбен, Ф. фон Гаек, К. Шлегель, А. Дмитрієв, І. Залісін, С. Кузіна), так і у взаємозв'язку з філософськими (Ж. Дерріда, С. Жижек, М. Штаудігл), психологічними (Ф. Фанон), етичними (Л. Свендсен), мас-медійними (Г. Енценсбергер), культурологічними (В. Софський) та іншими науковими розвідками. Дослідниками були проаналізовані структурне насилля у контексті соціальної справедливості, виправдання державної монополії на насилля та використання конкретних засобів соціальних змін, виявлення різних форм насилля з акцентом на проблемі індивідуального, осмислення масштабності насилля. Різноманітні концептуальні інтерпретації проблеми насилля у політологічному аспекті зустрічаємо у працях й вітчизняних науковців: В. Бебика, Д. Бойка, С. Головатого, Є. Головахи, В. Горбатенка, М. Михальченка, В. Кравченка, В. Кременя, В. Остроухова, О. Панфілова, О. Полторакова, О. Рудакевича, Ф. Рудича, В. Слюсаря, В. Ткаченка, М. Требіна, В. Целуйка, М. Шульги та ін. У той же час проблема насилля, насамперед приватизованого, залишається однією з найбільш дискусійних і малодосліджених у суспільствознавстві.

Метою статті є дослідження на основі аналізу історичного досвіду і сучасної практики соціальної природи та причин посилення приватизованих форм насилля, чинників і механізмів його здійснення в сучасному світі.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Концептуалізовано поняття «приватизоване насилля» у контексті теоретичних і загальнокультурних досліджень насилля, що дозволило виокремити його із загального понятійного ряду «соціальне насилля» і визначити як об'єктивний чинник суспільного розвитку, а також систематизувати його за різними підставами. Констатовано, що у проявах насилля й агресії виявляється значення біологічних і психологічних якостей, але визначальним є соціальний фактор. Антропологічна складова приватизованого насилля перетворює його у феномен суспільної свідомості, який виступає істотним фактором, що визначає процес культурно-історичного розвитку суспільства. Якщо політичне насилля інститу-

ціоналізоване, включене у механізм дії цінностей суспільства, вбудоване у соціальну структуру різними методами і трансформується в інструмент організації суспільного порядку насамперед через примус, стимулювання і переконання, то приховане насилля, навпаки, стимулює зростання невизначеності й хаотичності повсякденного життя.

Особливу увагу звернено на вплив глобалізаційних процесів на насилля, утвердження й посилення його непрямих, приватизованих форм. Наводяться причини виникнення приватизованого насилля і чинники, які зумовлюють його посилення в сучасних умовах. Розглядаються соціальні групи, які вдаються до приватизованого насилля, моделі комунікативної поведінки й стилі управління в конфліктній і постконфліктній ситуаціях. Розкриваються особливості політичної культури трансформаційного українського суспільства, які впливають на посилення соціально-політичної напруженості та мотивацію щодо приватизованих форм насилля.

Висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Зроблено висновок про соціальну зумовленість приватизованого насилля та доцільність формування культури ненасилля, толерантності і згоди в сучасних умовах. Пошуки шляхів формування нових індивідуальних, колективних, соціально-організованих принципів толерантного існування стає дедалі більше затребуваним напрямом розвитку сучасної цивілізації. Альтернативою насильницьким практикам має стати ненасильницький шлях подальшого розвитку людства.

Ключові слова: насилля, ненасилля, феноменологія насилля, соціальне ненасилля, приватизоване насилля, справедливе насилля, суспільство, суспільний порядок.

Козловец Николай Адамович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії і політології Житомирського державного університету імені Івана Франка, Україна

Слюсар Вадим Николаевич, доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії і політології Житомирського державного університету імені Івана Франка, Україна

ПРИВАТИЗИРОВАННОЕ НАСИЛИЕ: СУЩНОСТЬ И ВИДЫ ЕГО ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

В статье рассмотрено социальную природу насилия и его формы, особенности проявления и осуществления. Концептуализовано понятие «приватизированное насилие» в контексте теоретических и общекультурных исследований насилия, что позволило выделить его из общего понятийного ряда «социальное насилие» и определить как объективный фактор общественного развития, а также систематизировать его по разным основаниям. Приводятся причины возникновения приватизированного насилия и факторы, которые обуславливают его усиление в современ-

ных условиях. На основе анализа исторического опыта и современной практики исследовано содержание и специфику проявления приватизированного насилия, механизмы и факторы его осуществления в современном мире. Особое внимание обращено на влияние глобализационных процессов на насилие, утверждение и усиление его косвенных, приватизированных форм. В проявлениях насилия и агрессии констатируется значение биологических и психологических качеств, но определяющим признается социальный фактор. Раскрываются особенности политической культуры трансформационного украинского общества, влияющие на усиление социально-политической напряженности и мотивацию в отношении приватизированных форм насилия. Рассматриваются социальные группы, которые прибегают к приватизированному насилию и модели коммуникативного поведения, и стили управления в конфликтной и постконфликтной ситуации. Сделан вывод о социальной обусловленности приватизированного насилия и целесообразности формирования культуры ненасилия, толерантности и согласия в современных условиях.

Ключевые слова: насилие, ненасилие, феноменология насилия, социальное насилие, приватизированное насилие, справедливое насилие, общество, общественный порядок.

Панфілов Олександр Юрійович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: philosophy_ay@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-8997-0120

Петрова Людмила Олександрівна, кандидат філософських наук, учений секретар, Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, Україна
e-mail: luida64p@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-9341-1030

ФАКТОР ВОЄННОЇ СИЛИ В СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

У статті досліджуються деякі аспекти використання воєнної сили в міжнародних відносинах. Розкривається сутність воєнної сили держави, форми та застосування її застосування. Аналізуються особливості щодо формування силового фактора різних країн світу. Особливу увагу приділено поглядам керівництва США щодо застосування воєнної сили в міжнародних відносинах.

Ключові слова: міжнародні відносини, воєнна сила, воєнна могутність, збройний конфлікт, застосування воєнної сили.

Постановка проблеми. За останні роки у світі відбулися якісні зміни воєнної сили, трансформувалися форми і способи її застосування. Відбулося зрушення на геополітичній мапі світу, в світовому порядку і відносинах між державами. В сучасних умовах природа безпеки і природа загроз настільки трансформувалися, що традиційний, або «жорсткий», підхід до безпеки став вважатися недостатньо ефективним. У теорії і практиці безпеки з'явилися такі нові поняття, як ідіосинкретичність, асиметричність і асиметричні загрози тощо. Вони отримали своє вираження у вигляді тероризму і екстремізму, сепаратистської, національної та релігійної ворожнечі. Глобалізація та інформаційна революція лише посилили такий негативний фон. Відносна передбачуваність і визначеність в еволюції міжнародних відносин і тенденцій в області безпеки змінилася ще більшою непередбачуваністю і невизначеністю.

Сучасний світ продовжує розглядати воєнну силу як один з найважливіших інструментів вирішення зовнішньополітичних завдань. При цьому вона не є екстраординарною опцією або крайнім заходом в спектрі можливих акцій. Воєнна сила стала широко застосовуваним засобом поряд з політико-дипломатичними діями. Рішення про використання воєнної сили приймається світовими акторами виходячи з власного розуміння своїх національних інтересів та доречності її застосування навіть без резолюції ООН. Таким чином актуалізується проблематика дослідження воєнної сили як інструменту в міжнародних відносинах.

Розробці проблематики ролі сили, зокрема воєнної, в міжнародних відносинах присвячено чимало наукових праць вітчизняних та зарубіжних філософів, політологів, соціологів, військових діячів. Зокрема розгляд тих чи інших аспектів знайшов відображення у працях Р. Арона, О. Бодрука, А. Грамші, П. Діля, Р. Кеохейна, Г. Моргентау, Д. Ная, В. Смолянюка, П. Тейлора, Е. Тоффлера, М. Требіна, К. Уольца, І. Уоллерстайна, С. Гантінгтона та ін. Однак в сучасних умовах проблематика застосування воєнної сили у міжнародних відносинах вимагає нового переосмислення, особливо в умовах системних змін світового суспільства. *Дана стаття* покликана певною мірою заповнити таку прогалину **і має на меті** проаналізувати деякі аспекти використання воєнної сили в міжнародних відносинах.

Вклад основного матеріалу. Незважаючи на суттєву зміну природи міжнародних відносин під впливом глобалізації, інтеграції, демократизації тощо, воєнна сила держави за своєю суттю залишається засобом політики. Воєнна сила виступає певною часткою воєнної могутності, є певним ступенем та інтенсивністю реального впливу з певною метою на інші держави або систему міжнародних відносин [1, с. 15].

Перманентне перетворення воєнної могутності на воєнну силу – норма існування державного утворення у будь-яку історичну епоху, оскільки воєнна могутність як явище варіативної структурно-функціональної складності може набувати різноманітних практичних значень залежно від характеру історичної епохи, гостроти міждержавного протиборства, політичних цілей держави, типу її політичного режиму, запропонованого режимом політичного курсу та інших істотних чинників. Форми безпосереднього прояву воєнної сили здатні коливатися в межах кількох імовірних моделей її об'єктивації. При цьому найпростішим сценарієм переходу держави до воєнно-силових акцій і на міжнародній арені, і в межах державних кордонів, на думку Ю. Богдановича, М. Требіна та інших дослідників [2, с. 36–40; 3], продовжує залишатися демонстрована нею загроза застосування силових засобів (явна – прихована, реальна – умовна); більш складним видом застосування воєнної сили залишається збройне насильство – прямий фізичний вплив на супротивну

сторону за допомогою засобів збройної боротьби з метою її знищення або вигідного перетворення і, відповідно, досягнення власних політичних цілей.

Воєнна сила з моменту виникнення перших держав здатна виступати не тільки як фактор безпосередньої реалізації власних військових планів, але й як фактор стримування воєнної загрози іншої держави. При такому підході воєнна сила може виконувати кілька завдань. По-перше, завдання демонстрації повсякденних державних військових можливостей з метою утримання потенційного супротивника від прямої агресії або ворожих дій більш низького рівня (пасивне стримування). По-друге, завдання демонстрації надмірної воєнної могутності і рішучості її застосування у випадку часткового залучення мобілізаційних можливостей країни для забезпечення бездії потенційного супротивника при здійсненні власних дій всупереч його інтересам (активне стримування). По-третє, завдання демонстрації надмірної військової переваги і готовності до застосування сили з метою примусу потенційного супротивника до відступу зі спірних проблем або до дій, що суперечать його інтересам (наступальне стримування) [4, с. 117].

Очевидно, що механізми, варіанти, умови трансформації воєнної могутності у військову силу держави, моделі використання і відтворення такої сили – специфічна внутрішня проблема країни, яка вимагає необхідної теоретичної і практичної підготовки державно-політичних і власне військових лідерів. Утім висока поліваріантність вирішення вищезазначеного завдання не стає на заваді виділенню групи універсальних функцій воєнної сили, зміст яких поширюється на будь-яку сучасну державу. Деякі дослідники вважають, що до функцій воєнної сили належать [5, с. 80]: досягнення перемоги у війні, вирішення міждержавного воєнного конфлікту на користь власної держави; запобігання війні, деескалація конфліктної ситуації шляхом планування й реалізації миротворчих акцій на міжнародному рівні; створення за допомогою військової сили вигідних для держави позицій у системі міжнародних стосунків, що досягається як нарощуванням та актуалізацією власної сили, так і інтеграцією військової сили окремих держав у її блоковий варіант; політичний тиск на іншу країну, на систему міждержавних відносин шляхом демонстрації військової сили власної держави у вигідних для неї ситуаціях; утримання внутрішньодержавного політичного процесу в межах керованості, обмеження й утиснення активних опозиційних рухів з метою підвищення стійкості політичного режиму або як мінімум фіксації його наявного стану на тривалу історичну перспективу; створення обстановки політичної й економічної розбалансованості, соціального, етнічного, конфесійного розладу в інших країнах і регіонах з метою використання їхніх ресурсів і можливостей власною державою.

Воєнна сила завжди похідна від політики, оскільки володіння нею чи застосування її є одним із найважливіших атрибутів держави та інструментів зовнішньої політики, навіть тоді, коли її не застосовують безпосередньо.

У ході світового розвитку між різними країнами виникають суперечності, що найчастіше пов'язані з розбіжністю національних інтересів і можуть як детермінанти виявлятися в різних галузях: економічній і політичній, соціальній і духовній, національній і релігійній, у науці та культурі тощо.

Найвпливовішими у відносинах між державами є детермінанти, пов'язані з політичними суперечностями, в яких виражається невідповідність інтересів, потреб, що існують, та перспективних. Будь-яка держава прагне не тільки зберегти свою незалежність, свій суверенітет, але й створити умови для подальшого розвитку. У сфері політичних відносин врешті-решт формуються національно-державні інтереси країн. Саме в цій сфері, як у фокусі, збігаються всі інші фактори, пов'язані з суперечностями системи суспільних відносин: економічних, соціальних, духовних, міжнаціональних тощо [6].

Фактори, пов'язані з суперечностями в системі економічних відносин, стосуються найважливішої сторони життєдіяльності людей і безпосередньо впливають на соціальний стан і духовне життя. Економічні суперечності здебільшого призводять до виникнення воєнних конфліктів у прикордонних регіонах. Історія підтверджує, що джерелами воєнної небезпеки та загроз найчастіше є економічні претензії суміжних країн на природні ресурси, ринки сировини, багаті на природні ресурси райони акваторій морів і океанів. Фактори, що спричиняються суперечностями в сфері духовно-ідеологічних відносин, також найчастіше виявляються в прикордонних регіонах та впливають на всі сфери суспільного життя: економіку, політику, соціальну та духовну сферу, систему національних і релігійних відносин. Нерідко такі фактори можуть стати безпосереднім джерелом війн і збройних конфліктів. Як зазначає Г. Луцишин, основними чинниками переростання конфліктів у збройні є структурні чинники (структура суспільства, рівень економічного розвитку та його регіональна збалансованість) та процедурні чинники (політика, що проводиться учасниками конфлікту) [7, с. 131]. Зокрема продовжуються тривати збройні конфлікти у Республіці Чад, Ефіопії, Сирії, Судані, Сомалі, Анголі, Ізраїлі, Іраку, Афганістані. Необхідно наголосити на конфлікті у Сирії, який триває з 2011 р. та конфлікті на Сході України, що триває з 2014 р. Загроза виникнення серйозних конфліктів зберігається і в багатьох інших державах світу.

Активізація міжнародних інститутів, виникнення принципово нових форм міждержавної співпраці, розвиток функціональної інтеграції, зростаючий вплив економічних факторів і пов'язаних з ними організацій призводять не

лише до виникнення нових учасників світової політики, але й змінюють середовище взаємодії самих держав, їхні функції та пріоритети, можливо, навіть природу зовнішньої політики держави.

У сучасних умовах, зазначають дослідники, трьома найбільш універсальними формами силових ресурсів є економічні, політичні та військові [8, с. 60–66; 9]. Воєнна сила, порівняно з економічними або політичними перевагами, є найменш пристосованою до швидких конвертацій. Проте її цінність полягає в тому, що вона стає постійним фактором відносин, наявність якого забезпечує реалізацію всіх інших факторів [10]. Дія силового фактора в мирний час подібна до дії гравітаційного поля в тому сенсі, що його вплив на всі процеси є непомітним з першого погляду, але в той же час вирішальним [8, с. 66]. Воєнна сила виникає внаслідок синтезу відповідних ресурсів, чітко визначеної мети і створеної на базі цивілізаційного розвитку оптимальної моделі організації ресурсів для її досягнення. У зв'язку з цим доречними виглядають напрацювання О. Бодрука, в яких аналізуються особливості формування силового фактора в різних країнах світу [11; 12]. Виходячи з аналізу проблем, автор визначає декілька груп країн, що мають схожі підходи до формування воєнної сили.

Перша група – розвинені країни Європи. Тут завершився процес формування нації. У світовому геополітичному просторі вони давно існують як суверенні одиниці. Розвинена демократія та ринкова економіка дають змогу цим державам реально представляти інтереси нації, особи, соціального чи політичного угруповання. Як правило, такі країни виступають державами-націями. Проблеми воєнної могутності в них зосереджені на запобіганні зовнішнім загрозам та викликам на кшталт гібридних загроз, тероризму, неконтрольованої міграції, організованої злочинності, наркобізнесу тощо.

З другого боку, роль держави-нації як суб'єкта міжнародних відносин і головної «дійової особи» в системі безпеки послаблюється. Глобальні трансформації, передусім пов'язані з формуванням міжнародних ринків, інтернаціоналізацією економіки, значно скорочують можливості держави щодо впливу на економічні процеси. Фахівці зазначають, що фінансовий світ не бачить межі між зовнішньою та внутрішньою економічними політиками. Обидві проникають одна в одну і формують одна одну в міру того, як глобальні ринки переносять наслідки внутрішньої політики будь-якої країни на економіку інших країн. Так само зростає вплив внутрішньополітичних рішень на зовнішню політику. Новітні інформаційні технології вступають у суперечність із загальноприйнятими нормами, звичаями і практикою прийняття політичних рішень та управлінням. Складність процесу прийняття рішень позбавляє уряд можливості швидкої й адекватної реакції на проблеми, які

виникають перед суспільством. Більш того, є безліч прикладів, коли державний бюрократичний апарат демонструє при цьому безпорадність, особливо в кризових, надзвичайних ситуаціях, які потребують швидкої реакції (події вересня 2001 р. в США). Зростає залежність урядів від рішень, котрі приймаються за межами національних кордонів іншими суб'єктами міжнародних відносин. А в ролі останніх виступають регіональні та міждержавні організації й інститути, транснаціональні корпорації. Дедалі більшого розмаху набуває тенденція обмеження використання державою воєнної сили рамками національної самооборони або участю у колективних системах безпеки [13]. Таким чином, держава ще залишає за собою контроль за інструментами насильства, однак один з провідних факторів, завдяки якому підтримувалася певна можливість суверенних спільнот, значно послаблюється. Власне кажучи, тенденції щодо зменшення ролі держав-націй існують. Водночас вони досі усе ще є головним гарантом безпеки у світі.

Друга група – країни, де формування націй ще не завершилося, але є реальні можливості досягти національної консолідації. Держава тут відіграє роль головного націєтворчого фактора. Національні цілі у цьому разі зорієнтовані на перспективу, а воєнна сила по суті спрямована на безпеку держави та її структурних компонентів. Тільки у тому чи іншому конкретному випадку вона поширюється на захист інших складових соціальної системи. Безпека цієї групи країн в основному зосереджена на внутрішніх проблемах: подолання політичної нестабільності та економічної кризи; запобігання сепаратизму та конфліктам на етнічному, політичному чи релігійному ґрунті; охорона території тощо. Зовнішні загрози для цих країн існують, що вимагає залучення значних ресурсів для утримання воєнної сили.

Третя група – багатоетнічні країни Азії, Африки та Латинської Америки. У них державні структури скопійовані з колишніх країн-метрополій, немає демократичних традицій, а складна етносоціальна структура створює величезні труднощі для прогресивно налаштованого уряду. Такі держави, особливо Африки та Азії, часто перетворюються на корумповані, неефективні, делегітимізовані внаслідок своєї неспроможності. У цьому разі є всі підстави говорити про «злам держави» і вбачати в ній головну загрозу для планети. У багатьох випадках дослідники констатують фактичну відсутність держави чи тривалу втрату державного контролю за частиною власної території. Численними є випадки перманентного співіснування слабкої центральної державної влади та опозиційного збройного формування, яке так міцно контролює частину території країни, що в змозі створити там органи адміністративного управління [11]. Економіка таких країн, інститути державної влади, які мусять стояти на сторожі законності й порядку, в явному занепаді.

За певних умов замість держав, що перебувають у стані колапсу, виникають значні за розмірами «вакуумні» та «сірі» зони, де не тільки немає центральної державної влади, а й влади взагалі. На таких територіях точиться боротьба «польових командирів», регіональних військово-політичних лідерів та кримінальних угруповань. Нині це, наприклад, Ліберія, Сомалі. Головною передумовою колапсу центральної влади в кожній із таких країн є відсутність національної самосвідомості і глибоких традицій державного будівництва. Самоідентифікаційні погляди населення тут лежать чи то в інтернаціональній (племінній, сімейній, клановій), чи то в супернаціональній (конфесійній, расовій) площинах. Проблеми безпеки у цій групі країн сконцентровані переважно на внутрішніх аспектах. Але деякі з них, відносно невеличкі, слабо розвинені та периферійні, за певних умов самі можуть перетворитися на загрозу не тільки для окремого регіону, але й світу в цілому. Найсерйозніший виклик міжнародній системі безпеки на глобальному та регіональному рівнях – це нетривкість та розпад держав, неспроможних впоратися з розвитком подій на своїй території. Занепад сили та ефективності державних інститутів частіше характерні для бідних країн, які роздираються громадянськими війнами та відцентровими тенденціями [14, с. 32–33].

Особливу групу країн становлять так звані «держави зі зброєю». Можна погодитися з О. Бодруком, що держава зі зброєю є незвичайним міжнародним явищем з характерними рисами – це не національна держава [12]. Ірак, наприклад, є державою сучасного типу з невизначеними кордонами, правлячі кола якої заявляють, що Ірак є нацією. Вони розглядають Ірак та Сирію як регіони, частину великої арабської нації, для чого й зберігається цей термін; у «державах зі зброєю» державний апарат добре розвинений і домінує у громадянському суспільстві.

Фактором, що дає змогу «державам зі зброєю» підтримувати таку структуру, є нафта. У нормальних умовах державам потрібен певний соціальний контакт з громадянським суспільством, оскільки в підсумку держава має покладатися на суспільство, що підтримує його податками. Нафтові держави знаходяться в аномальному стані: їм не потрібен соціальний контакт, оскільки національне багатство утворюється з нафти, а нафта повністю контролюється державою. Нафтові держави більш розподільчі, ніж звичайні. Уряд розподіляє товари, а не навпаки. Тому держава є не тільки джерелом влади, але й добробуту. Це дає можливість здійснювати колосальний соціальний контроль над всіма суспільно-політичними процесами з боку могутнього, часто репресивного апарату.

Сучасні «держави зі зброєю» ведуть підривну діяльність проти міжнародного статус-кво, який розглядають як залишки колоніалізму. Ці почуття підштовхують до гонитви за високотехнологічними військовими розробками

і розглядають їх як єдину можливість випередити історію і, зміцнівши, кинути виклик заведеному Заходом порядку. Крім того, велике поширення зброї масового знищення, що сталося після закінчення «холодної війни», може призвести до значного збільшення кількості «держав зі зброєю». Варто додати, що не тільки ядерна, а й доступність до звичайної зброї у певних випадках може сприяти зростанню нестабільності або навіть краху окремих держав. Отже, існує реальна можливість перетворення цілої групи держав з головного суб'єкта гарантування безпеки на головний суб'єкт міжнародної нестабільності.

У контексті зазначеного, цікавими є погляди керівництва США щодо застосування воєнної сили в міжнародних відносинах. Для американських стратегів різних політичних поглядів кращим вважається опора на «розумну силу», тобто поєднання силових (hard) і несилових (soft) інструментів в реалізації політичних цілей [9, с. 116–118]. Однак в якому співвідношенні такі інструменти комбінуватимуться в кожній конкретній ситуації, залежить від політики правлячої адміністрації та особистості самого президента. Наприклад, результати діяльності Дональда Трампа на вищому державному посту дозволили дослідникам зробити висновок про те, що «воєнну силу він розглядає як першорядний (якщо не єдиний) інструмент зовнішньої політики» [15]. Такі висновки зроблено на основі фактів: санкціонування новим президентом операції спецназу в Ємені; нанесення ракетних ударів по позиціях урядових військ в Сирії; зняття колишніх обмежень на використання військових в Сомалі і розміщення в цій країні декількох десятків американських інструкторів; продовження операцій збройних сил США в Афганістані; обіцянка нанести потужний військовий удар по КНДР і продемонструвати «вогонь і лють», якщо північнокорейський режим не відмовиться від своїх планів з розвитку ракетно-ядерної програми, пропозиції адміністрації щодо скорочення більш ніж на чверть (28%) фінансування програм Державного департаменту на користь військового відомства [16].

Стратегія національної безпеки США в основі своїй має чотири ключові елементи: захист національної території, процвітання Америки, мир для американського народу та посилення впливу країни в міжнародних справах. В епоху непередбачуваності головна заклопотаність виражена в Стратегії – це підтримання беззастережної американської військової переваги, тому ще більше зміцнення військової могутності ставиться в документі як першорядне завдання. При цьому як фундаментальна мета заявлений захист пріоритету американських інтересів над усіма іншими, навіть за рахунок подальшого ослаблення багатосторонніх інститутів і механізмів міжнародної політики [17].

Паралельно в США розробляється і концепція проведення «військових операцій, відмінних від війни» (military operations other than war – MOOTW). Під MOOTW розуміються акції, які об'єднують використання воєнних можливостей і засобів у всьому спектрі військових операцій, що не досягають масштабів класичної війни [18]. Такі збройні акції можуть супроводжуватися використанням будь-якого поєднання інших (невоєнних) інструментів національної могутності і проводитися до, протягом або після війни. У числі форм застосування воєнної сили в обмежених збройних конфліктах, що не досягають масштабів класичної війни, визначаються такі: військові демонстрації і розгортання військ на підтримку дипломатичних акцій; рятувальні операції стосовно громадян США і країн-союзниць; забезпечення різних режимів санкцій; нанесення обмежених авіаційних ударів; підтримка союзників в обмежених війнах; бойові операції військ США в обмежених війнах [19, с. 105]. Отже, воєнна сила залишається невід'ємним інструментом зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки і одним з основних засобів досягнення їхніх зовнішньополітичних цілей. Дж. Шульц таким чином охарактеризував зовнішньополітичне значення військових інструментів: «Дипломатія, що не підтримана силою, завжди буде неефективною в кращому випадку і небезпечною в гіршому» [20, р. 92].

Таким чином, фактор сили в сучасному світі та можливості національних держав використовувати збройну силу для врегулювання конфліктних ситуацій залишається актуальним та дієвим.

Узагальнюючи викладене, можна зробити **висновок**, що воєнна сила в міжнародних відносинах розглядається як засіб вирішення взаємних суперечностей на власну користь. Це явище об'єктивується у вигляді загрози війни, вторгнення, провокації, нападу, агресії, нанесення ударів тощо. До практичних завдань реалізації воєнної сили належать такі: захоплення ініціативи і досягнення воєнно-політичної переваги над супротивною стороною, захання на суверенітет, територіальну цілісність; дестабілізація внутрішньої обстановки, примус до зміни політичного курсу або економічної політики тощо. Водночас воєнна сила набуває суттєвого значення в ефективній протидії або в практичній реалізації зазначених проблем. Постійна загроза застосування воєнної сили, розуміння війни як моменту історії, способу вирішення різноманітних епохальних, міждержавних суперечностей спонукає державу, незалежно від її внутрішнього устрою, до створення власної воєнної сили з метою ефективного впровадження в життя своєї політики, захисту власних інтересів у міждержавних стосунках або завоювання інших територій, забезпечення безпеки від зовнішніх та внутрішніх ворогів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панфілов О. Ю. Збереження гомеостазису суспільства в умовах системних трансформацій: силовий аспект: монографія. Харків: Майдан, 2007. 360 с.
2. Богданович В. Ю., Маначинский А. Я. Методологические основы системных исследований проблем военной безопасности и государства. Киев: НІСД, 2001. 172 с.
3. Требін М. П. Військова сила у сучасному світі. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія*. Харків: ХВУ, 2000. Вип. VIII. С. 87–92.
4. Панфілов О. Ю., Мануйлов Є. М. Феномен воєнної сили у сучасному світі. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків: Право, 2015. № 3 (26). С. 112–121.
5. Смолянчук В. Ф. Військова могутність України: теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років). Київ; Ірпінь: Перун, 2000. 448 с.
6. Куликов В. А. Мировые войны XX века: формирование и развитие стратегических черт. *Военная мысль*. 2004. № 12. С. 66–72.
7. Луцишин Г. Особливості сучасних збройних конфліктів в умовах глобалізації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2014. Вип. 26. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/24522/1/22-128-133.pdf> (дата звернення: 29.10.2020).
8. Капітоненко М. Г. У термінах сили. *Політика і час*. 2005. № 3. С. 60–66.
9. Лозовицький О. «Розумна могутність» – стратегічна основа зовнішньополітичної та оборонної складових дієвого реформування держави в умовах глобалізації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 5–6. С. 111–122.
10. Требін М. П. Чинник сили у системі міжнародної безпеки. *Регіональна політика: політико-правові засади, урбаністика, просторове планування, архітектура* [зб. наук. пр.]: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22 листоп. 2019 р.) Вип. V: в 2 ч. Ч. 1 / М-во освіти і науки України, М-во розвитку громад та територій України, Київ. нац. ун-т буд-ва і архітектури та ін. Київ; Тернопіль: Бескиди, 2019. С. 59–63.
11. Бодрук О. С. Фактор сили в сучасному світі. *Політика і час*. 2002. № 3. С. 57–67.
12. Бодрук О. Силова грань безпеки. *Політика і час*. 2005. № 4. С. 47–56.
13. Панфілов О. Ю. Воєнна політика держави в умовах глобалізації. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків: Право, 2010. Вип. 4. С. 185–192.
14. Капітоненко М. Г. Відповідно до силового потенціалу. Форми міжнародних конфліктів: порівняльний аналіз. *Політика і час*. 2003. № 5. С. 31–38.

15. Juul P., Gude K. Reckless Endangerment: President Trump and the Use of Military Force. *Center for American Progress*. 2017. May 1. URL: <https://www.americanprogress.org/issues/security/reports/2017/05/01/431566/reckless-endangerment-president-trump-use-military-force/> (дата звернення: 29.10.2020).
16. Morello C. State Department's 28 percent cuts hit foreign aid, U. N. and climate change. *The Washington Post*. 2017. March 16. URL: https://www.washingtonpost.com/world/national-security/state-departments-28-percent-cuts-hit-foreign-aid-un-and-climate-change/2017/03/15/294d7ab8-0996-11e7-a15f-a58d4a988474_story.html (дата звернення: 29.10.2020).
17. 2017 National Security Strategy of the United States of America. URL: <https://ge.usembassy.gov/2017-national-security-strategy-united-states-america-president/> (дата звернення: 29.10.2020).
18. DOD Dictionary of Military and Associated Terms. URL: <https://www.jcs.mil/Portals/36/Documents/Doctrine/pubs/dictionary.pdf> (дата звернення: 29.10.2020).
19. Ермаков С. М. Фактор военной силы в современной стратегии США. *Проблемы национальной стратегии*. 2019. № 5 (56). С. 97–121.
20. International conflict resolution after the Cold War / Committee on International Conflict Resolution; Paul C. Stern and Daniel Druckman, editors. Washington, D. C.: National Academy Press, 2000. xii, 626 p.

REFERENCES

1. Panfilov, O. Yu. (2007). *Zberezhennia homeostazysu suspilstva v umovakh systemnykh transformatsii: sylovyi aspekt* [Preservation of homeostasis of society in the conditions of system transformations: power aspect]. Monohrafiia. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
2. Bogdanovich, V. Yu. & Manachinskiy, A. Ya. (2001). *Metodologicheskie osnovny sistemnykh issledovaniy problem voennoy bezopasnosti i gosudarstva* [Methodological foundations of systemic studies of problems of military security and the state]. Kiev : NISD [in Russian].
3. Trebin, M. P. (2000). Viiskova syly u suchasnomu sviti [Military power in the modern world]. *Naukovi zapysky Kharkivskoho viiskovoho universytetu. Sotsialna filozofia, pedahohika, psykhologhiia – Scientific notes of Kharkiv Military University. Social philosophy, pedagogy, psychology, VIII*, 87-92 [in Ukrainian].
4. Panfilov, O. Yu. & Manuilov, Ye.M. (2015). Fenomen voiennoi syly u suchasnomu sviti [The phenomenon of military force in the modern world]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Seriya: Filozofia, filozofia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the National University "Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine". Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 3(26)*, 112–121 [in Ukrainian].
5. Smolianiuk, V. F. (2000). *Viiskova mohutnist Ukrainy: teoretyko-metodolohichni zasady formuvannia i rozvytku (politolohichni analiz dosvidu 1990-kh rokiv)* [Military

- power of Ukraine: theoretical and methodological principles of formation and development (political analysis of the experience of the 1990s)]. Kyiv; Irpin: Perun [in Ukrainian].
6. Kulikov, V. A. (2004). Mirovye voynyi XX veka: formirovaniye i razvitiye strategicheskikh chert [World wars of the twentieth century: the formation and development of strategic features]. *Voennaya myisl – Military thought*, 12, 66-72 [in Russian].
 7. Lutsyshyn, H. (2014). Osoblyvosti suchasnykh zbroinykh konfliktiv v umovakh hlobalizatsii [Features of modern armed conflicts in the context of globalization]. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku – Ukrainian national idea: realities and prospects of development*, 26. Retrieved from <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/24522/1/22-128-133.pdf> [in Ukrainian].
 8. Kapitonenko, M. H. (2005). U terminakh syly [In terms of strength]. *Polityka i chas – Politics and time*, 3, 60-66 [in Ukrainian].
 9. Lozovytskyi, O. (2016). «Rozumna mohutnist» – stratehichna osnova zovnishnopolitychnoi ta oboronnoi skladovykh diievoho reformuvannia derzhavy v umovakh hlobalizatsii [“Reasonable power” is the strategic basis of the foreign policy and defense components of effective state reform in the context of globalization]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies NAS of Ukraine*, 5-6, 111–122 [in Ukrainian].
 10. Trebin, M. P. (2019). Chynnyk syly u systemi mizhnarodnoi bezpeky [A factor of force in the system of international security]. *Rehionalna polityka: polityko-pravovi zasady, urbanistyka, prostorove planuvannia, arkhitektura [zb. nauk. pr.]. Vyp. V. Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., (Kyiv, 22 lystopada 2019 r.) – Regional policy: political and legal principles, urban planning, spatial planning, architecture [collection of scientific works]. Issue V. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, (Kyiv, November 22, 2019) / Min-vo osvity i nauky Ukrainy, Min-vo rozv. hromad ta terytorii Ukrainy, Kyiv. nats. un-t budivn. i arkhit-ry ta in. V 2-kh ch. Part 1, 59-63. Kyiv–Ternopil: «Beskydy» [in Ukrainian].*
 11. Bodruk, O. S. (2002). Faktor syly v suchasnomu sviti [Power factor in the modern world]. *Polityka i chas – Politics and time*, 3, 57–67 [in Ukrainian].
 12. Bodruk, O. (2005). Sylova hran bezpeky [The power frontier of security]. *Polityka i chas – Politics and time*, 4, 47–56 [in Ukrainian].
 13. Panfilov, O. Yu. (2010). Voienna polityka derzhavy v umovakh hlobalizatsii [Military policy of the state in the context of globalization]. *Visnyk Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 4, 185–192 [in Ukrainian].
 14. Kapitonenko, M. H. (2003). Vidpovidno do sylovoho potentsialu. Formy mizhnarodnykh konfliktiv: porivnialnyi analiz [According to the power potential. Forms of in-

- ternational conflicts: a comparative analysis]. *Polityka i chas – Politics and time*, 5, 31–38 [in Ukrainian].
15. Juul, P. & Gude, K. (2017). Reckless Endangerment: President Trump and the Use of Military Force. *Center for American Progress*. May 1. Retrieved from <https://www.americanprogress.org/issues/security/reports/2017/05/01/431566/reckless-endangerment-president-trump-use-military-force/>
 16. Morello, C. (2017). State Department's 28 percent cuts hit foreign aid, U. N. and climate change. *The Washington Post*. March 16. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/world/national-security/state-departments-28-percent-cuts-hit-foreign-aid-un-and-climate-change/2017/03/15/294d7ab8-0996-11e7-a15f-a58d4a988474_story.html
 17. 2017 National Security Strategy of the United States of America. Retrieved from <https://ge.usembassy.gov/2017-national-security-strategy-united-states-america-president/>
 18. DOD Dictionary of Military and Associated Terms. Retrieved from <https://www.jcs.mil/Portals/36/Documents/Doctrine/pubs/dictionary.pdf>
 19. Ermakov, S. M. (2019). Faktor voennoy silyi v sovremennoy strategii SShA [The factor of military power in modern US strategy]. *Problemyi natsionalnoy strategii – National Strategy Issues*, 5(56), 97-121 [in Russian].
 20. Stern, P. C. & Druckman, D. (Eds) (2000). *International conflict resolution after the Cold War* / Committee on International Conflict Resolution. Washington, D. C.: National Academy Press.

Панфилов Александр Юрьевич, доктор философских наук, профессор, профессор кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Петрова Людмила Александровна, кандидат философских наук, учений секретарь Харьковского национального университета Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба, Украина

ФАКТОР ВОЕННОЙ СИЛЫ В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

В статье исследуются некоторые аспекты использования военной силы в международных отношениях. Раскрывается сущность военной силы государства, формы и задачи ее применения. Анализируются особенности формирования силового фактора в мире. Особое внимание уделено взглядам руководства США на применение военной силы в международных отношениях.

Ключевые слова: международные отношения, военная сила, военная мощь, вооруженный конфликт, применение военной силы.

Panfilov Oleksandr Yuriiovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Petrova Lyudmila Oleksandrivna, PhD,
Ivan Kozhedub Kharkiv National University of Air Forces, Ukraine

FACTOR OF MILITARY POWER IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

Problem setting. *The modern world continues to consider military power as one of the most important tools for solving foreign policy problems. However, it is not an extraordinary option or a last resort in the range of possible shares. Military power has become a widely used tool along with political and diplomatic actions. The decision to use military power is made by world actors based on their own understanding of their national interests and the appropriateness of its use, even without a UN resolution. Thus, the issue of the study of military power as a tool in international relations becomes relevant.*

Recent research and publications analysis. *Consideration of certain issues of military strength aspects is reflected in the works of R. Aron, O. Bodruk, A. Gramsci, R. Keohein, H. Morgenthau, J. Nye, V. Smolyanyuk, P. Taylor, A. Toffler, M. Trebin, K. Waltz, I. Wallerstein, S. Huntington and others. However, in modern conditions, the issue of the use of military power in international relations requires a new rethinking, especially in the context of systemic changes in world society.*

Paper objective. *The purpose of this article is to analyze some aspects of the use of military power in international relations.*

Paper main body. *The article reveals some aspects of the use of military power in international relations. The essence of the military power of the state, the forms and tasks of its use are revealed.*

The article examines some aspects of the use of military power in international relations. The essence of the military power of the state, forms and tasks of its application are revealed. It is highlighted that the simplest scenario of the state's transition to military actions and in the international arena is the threat of the use of force demonstrated by it (explicit – hidden, real – conditional); A more complex type of use of military power remains armed violence – direct physical influence on the opposite side by means of armed struggle for the purpose of its destruction or profitable transformation and, accordingly – to achieve their own political goals. Among the tasks of military power in international relations are: the task of demonstrating daily state military capabilities in order to deter a potential adversary from direct aggression or hostile actions of a lower level (passive deterrence); the task of demonstrating excessive military power and determination to use it in the event of partial involvement of the country's mobilization capabilities to ensure counteraction to a potential adversary (active deterrence); the task of demonstrating excessive military superiority and readiness to use force in order to force a potential adversary to retreat from controversial issues or to act contrary to its interests (offensive deterrence).

The features of the formation of the power factor in the world are analyzed. Special attention is paid to the views of the US leadership on the use of military force in international relations.

Conclusions of the research. *Military power in international relations is seen as a means of resolving mutual conflicts in their own favor. This phenomenon is objectified in the form of the threat of war, invasion, provocation, attack, aggression, strikes, and so on. The practical tasks of the implementation of military force include the following: seizing the initiative and achieving military-political superiority over the opposing side, encroachment on sovereignty, territorial integrity; destabilization of the internal situation, coercion to change the political course or economic policy, etc. At the same time, military power becomes essential in the effective counteraction or in the practical implementation of these problems.*

Keywords: *international relations, military force, military power, armed conflict, use of military power.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.77

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.47.218967>

Болотова Вікторія Олександрівна, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна
e-mail: vicblt2017@gmail.com
ORCID ID:0000-0003-2123-9777

Байдак Тетяна Михайлівна, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна
e-mail: baidak@karazin.ua
ORCID ID:0000-0001-7616-0949

КОМУНІКАТИВНІ «SOFT SKILLS» ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВИТКУ В УЯВЛЕННЯХ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ

У статті розкрита сутність «soft skills» та визначені групи компетенцій, які наповнюють змістом це поняття. Підкреслюється особливе місце комунікативних навичок у системі «soft skills». Наведені дані соціологічного дослідження, які описують думку студентської молоді щодо комплексу неспеціалізованих, надпрофесійних навичок («soft skills») важливих для кар'єри, місця серед них комунікативних навичок.

Ключові слова: «soft skills», надпрофесійні навички, комунікативні навички, студентська молодь, кар'єра.

Постановка проблеми. Глобалізація ринку праці стала чинником входу у вітчизняну наукову термінологію такого поняття як «soft skills». Якщо раніше предметом дослідження були різноманітні компетентності працівників, то останні два десятиліття активно використовується їх поділ на «hard skills» («тверді») та «soft skills» («м'які» або «гнучкі»). Актуалізація вивчення «soft skills», виділення чинників їх формування та вдосконалення пов'язано з тим, що в наш час для успішної професійної діяльності та розвитку в переважній більшості сфер стають потрібні здібності до швидкого навчання, пошуку інформації, її аналізу, стресостійкість, здатність до роботи в команді, знаходження спільної мови з різними людьми тощо. Навчальні заклади до недавнього часу в процесі підготовки фахівців зосереджувались на вузьких, спеціалізованих професійних знаннях та вміннях, але в інформаційному суспільстві, коли старіння знань стає блискавичним на перший план виходять саме «soft skills», завдяки яким можна швидко пристосуватись до умов, що змінилися.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Оксфордський словник визначає «soft skills» як «особисті якості, які дозволяють ефективно і гармонійно взаємодіяти з іншими людьми» [1], тобто на перший план виходять комунікативні навички. У Кембриджському бізнес-словнику також акцент робиться на комунікативних навичках – здатності людини взаємодіяти з групою і успішно здійснювати спільну діяльність [2]. Л. Ліппман відмічає, що «гнучкі» навички являють собою комплекс неспеціалізованих, важливих для кар'єри надпрофесійних навичок, які відповідають за успішну участь у робочому процесі, високу продуктивність і є наскрізними, тобто не пов'язані з конкретною сферою діяльності [3]. Л. Раїцька і О. Тихонова вважають, що soft skills «прирівнюються або використовуються як повні синоніми таких понять як «employability skills» (навички для працевлаштування), «people skills» (навички спілкування з людьми), «non-professional skills» (непрофесійні навички), в Організації економічного співробітництва і розвитку – «key skills» (основні навички), а останнім часом – «skills for social progress» (навички для соціального розвитку), також ці навички описуються в документах ОЕСР як «навички XXI-го ст.»; в Міжнародній організації охорони здоров'я – «life skills» (життєві навички)» [4]. С. Осипова, Н. Гафурова, Е. Рудницький наводять приклади таких визначень: а) «soft skills» – уніфіковані навички та особистісні якості, які підвищують ефективність роботи і взаємодії з іншими людьми. Наприклад, управління особистісними резервами, вміння переконувати, тайм менеджмент; б) «soft skills» представляються як комунікативні та управлінські таланти. До «soft skills» відносять такі навички як лідерство, ораторське мистецтво, вміння переконувати [5]. У своїх наукових розробках В. Шипілов визначив «soft

skills» як психологічне явище, що виявляється в більшості життєвих ситуацій, пов'язане з тим, яким чином люди взаємодіють між собою [6]. О. Чуланова у своїх роботах визначає «soft skills» як соціально-трудова характеристику сукупності знань, умінь, навичок і мотиваційних характеристик працівника в сфері взаємодії між людьми [7–8].

Можна навести ще багато прикладів визначень терміна «soft skills», але всі вони так чи інакше стосуються таких груп компетенцій, як комунікативні навички, особистісний розвиток, управлінські навички, тобто тих, які допомагають здійснювати ефективну діяльність в будь якій сфері, знаходити найкращі рішення в широкому колі завдань, полегшують перехід до нових, інших галузей професійної активності [9–20]. Серед цих груп навичок провідне місце, на нашу думку, посідають комунікативні, що зумовлюється специфікою постіндустріального суспільства, де професії типу «людина-людина» починають грати ключову роль.

Формулювання цілей. Метою даної статті є виявлення думки студентської молоді щодо значення певних «soft skills» для подальшої професійної діяльності, місця комунікативних навичок в системі необхідних «soft skills», самооцінки щодо їх розвитку та готовності удосконалювати в майбутньому.

Виклад основного матеріалу. У жовтні 2019 р. було проведено соціологічне дослідження метою якого було з'ясувати думку студентської молоді щодо комплексу неспеціалізованих, надпрофесійних навичок («soft skills») важливих для кар'єри, місця серед них комунікативних навичок, міри їх розвиненості та уявлень про механізм подальшого розвитку. Як метод збору даних було обрано анкетування. Усього було опитано 434 студенти різних вишів м. Харкова. Аналіз отриманих даних здійснювався з використанням програмного пакету «SPSS».

Серед опитаних було 23% чоловіків та 77% жінок. Середню спеціальну освіту отримують 1% опитаних, молодшого спеціаліста – 1%, бакалавра – 62%, магістра – 35% та PhD – 1%. Тобто студентами закладів вищої освіти 3–4 рівнів акредитації є 98% респондентів. Своє матеріальне становище 19% оцінило як низьке, 71% як середнє та 10% як високе. Серед респондентів навчалися за профілем «людина-людина» – 25%, «людина-знакова система» – 19%, «людина-техніка» – 24%, «людина-природа» – 18%, «людина-творчий образ» – 14%. Представленість чоловіків та жінок у виборці було приблизно однаковою – 54% жінки та 46% чоловіки.

Найважливішими для своєї майбутньої роботи опитані вважають вміння чітко висловлювати свої думки, задавати питання, слухати інших, працездатність, вміння швидко знаходити потрібну інформацію, аналізувати її, здатність швидко вчитися, засвоювати великий обсяг інформації. Відносно менш важливими для майбутньої роботи є здатність проявляти ініціативу, доброзичли-

вість, відкритість, позитивність, уміння працювати в команді, здатність бачити спільну мету та готовність допомагати іншим (див. табл. 1).

Таблиця 1

Оцінка студентами важливості основних надпрофесійних навичок
(надано у вигляді середнього балу за п'ятибальною шкалою
від 1 (не важливо) до 5 (дуже важливо))

Навички	Середній бал
Гнучкість, здатність швидко адаптуватися до нових умов, вміння змінюватися	4,45
Уміння чітко висловлювати свої думки, задавати питання, слухати інших	4,73
Уміння швидко знаходити потрібну інформацію, аналізувати її	4,57
Здатність самостійно приймати рішення, брати на себе відповідальність	4,49
Здатність швидко вчитися, засвоювати великий обсяг інформації	4,54
Уміння структурувати свій час, планувати роботу, виділяти важливе та фокусуватися на ньому	4,49
Уміння працювати в команді, здатність бачити спільну мету та готовність допомагати іншим	4,20
Уміння мислити не за стандартом, розглядати проблему з іншого боку	4,36
Упевненість в собі	4,43
Здатність сумлінно виконувати доручення, дисциплінованість	4,27
Уміння переконувати інших, домовлятися та знаходити компроміси	4,23
Доброзичливість, відкритість, позитивність	4,19
Особиста активність, бажання не зупинятися на досягнутому, розвиватися	4,48
Здатність проявляти ініціативу	4,16
Працездатність	4,58

Порівняння опитаних з наявністю досвіду роботи та без нього показало, що студенти з досвідом роботи вважають більш потрібними якостями вміння швидко знаходити потрібну інформацію, аналізувати її, здатність самостійно приймати рішення, брати на себе відповідальність, вміння мислити не за стандартом, розглядати проблему з іншого боку, здатність проявляти ініціативу. Ті, хто досвіду роботи ще не мав вважають більш необхідними працездатність та здатність сумлінно виконувати доручення, дисциплінованість (див. табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка студентами з досвідом та без досвіду роботи важливості основних надпрофесійних навичок (надано у вигляді середнього балу за п'ятибальною шкалою від 1 (не важливо) до 5 (дуже важливо))

Навички	Середній бал	
	Мають досвід роботи	Не мають досвіду роботи
1	2	3
Гнучкість, здатність швидко адаптуватися до нових умов, вміння змінюватися	4,49	4,41
Уміння чітко висловлювати свої думки, задавати питання, слухати інших	4,73	4,73
Уміння швидко знаходити потрібну інформацію, аналізувати її	4,61	4,50
Здатність самостійно приймати рішення, брати на себе відповідальність	4,54	4,42
Здатність швидко вчитися, засвоювати великий обсяг інформації	4,57	4,50
Уміння структурувати свій час, планувати роботу, виділяти важливе та фокусуватися на ньому	4,46	4,53
Уміння працювати в команді, здатність бачити спільну мету та готовність допомагати іншим	4,19	4,21
Уміння мислити не за стандартом, розглядати проблему з іншого боку	4,46	4,23
Упевненість в собі	4,44	4,42
Здатність сумлінно виконувати доручення, дисциплінованість	4,23	4,32

Закінчення табл. 2

1	2	3
Вміння переконувати інших, домовлятися та знаходити компроміси	4,21	4,27
Доброзичливість, відкритість, позитивність	4,16	4,23
Особиста активність, бажання не зупинятися на досягнутому, розвиватися	4,49	4,47
Здатність проявляти ініціативу	4,23	4,05
Працездатність	4,53	4,64

Порівняння оцінок важливості якостей та навичок із самооцінкою їх розвиненості у опитаних свідчить, що найбільше потребують розвитку такі значимі для них якості, як вміння структурувати свій час, впевненість в собі, вміння чітко висловлювати свої думки, здатність швидко вчитися, засвоювати великий обсяг інформації, вміння мислити не за стандартом, вміння швидко знаходити потрібну інформацію.

Респонденти порівняно високо оцінюють такі свої якості як доброзичливість, відкритість, позитивність, працездатність, особиста активність, дисциплінованість, здатність швидко адаптуватися, самостійно приймати рішення (рис. 1).

Рис. 1. Порівняння оцінок важливості якостей та навичок із самооцінкою їх розвиненості у опитаних (надано у вигляді середнього балу за п'ятибальною шкалою від 1 (не важливо) до 5 (дуже важливо))

Щодо способу розвитку надпрофесійних навичок та якостей, то більше двох третин (72%) опитаних налаштовані розвивати ці навички через самоосвіту. І 39% готові піти на спеціальні тренінги, навчальні курси (див. табл. 3).

Таблиця 3

Думка студентів щодо шляхів розвитку надпрофесійних якостей у себе

Шляхи розвитку надпрофесійних якостей	Кількість респондентів
Я вважаю, що усі необхідні мені якості розвинуті у повній мірі	8%
Ці навички розвинулися автоматично під впливом батьків, виховання в сім'ї	13%
Ці навички розвинулися автоматично під впливом найближчих друзів	6%
Ці навички розвинулися автоматично під час подальшого навчання в закладі вищої або середньо-професійної освіти	53%
Ці навички розвинулися автоматично після працевлаштування, без сторонньої допомоги, під час виконання професійних обов'язків	36%
Ці навички розвинулися після працевлаштування, під впливом наставника (ментора)	30%
Ці навички сформується в мене пізніше, з віком, природним шляхом без стороннього впливу або допомоги	18%
Буду розвивати ці навички через самоосвіту	72%
Буду розвивати ці навички через участь у громадських об'єднаннях, студентському самоврядуванні тощо	27%
Буду розвивати ці навички через участь у гуртках творчості, спортивних секціях тощо.	18%
Буду розвивати ці навички через спеціальні тренінги, навчальні курси тощо	39%

Студенти з досвідом та без досвіду праці бачать шляхи розвитку «soft skills» дещо по-різному. Так, ті, хто вже працював, менше сподіваються на ЗВО (47% у порівнянні з 60% у тих, хто не працював) та більше налаштовані на участь у різних тренінгах, на курсах (48% у порівнянні з 29%) (рис. 2).

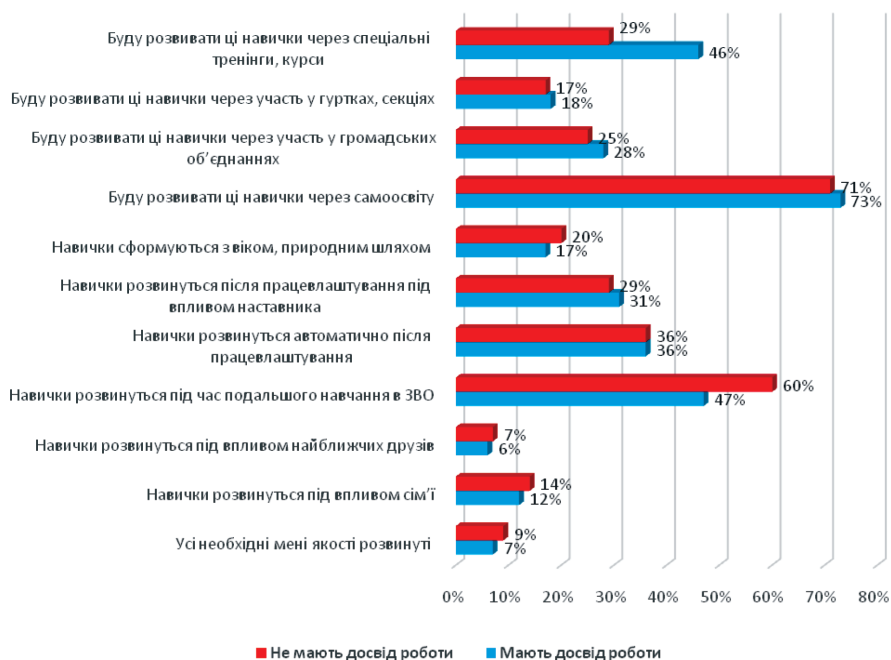

Рис. 2. Думка студентів з досвідом та без досвіду роботи щодо шляхів розвитку надпрофесійних якостей у себе

Переважна кількість опитаних (96%) мають досвід участі у різноманітних гуртках, секціях, курсах. Найчастіше відвідувались спортивні секції, творчі гуртки, курси для поглиблення знань зі шкільних предметів (див. табл. 4).

Таблиця 4

**Розподіл відповідей на питання:
«Що з нижчепереліченого ви відвідували/у чому брали участь?»**

Досвід участі у різноманітних гуртках, секціях, курсах	Кількість респондентів
1	2
Спортивні секції	61%
Творчі гуртки, театральні секції	58%
Громадські молодіжні об'єднання, шкільне/студентське самоврядування	50%
Курси, які поглиблюють знання зі шкільних предметів	51%

1	2
Навчальні курси за іншими напрямками (наприклад, фотографія, робототехніка, комп'ютерна графіка тощо)	20%
Все перелічене	4%
Ніколи нічого не відвідував	4%

Середня оцінка рівня задоволеності від відвідування цих закладів 7,98 за 10-ти бальною шкалою. Якщо розглянути надані оцінки більш детально, то найвищу оцінку (9–10 балів) тим закладам, які респонденти відвідували, поставили 39%. Вище середнього оцінило 53%, а нижче тільки 8% опитаних. Ті 4%, які не відвідували ніякі гуртки, секції або курси в якості причин цього вказали відсутність часу на їх відвідування, відсутність грошей на оплату та відсутність бажання їх відвідувати.

Основною причиною, через яку респонденти розвивають свої «soft skills» було вказано особистий розвиток (61% опитаних). Для 17% це просування по кар'єрних сходинках і для 11% працевлаштування (рис. 3).

Рис. 3. Причини, через які опитані студенти розвивають «soft-skills»

Для більшості студентів є важливим отримання сертифікату після завершення курсів чи тренінгів (72%). Тематами, які були цікавими для респондентів для навчання виявились, перш за все, психологічні знання та тренінги, медицина, комп'ютерні науки та іноземні мови (див. табл. 5). Відмінностей між підгрупами опитаних, які отримують освіту або працюють в різних сферах, а також студентів з досвідом та без досвіду роботи виявлено не було.

Таблиця 5

Теми для навчання, які є найбільш актуальними для опитаних студентів

Теми для навчання	Кількість респондентів
Комп'ютерні науки	12%
PR, SMM, реклама	3%
Психологічні знання та тренінги	29%
Природничі науки	5%
Медицина	24%
Творча сфера (фото, відеозйомка, вокал)	7%
Іноземні мови	9%
Соціологія, робота з людьми	5%
Менеджмент та бізнес	1%
Точні науки	2%
Право, юриспруденція	3%

Щодо знань, які потрібні студентам для успішної кар'єри, то більше половини респондентів вказали психологічні знання (62%), 22% відмітили професійні знання, а 11% – знання іноземних мов. Інші види знань згадувало 1–2% опитаних, це право, менеджмент, реклама та PR, програмування та ІТ-технології. На думку студентів, для того, щоб отримати ці знання їм не вистачає, перш за все, часу (30%) та сили волі (27%). Від 10% до 15% відмічали в якості причин нестачу грошей, власного бажання та інформації про існування різноманітних курсів, тренінгів.

В ході опитування також з'ясувалось, які професії, на думку опитаних, будуть затребувані у найближчому майбутньому. Респонденти вважають, що, перш за все, попитом будуть користуватись професії в сфері ІТ-технологій (57%) та медицини (44%). Також, за думкою респондентів, досить великим попитом буде користуватись професія вчителя (30%). Найменш затребуваними професіями, на думку молоді, в найближчому майбутньому будуть професії філолога (5%) та психолога (3%).

Думка респондентів щодо затребуваності професій в майбутньому дещо залежить від наявності в них досвіду оплачуваної роботи. Так, студенти без

досвіду роботи оцінюють їх затребуваність більш високо ніж студенти з досвідом роботи. Більш високо оцінюють майбутнє таких професій як спеціаліст з PR і реклами та соціальний працівник респонденти з досвідом роботи. 13% даної категорії респондентів вважають, що професія спеціаліста з PR і реклами буде користуватись попитом. Серед респондентів без досвіду роботи такої думки дотримуються тільки 6%. Відповідно, 12% даної категорії респондентів вважають, що професія соціального працівника буде користуватись попитом. Серед респондентів з досвідом роботи такої думки дотримуються також двічі менше – 6%.

Висновки. Таким чином, отримані в ході анкетного опитування данні дозволили зробити наступні висновки.

Найважливішими для своєї майбутньої роботи опитані вважають такі якості: вміння чітко висловлювати свої думки, задавати питання, слухати інших; працездатність; вміння швидко знаходити потрібну інформацію, аналізувати її; здатність швидко вчитися, засвоювати великий обсяг інформації.

Найбільше потребують розвитку такі значимі для майбутньої роботи якості, як вміння чітко висловлювати свої думки, вміння швидко знаходити потрібну інформацію, здатність швидко вчитися, засвоювати великий обсяг інформації. Опитані також хотіли б розвинути вміння структурувати свій час, впевненість в собі, вміння мислити не за стандартом, незважаючи на те, що ці якості не потрапили до топ-переліку найважливіших для роботи.

Більше двох третин (72%) опитаних налаштовані розвивати ці «soft skills» через самоосвіту. І 39% готові піти на спеціальні тренінги, навчальні курси. Для більшості студентів є важливим отримання сертифікату після завершення курсів чи тренінгів (72%). Основною причиною, через яку респонденти розвивають свої «soft skills», було вказано особистий розвиток (61% опитаних). Тематами, які б були цікавими для респондентів для навчання виявились, перш за все, психологічні знання та тренінги, медицина, комп'ютерні науки та іноземні мови. Щодо знань, які потрібні студентам для успішної кар'єри, то більше половини респондентів вказали психологічні знання (62%).

ЛІТЕРАТУРА

1. Simpson J. A., Weiner E. S. C. The Oxford English Dictionary. Vol. 15: Ser – Soosy. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press; Oxford, N. Y.: Oxford University Press, 1989. 1013 p.
2. Cambridge Dictionary online. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/soft-skills> (дата звернення: 15.09.2020).
3. Workforce connections: key «soft skills» that foster youth workforce success: toward a consensus across fields / L. H. Lippman, R. Ryberg, R. Carney, K. A. Moore. Child

- Trends Publication, 2015. 56 p. URL: <https://www.childtrends.org/wp-content/uploads/2015/06/2015-24WFCSoftSkills1.pdf> (дата звернення: 15.09.2020).
4. Раицкая Л. К., Тихонова Е. В. Soft skills в представлении преподавателей и студентов российских университетов в контексте мирового опыта. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Психология и педагогика*. 2018. Т. 15, №3. С. 350–363. DOI: 10.22363/2313-1683-2018-15-3-350-363
 5. Осипова С. И., Гафурова Н. В., Рудницкий Э. А. Формирование Soft skills в условиях социально общественных практик студентов при реализации образовательной программы в идеологии Международной инициативы CDIO. *Перспективы науки и образования*. 2019. №4 (40). С. 91–101. DOI: 10.32744/pse.2019.4.8.
 6. Шипилов В. Перечень навыков soft-skills и способы их развития. URL: https://www.cfin.ru/management/people/dev_val/soft-skills.shtml (дата звернення: 15.09.2020).
 7. Чуланова О. Л. Компетентностный подход в работе с персоналом: теория, методология, практика: монография. Москва: НИЦ ИНФРА-М, 2016. 292 с.
 8. Чуланова О. Л., Ивонина А. И. Формирование soft-skills (мягких компетенций): подходы к интеграции российского и зарубежного опыта, классификация, операционализация. *Управление персоналом и интеллектуальными ресурсами в России*. 2017. Т. 6, №1. С. 53–58. DOI: 10.12737/24692.
 9. Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах: монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. Харків: ХІФ КНТЕУ: Вид. О. А. Мірошниченко, 2019. 284 с.
 10. Amer B. Portfolio projects for soft skills. 2nd ed. Australia; Boston, MA: Cengage Learning, 2017. x, 143 p.
 11. Bird T., Cassell J. The leader's guide to presenting: how to use soft skills to get hard results. Harlow, England: Pearson Education, 2017. xix, 220 p.
 12. Fleming K. The leader's guide to emotional agility: how to use soft skills to get hard results. Harlow, England: Pearson, 2016. xvi, 186 p.
 13. Flint M., Vinberg Hearn E. The leader's guide to impact: how to use soft skills to get hard results. Harlow, England: Pearson, 2019. xxii, 318 p.
 14. Horton S. The leader's guide to negotiation: how to use soft skills to get hard results. Harlow, England: London: Pearson Education, 2016. xi, 283 p.
 15. Melser N. A. Teaching soft skills in a hard world: skills for beginning teachers. Lanham: Rowman & Littlefield, 2019. xii, 119 p.
 16. Soft skills and aspirations in Chinese children and youth / Daniel T. L. Shek, Janet TY Leung and Joav Merrick, editors. New York: Nova Science Publishers, 2018. xix, 296 p.
 17. Soft skills for the workplace. Tinley Park, IL: Goodheart-Willcox Company, Inc., 2018. ix, 158 p.
 18. Sonmez J. Z. Soft skills: the software developer's life manual. Shelter Island, NY: Manning Publications, 2015. xxxiv, 470 p.

19. Steffen C. Soft skills for the new journalist: cultivating the inner resources you need to succeed. New York: Routledge, 2019. xii, 177 p.
20. Wasson K. The socially intelligent project manager: soft skills that prevent hard days / Interior illustrations by Stephen L. Watson. Oakland, CA: Berrett-Koehler Publishers, 2020. 204 p.

REFERENCES

1. Simpson, J. A. & Weiner, E. S. C. (1989). *The Oxford English Dictionary*. Vol. 15. Ser – Soosy. 2nd ed. Oxford: Clarendon Press; Oxford, N. Y.: Oxford University Press.
2. Cambridge Dictionary online. Retrieved from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/soft-skills>
3. Lippman, L. H., Ryberg, R., Carney, R. & Moore, K. A. (2015). *Workforce connections: key «soft skills» that foster youth workforce success: toward a consensus across fields*. Child Trends Publication, 2015. 56 p. Retrieved from <https://www.childtrends.org/wp-content/uploads/2015/06/2015-24WFCSOFTSKILLS1.pdf>
4. Raickaja, L. K. & Tihonova, E. V. (2015) Soft skills v predstavlenii prepodavatelej i studentov rossijskih universitetov v kontekste mirovogo opyta [Soft skills as seen by teachers and students of Russian universities in the context of world experience]. *Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Serija: Psihologija i pedagogika - RUDN Journal of Psychology and Pedagogics*, 15(3), 350-363 [in Russian].
5. Osipova, S. I., Gafurova, N. V. & Rudnickij, E. A. (2019) Formirovanie Soft skills v uslovijah social'no obshhestvennyh praktik studentov pri realizacii obrazovatel'noj programmy v ideologii Mezhdunarodnoj iniciativy CDIO [Formation of Soft skills in the context of social and social practices of students in the implementation of an educational program in the ideology of the International initiative CDIO]. *Perspektivy nauki i obrazovanija - Prospects for Science and Education*, 4(40), 91-101 [in Russian].
6. Shipilov, V. Perechen' navykov soft-skills i sposoby ih razvitiya [List of soft-skills and ways to develop them]. Retrieved from https://www.cfin.ru/management/people/dev_val/soft-skills.shtml [in Russian].
7. Chulanova, O. L. (2016). *Kompetentnostnyj podhod v rabote s personalom: teorija, metodologija, praktika*: monografija [Competence approach to work with personnel: theory, methodology, practice: monograph]. Moskva: NIC INFRA-M [in Russian].
8. Chulanova, O. L. & Ivonina, A. I. (2017). Formirovanie soft-skills (mjagkih kompetencij): podhody k integracii rossijskogo i zarubezhnogo opyta, klassifikacija, operacionalizacija [Formation of soft-skills (soft competencies): approaches to the integration of Russian and foreign experience, classification, operationalization]. *Upravlenie personalom i intellektual'nymi resursami v Rossii - Human Resources and Intellectual Resources Management in Russia*, 6(1), 53-58 [in Russian].
9. Panfilov, O. Yu. (Ed.) (2019). *Sotsialno-humanitarna sfera Ukrainy v suchasnykh dyskursakh*: monografija [Social and humanitarian sphere of Ukraine in modern dis-

- courses: monograph]. Kharkiv: KhIF KNTEU, vydavets O. A. Miroshnychenko [in Ukrainian].
10. Amer, B. (2017). *Portfolio projects for soft skills*. 2nd ed. Australia; Boston, MA: Cengage Learning.
 11. Bird, T. & Cassell, J. (2017). *The leader's guide to presenting : how to use soft skills to get hard results*. Harlow, England: Pearson Education.
 12. Fleming, K. (2016). *The leader's guide to emotional agility : how to use soft skills to get hard results*. Harlow, England : Pearson.
 13. Flint M., Vinberg Hearn, E. (2019). *The leader's guide to impact : how to use soft skills to get hard results*. Harlow, England: Pearson.
 14. Horton, S. (2016). *The leader's guide to negotiation : how to use soft skills to get hard results*. Harlow, England : London : Pearson Education.
 15. Melser, N. A. (2019). *Teaching soft skills in a hard world : skills for beginning teachers*. Lanham: Rowman & Littlefield.
 16. Shek, D. T. L. TY Leung, J. & Merrick, J. (Eds.) (2018). *Soft skills and aspirations in Chinese children and youth*. New York : Nova Science Publishers.
 17. *Soft skills for the workplace* (2018). Tinley Park, IL: Goodheart-Willcox Company, Inc.
 18. Sonmez, J. Z. (2015). *Soft skills: the software developer's life manual*. Shelter Island, NY: Manning Publications.
 19. Steffen, C. (2019). *Soft skills for the new journalist : cultivating the inner resources you need to succeed*. New York : Routledge.
 20. Wasson, K. (2020). *The socially intelligent project manager: soft skills that prevent hard days* / Interior illustrations by Stephen L. Watson. Oakland, CA : Berrett-Koehler Publishers.

Болотова Виктория Александровна, кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры прикладной социологии и социальных коммуникаций, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, Украина

Байдак Татьяна Михайловна, кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры прикладной социологии и социальных коммуникаций, Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, Украина

КОММУНИКАТИВНЫЕ «SOFT SKILLS» И ПУТИ ИХ РАЗВИТИЯ В ПРЕДСТАВЛЕНИИ СОВРЕМЕННЫХ СТУДЕНТОВ

В статье раскрыта сущность «soft skills» и определены группы компетенций, которые наполняют содержанием это понятие. Подчеркивается особое место коммуникативных навыков в системе «soft skills». Приведены данные социологиче-

ского исследования, описывающие мнение студенческой молодежи о комплексе неспециализированных, надпрофессиональных навыков («soft skills») важных для карьеры, места среди них коммуникативных навыков.

Ключевые слова: «soft skills», надпрофессиональные навыки, коммуникативные навыки, студенты, карьера.

Bolotova Victoria Olexandrivna, PhD in Sociology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Applied Sociology and Social Communications, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Baidak Tetiana Mikhailivna, PhD in Sociology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Applied Sociology and Social Communications, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

COMMUNICATIVE «SOFT SKILLS» AND THE WAYS OF THEIR DEVELOPMENT IN THE PRESENTATION OF MODERN STUDENTS

Problem setting. *Actualization of the study of “soft skills”, highlighting the factors of their formation and improvement is due to the fact that in our time for successful professional activity and development in the vast majority of areas the following abilities are required: to learn quickly, to search for information and to analyze it, stress resistance, ability to teamwork, to find common ground with different people, etc. Until recently, educational institutions used to focus on narrow, specialized professional knowledge and skills in the training process, but in the information society, when the aging of knowledge becomes lightning fast, soft skills come to the foreground, and thanks to that you can quickly adapt to changing conditions.*

Recent research and publications analysis. *There are many examples of definitions of the term “soft skills” in the scientific literature, but they all relate in one way or another to such groups of competencies as communication skills, personal development, management skills, i.e. those that help to operate effectively in any field, find the best solutions in a wide range of tasks, facilitate the transition to new or other areas of professional activity. Among the scientists who have dealt with this issue can be named Lippman, L. H., Ryberg, R., Carney, R., Kristin, A., Raickaja L. K., Tihonova E. V., Osipova S. I., Gafurova N. V., Rudnickij Je. A., Chulanova O. L., Iyonina A. I.*

Paper objective. *The purpose of this article is to identify the views of student youth on the importance of certain “soft skills” for further professional activities, the place of communication skills in the system of necessary “soft skills”, self-assessment of their development and willingness to improve in the future.*

Paper main body. *The globalization of the labor market has become a factor for the entry into the domestic scientific terminology of such a concept as “soft skills”. If ear-*

lier the subject of research were various competencies of employees, then the last two decades their division into “hard skills” and “soft skills” has been actively used. “Soft skills”- unified skills and personal qualities that increase the efficiency of work and interaction with other people. “Soft skills” are presented as communicative and managerial talents. “Soft skills” include such skills as leadership, public speaking, persuasion. A sociological study was conducted to find out the opinion of student youth about the set of “soft skills” important for career, the place of communication skills, the degree of their development and ideas about the mechanism of further development. Respondents consider, that the most important for their future work is the ability to clearly express their thoughts, ask questions, listen to others, the ability to quickly find the information you need and analyze it, the ability to learn quickly, absorb a large amount of information. Relatively less important for future work is ability to show initiative, friendliness, openness, positivity, the ability to work in a team, the ability to see a common goal and a willingness to help others. Comparison of respondents with and without work experience showed that students with work experience consider as more necessary qualities ability to quickly find the necessary information and analyze it, the ability to make decisions independently, take responsibility, the ability to think outside the box, consider the problem from another angle, the ability to show initiative. Those who have not yet had work experience consider as more necessary the ability to work and the ability to conscientiously perform assignments, discipline.

Comparison of assessments of the importance of qualities and skills with self-assessment of development of the respondents shows that the following important qualities are in the most need of development: the ability to structure time, self-confidence, ability to clearly express thoughts, ability to learn quickly, absorb large amounts of information, skills to think outside the box, the ability to quickly find the information you need. Regarding the way of developing of super-professional skills and qualities, the respondents are willing to develop these skills through self-education, or are ready to go to special trainings, training courses. Students with work experience and without work experience see ways to develop “soft skills” somewhat differently. Those who have already worked have less hope for universities and are more willing to participate in various trainings, courses. The vast majority of respondents have experience of participating in various clubs, sections, courses. Sports sections, creative clubs, courses to deepen knowledge of school subjects are attended the most frequently. The main reason why respondents develop their “soft-skills” is personal development. Topics that would be of interest to respondents for study were, first of all, psychological knowledge and training, medicine, computer science and foreign languages. The survey also clarified which professions, according to respondents, will be in demand in the near future. Respondents believe, that, first of all, the professions in the field of IT-technology and medicine will be in demand.

Conclusions of the research. Thus, the data obtained during the survey allowed to draw the following conclusions: The set of “soft skills” important for the career of the surveyed students consists of the ability to clearly express their thoughts, ask questions,

listen to others; efficiency; ability to quickly find the necessary information and analyze it; ability to learn quickly, absorb a large amount of information. The most important qualities that need to be developed for future work are the ability to express one's thoughts clearly; ability to quickly find the necessary information; ability to learn quickly, absorb a large amount of information. The vast majority of respondents are willing to develop these "soft skills" through self-education. Regarding the knowledge, that students need for a successful career – more than a half of the respondents indicated psychological knowledge.

Keywords: "soft skills", "non-professional skills" skills, communication skills, student youth, career.

UDK 316.47:[347.962+070]

DOI: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.47.218973>

Volianska Olena Volodymyrivna, PhD in Sociology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Sociology and Political Sciences
of Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
volyanskaya@ua.fm
ORCID ID 0000-0002-5907-7710

Pidkurkova Iryna Valeriivna, PhD in Sociology, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Sociology and Political Sciences
of Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
podkurkovairina@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-4797-3718

PECULIARITIES OF INTERACTION OF COURTS AND MEDIA IN THE CONDITIONS OF DEMOCRACY

The problem of communication between courts (judiciary) and the media is analyzed. It is noted that in a democracy, both institutions are interested in effective interaction: the judicial system – in the objectivity and completeness of coverage of their work, and journalists – in that they do not interfere in their activities to collect and disseminate information about courts and judges. The directions of cooperation between courts and the media are proposed.

Keywords: *judiciary, courts, mass media, journalists, democratic principles.*

Problem setting. Transparency in the functioning of state institutions is an important feature of modern democracy. Citizens need to know who and how makes socially important decisions, how they are implemented and what the consequences are for society as a whole. The implementation of this general principle of the democratic system in the judiciary has significant differences, as the balance of interests of society as a whole, individual groups and individuals in relation to information about court proceedings must be constantly maintained. Violation of this balance can create risks of human rights violations, undermining the authority and public confidence in the court. The media play the role of an important social mechanism in the interaction of the judiciary and civil society institutions. The formation and effective functioning of a free press and independent judiciary largely depend on the coordinated interaction of these two institutions of society: the court as an independent authority and the media as an influential social mechanism. The court is the guarantor of law and justice, an independent body for the

protection of the rights and freedoms of citizens, designed to ensure the rule of law, stability and law and order in society. The media, promoting the realization of one of the fundamental rights of citizens – the right to information, is an expression of public interests, a channel for forming public opinion and an instrument of public control over the state and government (including the judiciary).

Recent research and publications analysis shows that the problem of interaction between the courts and the media is quite debatable. There are several areas in its consideration. Firstly, the court is considered not only as a legal category, but also as a social phenomenon: the process of its institutionalization and modern features [1; 2], place in the system of social relations [3], the problem of trust in the court [4] etc. Secondly, the theoretical and applied aspects of communication in the judiciary [5], as well as the algorithm and practical recommendations for establishing the communication work of the court [6] are highlighted. Thirdly, considerable attention is paid to the peculiarities of the interaction of the judiciary and the media, problems and ways of their neutralization [7-10], mechanisms of effective communication between the courts and the media [11], the influence of publications in the media [12] on the court (administration of justice). Finally, the use of social media in the communication between the court and society in order to ensure trust in the court while ensuring the rule of law is an interesting area [13; 14].

The purpose of the article is to analyze the peculiarities of the interaction of courts (judicial system) and the media, to identify problems that arise in the process of this interaction and to clarify the conditions and directions of effective interaction of these institutions of society.

Paper main body. Court as an independent form of human relations, as a social institution arises in the early stages not only of civilization but also the development of man as a biological, intelligent and social being. According to S. V. Prylutskyi, the nature and organization of man is such that outside society he could neither save his life nor develop and improve his abilities and talents. By uniting with others like him, he gained the strength he lacked when he was alone. As a reward, nature has given man two properties that give him an advantage over other animals – intelligence and sociality; thanks to them, he who alone could not oppose anyone, becomes everyone. However, in addition to the strength gained through social unity, the negative companion of the people was mutual confrontation and enmity. In the wild, a conflict is usually resolved by the law of force, through a brutal struggle (war), in accordance with the principle: who is stronger is right. However, this form of social relations inevitably weakened, and even destroyed the already unstable, but so important and necessary social ties. All this prompted people to find new ways to overcome interpersonal conflicts, ways that would ensure social unity, stability, tranquility (peace). It is the search for ways to reach an

understanding in resolving conflicts that prompted people to turn to such a form of social relations as the court [2, p. 38].

Court is an independent type of social relations, which within certain historical stages of development of social and public and legal relations, acquires its own separate organizational and legal norms, thus completing the process of institutionalization.

The main reason for the transformation of the judiciary into a social institution was the growing public need for judicial assistance and the ability and desire of people to defend their rights, as well as to resolve conflict situations in court. Therefore, it can be argued that the formation of the judiciary as a social institution is directly related to the development of democratic principles of modern society, the growth of the level of legal culture.

Today, the court is understood in several meanings. Firstly, as a body of the judiciary, secondly, as a specific judicial institution (an element of the judicial system), which has additional characteristics that clarify and individualize it, as well as determine the territorial and substantive jurisdiction, and thirdly, its meaning is clearly associated with those who administer justice, i.e. judges [2, p. 40].

As a social institution, the court and the judiciary are directly dependent on the society in which they operate. As O. V. Chernushenko notes, only such a court and the judiciary, which have passed the procedure of legitimation and are supported by society, and therefore have a high authority in it, can be effective (in a positive sense). One of the ways to legitimize the judiciary is effective social (public) control over it, which provides for publicity of court proceedings, in particular, with free access to them by media representatives [3, p. 113].

In turn, D. B. Baronin notes that the judiciary needs, first, social control by the members of society over the fair application of not only the law but also moral norms, taking into account local traditions and customs, and, second, providing by the representatives of society with such conditions that can guarantee judges independence from the illegal influence of official structures and independence in the formation of their inner beliefs in the judicial case, that is why the question of defining the ways and limits of social control over the court is relevant [1, p. 144].

Social control is usually divided into formal and informal. The formal means the state control exercised by official institutions and organizations, as well as legal norms, the purpose of which is to protect a certain social order. The informal social control may mean the application of informal regulatory requirements, sanctions, “informal” social pressure. It comes mainly from civil society institutions.

Social control over the judiciary should be exercised through the openness of the judiciary, availability of the judicial information to the media and its objective coverage. The purpose of social control over the court is to form public trust in it.

Like any social institution, the court has a certain image in society. According to O. A. Ivanova, the current Ukrainian government (including the judiciary) has a negative image, which is confirmed by the results of monitoring public opinion on the perception of the judiciary (in 2017–2018) [11]. At the same time, according to this monitoring, there are some contradictions that allow us to conclude that mistrust is often based on lack of awareness of the work of court (judicial system) and doubtfulness of the sources of information.

These data are confirmed, in particular, by the results of a study by the Razumkov Centre. Thus, the sociological survey “Attitudes of Ukrainian citizens to the judiciary”, conducted by the Razumkov Centre in 2019 [15], states that the level of trust in the courts is one of the lowest in the society. 77.7% of respondents reported their distrust of the courts (the judiciary as a whole). By the way, the main source of information about the activities of Ukrainian courts for 55% of Ukrainian citizens is the media.

Institutional trust can be considered a kind of indicator that determines social well-being of the population, in addition, is an important condition of social communication, through which agreement, understanding and dialogue between the parties is possible and also it is possible to find new opportunities for further development. Increasing trust in the judiciary of Ukraine is one of the tasks of the judiciary and it is outlined in the strategic documents for the development of the judiciary in Ukraine in recent years. The degree of trust (distrust) of citizens in justice is influenced by many factors. One of the most important of them is the media coverage of the court’s work.

The media as a social institution arises from the needs of people to exchange messages, their own and others’ thoughts and feelings through language and other signs of communication. People use the received information as a cognitive resource in the process of forming their ideas, opinions, value orientations. Thus, the media play a significant role in shaping people’s views, public opinion, which is an important institution of a democratic system and a sign of a “sphere of openness” functioning.

The development of the information society, increasing the role and importance of the media, information in shaping the worldview of citizens has put public authorities, including the judiciary, in front of the need to form information policy, creating conditions for openness and transparency of their activities.

P. Kablak believes that the most important function of the media is to provide objective information on the basis of which one can make a real picture of the present, monitor the work of various branches of government, raise topical issues, monitor the solution of important problems. By informing the population, the media develop people’s skills of analyzing the activities of the government, the ability to defend their own views, increase the responsibility of the government for

its actions [7, p. 48]. Indeed, the media have a great influence on the formation of public consciousness and public opinion. The courts' communication with the public through the media is primarily aimed at covering and disseminating the information on the activities of the judiciary, judges and judicial self-government bodies, forming a positive image of the court and trust in this institution.

According to O. Ovsyannikova, the judiciary and the media have common goals and objectives, their interaction should be aimed at ensuring that the population correctly understands the purpose and actions of the court, and the media have the opportunity to carefully, accurately and truthfully convey information to citizens. The interaction between the courts and the media does not involve protection from criticism, but a free exchange of views, open discussion of successes and difficulties [8, p. 174].

Creating an effective system of interaction between the courts and the media is one of the priorities of democratization in modern Ukraine. Both judges and media workers must not only be clearly aware of the importance of such activity, but also carry it out themselves. A fair and efficient judicial proceeding cannot be ensured if it is not open to the public. This is exactly what modern democratic standards of justice require. A general idea of international standards of interaction between the courts and the media can be found in the manual "Courts in relations with journalists and the media" [16, p. 6–13].

Pursuant to the UN Economic and Social Council Resolution 1296 of 11 February 1994, the Madrid Principles on the Relationship of the Media and Judicial Independence were extended. The main provision of the document is the statement that "the function and right of the media is to gather and convey information to the public, statements and comments on the administration of justice, including cases before, after and during the trial without violating the presumption of innocence". Therefore, such a principle of the media in the field of administration of justice may be subject to certain restrictions applied on a clearly defined basis.

The position of the Council of Europe, enshrined in the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950), in its interpretations by the European Court of Human Rights, as well as in resolutions and recommendations of Council of Europe bodies, is also important for Ukraine. According to paragraph 2 of Article 10 of this Convention, freedom of expression (and hence freedom of the media) may be subject to restrictions imposed for the following purposes: to protect the reputation and rights of others, to maintain the authority of the court, to ensure the impartiality of the court.

The European Court of Human Rights also applies in practice other principles of interpretation of the Convention norms on freedom of the media, especially in the context of judicial coverage. Such approaches are summarized in several Resolutions and Recommendations of the Committee of Ministers of the Council

of Europe. The application of democratic standards of the relationship between the judiciary and the media can be complicated by certain factors related to our historical past and the immaturity of democratic principles. Firstly, the traditions of the Soviet judicial system, which was based on the principles of secrecy and limited public coverage of the proceedings, are still preserved. Secondly, the “immature” Ukrainian media have not yet fully passed the stage of learning the rules of integrity, and the journalists are not always ready to adequately respond to the specific restrictions on their rights in the coverage of judicial issues. The above factors affect the peculiarities of communication between the courts and the media and create certain problems of substantive and organizational nature.

Thus, O. Ovsyannikova rightly notes that the media currently contains many critical articles on the problems of judicial activity – about the courts and judges [8, p. 177]. Of course, the facts of violation of the law are important to publicize, including through the media, to form intolerance in the public consciousness to such manifestations. At the same time, the positive aspects of the work of judiciary are often overlooked by the media, and the citizens thus receive a one-sided negative perception of justice. The topics of corruption, bribing judges, and biased court decisions account for almost half of the number of publications containing various types of criticism and claims against judges. But objectivity requires covering both the negative and the positive, because it is difficult to build a constructive relationship on a single negative. It is necessary to provide positive facts for the formation of the correct pattern of behavior, and its implementation.

Of course, the legal awareness of journalists is also a problem. This is what the existing issues of their communication with the courts are often associated with. Factual and legal inaccuracies, terminological errors, inaccuracies in the names of the judicial institutions, uncritical use of various sources of information in the preparation of materials, etc. – all this may indicate the gaps in the professional training of journalists.

Sometimes misunderstandings between judges and journalists result in misconduct on the part of judges themselves, who still maintain the tradition of a “closed” judicial system, finding reasons to avoid covering their activities.

Taking into account the problems and experience of building relations with the media, O. I. Yevtushenko speaks about the need to comply with the basic principles of interaction between the press and the judiciary, namely:

- transparency: court decisions and other information related to the activities of courts (unless they are cases to which access is restricted by the law) must be provided to the media;

- consistency: court decisions must be promptly and accurately communicated to the media. In turn, the justice system should be at least aware of any references and citations of the information coming from the judiciary. This “gentleman’s”

principle signals to mutual respect and guarantees the correctness of the transfer of information;

- objectivity: the media should strive for the most accurate coverage of the judiciary's activities and in their comments and analysis do not go beyond the ethical and professional boundaries beyond which arbitrariness begins;

- technological effectiveness: press structures of courts of different levels must have a sufficient technological and personnel base to meet the needs of journalists for information on judicial issues [9].

The issues of effective cooperation between the courts and the media are related to ensuring two constitutional values: a free press and a fair and independent court. According to P. Kablak, the main purpose of such cooperation is to reach the “golden mean” so that the judge is protected from the pressure of public opinion inspired by the media conclusions. On the other hand, the society must have access to the courtroom through the media [7, p. 48–49].

The main principle for productive cooperation between judges and journalists can be formulated: judges need journalists to cover their work objectively and fully, and journalists, in turn, need judges not to impede them.

Usually, communication between the court and the public is spontaneous. Certain information is disseminated at the household level, in ordinary everyday conversations of people. In general, there is the greatest interest in cases heard by the courts, especially those that are resonant. In these cases, the mediator of the dissemination of information between the source of information (court) and the consumer (citizens), as a rule, are the media, which are responsible for the completeness and accuracy of information, for the moral position.

Creating a decent image and reputation of the judiciary in society must be purposeful. The judiciary must create favorable information flows in order to have an image and reputation that will ensure respect from society. An important role in this process, of course, is given to the media.

Today, one of the main channels of communication of individual courts is primarily the own website, which contains text, photo, video information, news, which are constantly updated. However, the development of information ties between the court and the public should not be limited to the creation by the courts of websites or, for example, the publication of color brochures for citizens, with the history or composition of the court.

The judiciary representatives need to build strong ties with the “fourth branch of government”. Strategic and tactical steps in the interaction between the courts and the media should be: preparation of the information ready for use in the media; initiating and launching certain topics for the media; prioritization of information presentation; focusing media attention on the problems of individual courts and the judicial system as a whole, etc. All this can be done through various forms of con-

veying informational messages (in addition to the own), including press conferences, press briefings, press tours, round tables, conferences, seminars, presentations, etc.

Conclusions. Creating an effective system of interaction between courts and the media is an urgent task at the stage of democratic transformation in modern Ukraine. Not only the implementation of basic democratic principles – the functioning of a free press and the independence of justice, but also the development of democracy depend on the coordinated interaction of these two institutions of society. The judiciary of a democratic state must work on the basis of openness. Such openness and public scrutiny are ensured through the media in terms of finding and taking into account the mutual interests of the main actors of interaction, the court's initiative interest and the professional work of journalists. Effective interaction between courts and the media will be facilitated by the organizational consolidation of their typical relationship, indicating the main situations or forms of such interaction and the establishment of mutual rights and responsibilities.

REFERENCES

1. Baronin, D. B. (2014). Sud u systemi suspilnykh vidnosyn [Court in the system of public relations]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya Pravo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Law Series*, 3(28), 144-146 [in Ukrainian].
2. Prylutskyi, S. V. (2017). Sud yak fundamentalnyi sotsialno-pravovyi fenomen (zarozhennia, evoliutsiia, suchasnist) [Court as a fundamental socio-legal phenomenon (origin, evolution, modernity)]. *ScienceRise: Juridical Science*, 2(2), 37-44. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/srjusc_2017_2_9 [in Ukrainian].
3. Chernushenko, O. V. (2013). Sudova vlada yak sotsialnyi instytut [Judiciary as a social institution]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 3, 112-116 [in Ukrainian].
4. Volianska, O. V. & Pidkurkova, I. V. (2018). Indicators of confidence in sociological researches. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho". Seriya: Sotsiologhiia – Bulletin of the National University "Yaroslav Mudryi Law Academy of Ukraine". Series: Sociology*, 4(39), 112-125.
5. Lohunova, M. M., Lashkina, M. H., Hvozdyk, P. O. & Aliexsieiev, A. H. (2012). *Komunikatsii sudovoi vlady: nauково-praktychnyi posibnyk* [Communications of the judiciary: a scientific and practical guide]. Kyiv: «ADEF-Ukraina» [in Ukrainian].
6. Rozlutska, A. & Rybak, V. (2019). Yak nalahodyty dialoh sudu ta hromady? [How to establish a dialogue between the court and the community?]. Kyiv. Retrieved from <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/15253.pdf> [in Ukrainian].
7. Kablak, P. (2014). Zasoby masovoi informatsii u vzaiemodii sudovoi vlady ta hromadskosti [Mass media in the interaction of the judiciary and the public]. *Yurydychnyi visnyk – Legal Bulletin*, 6, 47-54 [in Ukrainian].

8. Ovsiannikova, O. (2012). Etychni problemy vzaiemodii sudovoi vlady ta zasobiv masovoi informatsii [Ethical problems of interaction between the judiciary and the media]. *Visnyk akademii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 1, 174-184 [in Ukrainian].
9. Yevtushenko, O. I. (2009). Vysvitlennia diialnosti sudovoi vlady u zasobakh masovoi informatsii [Coverage of the judiciary in the media]. Retrieved from <https://cedem.org.ua/articles/vysvitlennya-diyalnosti-sudovoyi-vlady-u-zasobakh-masovoyi-informatsiy/> [in Ukrainian].
10. Prystupenko, T. O. Vzaiemovidnosyny zasobiv masovoi informatsii ta sudovoi hilyky vlady v konteksti prava na informatsiiu [The relationship between the media and the judiciary in the context of the right to information]. Retrieved from <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1374> [in Ukrainian].
11. Ivanova, O. A. Efektyvna komunikatsiia yak chynnyk dovery do sudu [Effective communication as a factor of trust in the court]. Retrieved from http://www.vru.gov.ua/content/file/%D0%95%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D1%8F%D0%BA_%D1%84%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80_%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%B8_%D0%B4%D0%BE_%D1%81%D1%83%D0%B4%D1%83.pdf [in Ukrainian].
12. Snyder, J. M., Stromberg, D. & Lim, C. S. H. (2010). Measuring Media Influence on U. S. State Courts. *2010 Meeting Papers*, 1193, Society for Economic Dynamics. Retrieved from <https://ideas.repec.org/p/red/sed010/1193.html>
13. Keyzer, P, Johnston, J., Pearson, M., Rodrick, S. & Wallace, A. (2013). The courts and social media: what do judges and court workers think? *Judicial Officers' Bulletin*, 25(6). July 2013: 47-51. Retrieved from <https://journlaw.com/2013/08/07/the-courts-and-social-media-what-do-judges-and-court-workers-think/>
14. Meyer, N. H. (2014). Social Media and the Courts: Innovative Tools or Dangerous Fad? A Practical Guide for Court Administrators. *International Journal for Court Administration*, 6(1). Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2894158
15. Stavlennia hromadian Ukrainy do sudovoi systemy [Attitudes of Ukrainian citizens to the judicial system]. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-gromadian-ukrainy-do-sudovoi-systemy> [in Ukrainian].
16. Buromenskyi, M., Serdiuk, O. & Pidkurkova, I. (2008). *Sudy u vidnosynakh z zhurnalistamy ta ZMI: Posibnyk dlia suddiv* [Courts in relations with journalists and the media: A guide for judges]. Kyiv [in Ukrainian].

Волянська Олена Володимирівна, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

Підкуркова Ірина Валеріївна, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ СУДІВ ТА ЗМІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ

Актуальність проблеми. Засоби масової інформації відіграють роль важливого суспільного механізму у взаємодії судової системи та інститутів громадянського суспільства. В умовах демократії становлення та ефективне функціонування вільних ЗМІ та незалежного правосуддя в значній мірі залежать від узгодженої взаємодії цих двох інститутів суспільства.

Аналіз останніх джерел показує, що проблема взаємодії судів та ЗМІ є доволі обговорюваною. Суд як соціальний феномен та соціальний інститут розглядається такими вченими, як Д. Б. Баронін, С. В. Прилуцький, О. В. Чернушенко та ін. Теоретичним і практичним аспектам здійснення комунікації в судовій владі присвячені роботи А. Г. Алексєєва, П. О. Гвоздика, М. М. Лагунової, М. Г. Лашкіної, А. Розлуцької, В. Рибак та ін. Особливості взаємодії судової влади та засобів масової інформації є предметом дослідження О. І. Євтушенка, П. Каблака, К. Лім, Н. Меєра, О. Овсянникової, Дж. Снідера, Д. Стромберга та ін.

Метою статті є аналіз особливостей взаємодії судів (судової системи) і засобів масової інформації, виявлення проблем, що виникають в процесі такої взаємодії та з'ясування умов та напрямків ефективної співпраці цих інститутів суспільства.

Викладення основного матеріалу. Будучи соціальним інститутом, суд і судова влада безпосередньо залежать від суспільства, у якому вони функціонують. На ступінь довіри (недовіри) громадян до правосуддя впливає багато чинників, одним з найважливіших є висвітлення роботи суду у ЗМІ. Дійсно, засоби масової інформації мають великий вплив на формування суспільної свідомості та громадської думки. Комунікації судів із громадськістю через ЗМІ мають на меті передусім висвітлення та розповсюдження інформації щодо діяльності судової системи, суддів та органів суддівського самоврядування, формування позитивного іміджу суду і довіри до цієї інституції. Створення ефективної системи взаємодії судів і ЗМІ є одним з пріоритетних напрямків демократизації в сучасній Україні. Застосування демократичних стандартів взаємодії судових інститутів та засобів масової інформації в Україні може ускладнюватися певними чинниками, пов'язаними з нашим історичним минулим і незрілістю демократичних принципів. Це, в свою чергу, може впливати на особливості комунікації між судами та ЗМІ і породжувати певні проблеми змістовного та організаційного характеру

(іноді «закритість» судів, правова освіта журналістів, випадки некоректної поведінки як з боку суддів, так і з боку журналістів тощо). Представники судової влади повинні встановлювати міцні зв'язки з «четвертою гілкою влади». Основними кроками у цьому напрямку мають стати цілеспрямовані форми взаємодії судів і ЗМІ, наприклад, донесення інформації про діяльність суду через веб-сайти, прес-конференції, брифінги, підготовка судами повідомлень, готових для використання у ЗМІ, акцентування уваги ЗМІ на проблемах окремих судів та судової системи в цілому.

Висновки. Створення ефективної системи взаємодії судів та засобів масової інформації є актуальним завданням на етапі демократичних перетворень у сучасній Україні. Від узгодженої взаємодії цих двох інститутів суспільства залежить не тільки реалізація основних демократичних принципів, а й розбудова усїєї демократії. Судова влада демократичної держави має працювати на підставах відкритості. Така відкритість та громадський контроль забезпечуються завдяки ЗМІ на умовах пошуку та врахуванню взаємних інтересів основних суб'єктів взаємодії, зацікавленої ініціативи з боку суду та професійної роботи журналістів.

Ключові слова: *судова влада, суди, засоби масової інформації, журналісти, демократичні принципи.*

Волянская Елена Владимировна, кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Подкуркова Ирина Валерьевна, кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии и политологии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СУДОВ И СМИ В УСЛОВИЯХ ДЕМОКРАТИИ

Анализируется проблема коммуникации судов (судебной власти) и средств массовой информации. Отмечается, что в условиях демократии оба института заинтересованы в эффективном взаимодействии: судебная система – в объективности и полноте освещения своей работы, а журналисты – в том, чтобы их деятельности по сбору и распространению информации о судах и судьях не препятствовали. Предлагаются направления сотрудничества судов и СМИ.

Ключевые слова: *судебная власть, суды, средства массовой информации, журналисты, демократические принципы.*

Полтораков Олексій Юрійович, кандидат політичних наук,
науковий співробітник науково-дослідного сектору факультету соціології,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна
e-mail: poltorakov@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-2418-0969

ПРАКСЕОЛОГІЧНА ТИПОЛОГІЗАЦІЯ НАСИЛЬСТВА: СОЦІОЛОГІЧНО-ПРАВОНАВЧІ ВИМІРИ

У статті розглядається перспективність розвитку соціологічного підходу до аналізу явища насильства у праксеологічному фокусі «соціальної дії». Пропонується структурна класифікація «соціального насильства» за його ключовими вимірами/параметрами – передусім суб'єктними, об'єктними, предметними, контекстними, а також структурно-інституційними. Окрему увагу приділено проблематиці «кіберпростору» в термінах «кібернасильства» загалом та «кібербулінгу» як його ключового типу. В загальному контексті становлення міждисциплінарності окреслюється перспектива соціологічно-правознавчого підходу щодо подальших суспільствознавчих досліджень цього явища.

Ключові слова: насильство, кібернасильство, соціологія права, соціально-правознавчі дослідження, міждисциплінарність.

Постановка проблеми. Практично будь-яке ґрунтовне суспільствознавче дослідження, так чи інакше пов'язане з проблематикою насильства, починається зі спроби дати базове, «робоче» визначення цьому досліджуваному явищу – передусім для того, аби принаймні приблизно окреслити коло проблем, з якими відповідне соціогуманітарне дослідження має справу. Усе це пов'язано з надзвичайною об'ємністю поняття «насильство» [13], що охоплює величезний спектр неоднозначних проявів цієї соціальної дії [14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Понятійному змісту явища «насильства» та різним його денотативним та конотативним значенням термінологічно-категоріального характеру – передусім в їх психологічних та соціологічних (зокрема гендерних [8]), правознавчих та державознавчих тощо аспектах – приділяється пильна увага практично в усіх соціогуманітарних науках та суспільствознавчих дисциплінах, від державно-правових [3; 18; 22] до психолінгвістичних [7; 30]. В їх об'єктно-предметних полях багатобічно розглядають питання, пов'язані з насильством як суспільним

явищем [7; 15; 16; 21; 31] та феноменом соціальної організації [8; 12; 18; 22], що зачіпають всі сфери активності людини та буття людства.

Для «класичної» філософсько-суспільствознавчої парадигми [18] характерним був і багато в чому залишається «платонівський» підхід, який коріниться у положенні про відносно сувору категоризацію мови – лексичних одиниць, морфем, синтаксичних конструкцій і правил, що регулюють їх вживання. Так, у базованій на ній класичній теорії права (починаючи із Є. Дюрінга, Г. Гумпловича, К. Каутського та ін.) насильство традиційно поділяють на два його основні види – фізичне та психічне (психологічне) [3]. Показово, зокрема, те, що ранні пам'ятки права (від «законів Ешнунни» або «законів Хаммурапі» до «Правди Ярослава»), містять незрівнянно більшу кількість норм (статей), присвячених псуванню власності, аніж статей, які регулюють/обмежують, скажімо, насильство у сімейних/шлюбних відносинах.

«Некласична» ж філософсько-суспільствознавча парадигма відштовхується від «вітгенштейнівського» погляду, пов'язаного із припущеннями про недискретність, розмитість кордонів («сингулярності» [17]), безперервності і випадковості у визначенні речей та відповідному їх поіменуванні. У рамках цієї парадигми (М. Фуко, Ж. Бодрійар, Ж. Дерріда та ін.) поняття «насильства» певним чином «розчиняється» у широкому спектрі інших явищ та феноменів – від «знання-як-влади» (М. Фуко [19]) до «гендеру» або «культурного насильства» (Й. Галтунг [29]) і т. ін. Так, зокрема, Ж. Дерріда, припускаючи, що різниця між «міфічним» і «божественним» насильствами деконструюють сама собою, сумнівався як у предметному характері «божественного» насильства, так і в можливості його репрезентації [2].

Мета і завдання. У своєму базовому категоріально-термінологічному вимірі «насильство» традиційно характеризується його праксеологічною прив'язкою до перш за все суто фізичної (!) сутності/активності. Це перш за все завдання відповідної шкоди фізичному здоров'ю людини – однієї чи декількох (сім'ї тощо) – чи, принаймні, її/їх власності (майну). Антропологічно найвищим ступенем такого типу насильства є позбавлення людини життя.

У сучасному суспільствознавстві поняття «насильство» використовується дуже розширено у доволі строкатому концептуальному спектрі похідних теоретичних визначень, практичних тлумачень та прикладних застосувань. «Будь-яке визначення насильства є насильством, – скептично-провокативно стверджує російський дослідник К. Сулімов. – Це одне з тих слів, яке не має жодної само собою зрозумілої референції, окрім інтуїтивного розуміння» [18, с. 114]. Доволі характерним, принаймні для соціально-психологічних та

соціально-біологічних (етологічних) науково-аналітичних доробків, є певна синонімізація понять «насильства» та «агресії» [20], а також «жорстокого поводження» як їх соціально-правового різновиду [1]. Усе це актуалізує загальну проблему концептуалізації соціологічно-правознавчих підходів до структурної типологізації насильства у функціональному вимірі «соціальної дії» (М. Вебер) на основі профільних вимірів/параметрів.

Виклад основного матеріалу дослідження й отриманих результатів.

В своєму першому наближенні під «зовнішнім», суто типологічним кутом зору насильство як соціальне явище може бути класифіковано за певними, попередньо відносно спрощеними, соціально-правовими ознаками праксеологічного характеру.

По-перше, за соціально-суб'єктними характеристиками акторів насильства, яке має соціальний вимір, – індивідуальне (показовим є випадок американського «екотерориста» Т. Качинського, відомого як «УнаБомбер») чи групове (колективне), а також інституційне. Ключовою ознакою іманентного характеру є передусім відповідні «зовнішні» контексти та/або спрямованості такої «соціальної дії».

По-друге, за соціально-об'єктними характеристиками жертв насильства – до них можуть належати вік (щодо дітей, старих людей (*elderly abuse*) тощо), стать (щодо жінок, гендерне насильство [8]), стан здоров'я (щодо інвалідів (т.зв. «ейблізм» – суто британський еквівалент «disablism» – та такі його різновиди як «менталізм»), недієспроможних та ін.), гендерна/сексуальна орієнтація (щодо ЛГБТ, зокрема гомосексуалістів), етнокультурна (расова, етноконфесійна і т. ін.) приналежність (щодо представників інших рас (т.зв. «колоризм»), євреїв (антисемітизм) та ін.), професія (щодо повій, поліцейських і т. ін.) тощо. «Природа любить різноманітність, – афористично відзначав у подібному контексті американський сексолог Л. М. Даймонд, – На жаль, суспільство її ненавидить» [26]. Певне, дещо проміжне положення займає насильство проти себе – і самогубство як його крайня, найрадикальніша форма прояву/реалізації. Саме це явище – саме як соціальне – стало темою однойменної фундаментальної праці (1897) батька-засновника сучасної соціології Е. Дюркгайма [4]. Остання, попри певну дискусійність її оцінок, давно увійшла у «золотий фонд» соціологічної науки. Адже у насильстві проти себе людська особистість (в особливих випадках – відповідна соціальна група чи колектив) виступає в подвійній іпостасі – як суб'єкту, так і об'єкту насильства. У цьому контексті Х. Арендт глибоко підмічено, що політичні революції починаються з готовності особистості пожертвувати життям в ім'я чогось більшого, ніж кінцеве «я» [23, р. 54–55]. Окреме місце посідає тематика насильства щодо тварин. Утім, зрозуміло, це явище наразі є не стільки соціальною чи антропологічною (в частинах, що стосуються передусім від-

повідних язицьких або релігійних ритуалів тощо – в сенсах «міметичного насильства» [5–6]), скільки психологічною та певною мірою філософсько-правовою проблемою. Через це дана проблематика принципово виходить за межі предмету суто соціологічної та, зокрема, соціологічно-правознавчої дослідницької уваги.

По-третє, за соціально-предметними характеристиками домінуючих типів застосовуваного насильства – передусім фізичне та психологічне (психоемоційне, від бойкоту до т. зв. «газлайтінгу»), а також проміжні та суміжні його прояви та виміри: насильство вербальне, сексуальне (від згвалтування [15] до ексгібіціонізму або вуайеризму), фінансове і т. п. Відповідно, за своїми праксеологічними проявами соціальне насильство може бути прямим/безпосереднім (передусім фізичне та суміжне із ними) та опосередкованим (фінансове, гендерне та ін.).

По-четверте, за значущими соціально-контекстними характеристиками певного суспільного середовища, в якому воно відбувається, – зокрема, насильство сімейне (*domestic violence*), інституційне (в школах [7; 31], інтернатах, лікарнях, в'язницях [24] тощо) і т.п.

Окреме місце в цьому контексті займає проблематика «насильства у “кібер-просторі”» або «віртуального насильства», зокрема явища «кібербулінгу» («*cyberbullying*») та/або «кіберпереслідування» («*cyberstalking*»). «Кібернасильство» загалом та «кібербулінг»/«кіберпереслідування» зокрема мають певні характерні ознаки, що претендують на принципову соціальну значущість. Передусім «кібернасильство» є не фізичним (адже здійснюється передусім у «кіберпросторі»), а переважно вербальним, психологічним та/або психоемоційним, а також сексуальним (зокрема у вигляді т. зв. «porno-помсти» (*revenge porn*) [25; 27; 30] тощо). Також у багатьох випадках завдяки сучасним технологіям насильство у кіберпросторі може реалізуватися цілодобово та анонімно. Анонімність означає передусім те, що суб'єкт насильства (зокрема колективний) в багатьох випадках є «дискретним» для жертви, навіть коли ним виступає невелика соціальна група, членом якої є сама жертва (шкільний клас, робочий підрозділ тощо). Похідним чинником «анонімності» є проблема ускладнення визначення пошуку його джерел та ідентифікації осіб, залучених в цей процес. Додаткову глибину та проблемність цьому явищу надає та обставина, що викладені в глобальну мережу фіксації проявів насильства (тексти, зображення, відео тощо) легкодоступні якнайширшій аудиторії, причому їх зазвичай дуже важко позбутися (адже видалити поширювані в мережі «вірусні» сюжети майже неможливо). Відповідно, принципово ускладнюється похідна проблема соціально-психологічної реабілітації та соціально-середовищної адаптації жертв кібернасильства.

Розглядаючи контекстну проблематику насильства, представники марксистської парадигми/традиції суспільствознавства особливу увагу приділяли передусім тим її складовим, що так чи інакше пов'язані із владно-інституційними його специфіками. Специфічним різновидом подібного типу насильства є запропонована сучасним норвезьким неомарксистом Й. Галтунгом теорія «структурного насильства» [29], де у ролі суб'єкта насильства виступає «сама» соціально-економічна та/або соціально-політична структура як така. Відповідно, постраждалими від нього є передусім ті категорії населення, які належать до соціальних низів («сірі та убогі» – жебраки та безхатченки, безробітні та неписьменні і т. п.). На переконання норвезького соціолога, якщо інформація та/або ресурси монополізовано групою чи класом або використовуються для інших цілей, тоді фактичний рівень фізичної чи інтелектуальної реалізації людини падає нижче потенційного рівня, а це свідчить на користь наявності «структурного насильства» в суспільній системі. Прикладним виміром «структурного насильства» вбачається передусім явище «ранкізму». Темін «ранкізм» було запропоновано М. Фулером на початку 2000-х рр. для позначення явища будь-якого приниження, що здійснюється в межах певних соціальних структур та інституцій [28]. Свою сучасну реінтерпретацію суспільствознавча тематика, артикульована теорією «структурного насильства», знаходить у доробках таких українських соціологів як С. Макеєв та ін., які досліджують передусім проблематику «нових соціальних нерівностей» [10–11] в сучасних умовах «сингулярності» [7].

Окреме місце займає проблематика «(соціо)культурного насильства», значущою складовою якої є тематика «гендерного насильства» та суміжні із нею. Під таким типом насильства Й. Галтунг розумів «будь-який аспект культури, що може використовуватися для легалізації насильства в його прямій та структурній формі» [29]. У так званому «археологічному» контексті «(соціо)культурного насильства» М. Фуко поставив під сумнів біологічну природу сексуальності, запропонувавши концепт «дискурсу сексуальності» [19]. Розуміючи під дискурсом передусім серії висловлювань та текстів, що задають спосіб міркування про певні теми, він поставив питання: чи не природа, а дискурс сексуальності створив те, що ми знаємо як секс: «Мова йде про те, щоб визначити в його функціонуванні та в його сенсі існування режим влада-знання-насолада, який підтримує в нас дискурс про сексуальність» [19, с. 72]. У резонансній праці «Історія сексуальності» він достатньо переконливо підвів до слушного припущення, що ми не народжуємося сексуальними, а вчимося ними бути. Відповідно, «сексуальне насильство» в цьому сенсі є не тільки, а, може, і не стільки біологічним та/або психологічним явищем, скільки в тому числі соціокультурним та «навіть»

соціополітичним, адже «дискурси про секс збільшуються в самому полі діяльності влади» [19, с. 78].

Висновки. Насильство є міждисциплінарною категорією соціології, права, психології та інших наук, а це змушує досить широко тлумачити її зміст, тому загальноприйнятого чи хоча б достатньо усталеного визначення цієї категорії поки що не існує. Попри свою іманентну присутність в суспільствознавчому дискурсі, праксеологічна проблематика насильства як соціально-правового явища залишається на певній напівпериферії предметного поля соціогуманітарних дисциплін, виступаючи передусім у субстанційній якості. У своєму праксеологічному вимірі явище «насильство» спирається на найбільш загальні концепти суспільствознавчого знання «соціум» та «соціальне» та похідні від нього («соціальні норми» та «соціальний контроль», «соціальний суб'єкт» та «соціальний об'єкт», «соціальна взаємодія» та «соціальний конфлікт» тощо). Соціальне насильство як регульована соціально-правовими інститутами специфіка поведінки та діяльності має відповідні властивості (характеристики, якості, параметри). В цьому аспекті соціальне насильство розкривається в поняттях «суб'єкт, об'єкт та предмет», «акти та прояви насильства», «мотиви та контексти насильства» тощо. Соціальне насильство праксеологічно стає суб'єктно-особистісним феноменом.

У своїй типологічності даний аспект передбачає структурування рівнів – від мікросоціального (малих груп) до макросоціального (держав та їх ключових інституцій) – і вимірів соціального насильства в тому числі за ступенем їх агресивності або схильності до компромісу, відмови від передбачуваних/очікуваних норм або дотримання їх, а також тяжкості наслідків тощо. У загальному соціально-правовому плані – це регулювання/обмеження соціальних акторів (передусім держав та їх інститутів/інституцій) від застосування крайніх та/або радикальних форм масштабного насильства передусім у їх «внутрішньому» (репресій, геноциду), а також «зовнішньому» (порушення «правил війни» та ін.) вимірах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ботова М. Г. Соотношение понятий «насилие» и «агрессия»: теоретико-эмпирическое исследование. *Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова*. 2012. № 1. С. 100–102.
2. Деррида Ж. Театр жестокости и закрытие представления. *Письмо и различие* / Ж. Деррида. Санкт-Петербург: Акад. проект, 2000. С. 370–399.
3. Дітріх О. Поняття та зміст психічного насильства в кримінальному праві України: проблеми визначення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2007. Вип. 74–76. С. 77–80.

4. Дюркгейм Э. Самоубийство. Социологический этюд: пер. с фр. Москва: Мысль, 1994. 399 с.
5. Жирар Р. Козел отпущения: пер. с фр. Санкт-Петербург: Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. 336 с.
6. Жирар Р. Насилие и священное: пер. с фр. Москва: Новое лит. обозрение, 2010. 450 с.
7. Исенина И. Е. Что такое «насилие в школе». *Психология и школа*. 2010. №2. С. 54–67.
8. Кімелл М. Гендер насильства. Гендероване суспільство. Київ: Сфера, 2003. 490 с.
9. Кобылин И. И. Исток и сингулярность: Дж. Агамбен и М. Фуко о рождении биовласти. *Философия и общество*. 2011. №3. С. 171–183.
10. Макеєв С., Ковалиско Н. Глобальний і локальний діалект нарративу про нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. №4. С. 22–36.
11. Макеєв С., Оксамитна С. Концепція інституціонально відтворюваних соціальних нерівностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2011. №4. С. 32–49.
12. Паперно И. Самоубийство как культурный институт. Москва: Новое лит. обозрение, 1999. 256 с.
13. Полтораков О. Ю. Соціальне насильство: варіативи соціологічної типологізації. *Габітус*. 2020. №11. С. 13–17.
14. Полтораков О. Ю. Сучасні соціокультурні виміри насильства: соціологічний підхід. *Габітус*. 2019. №8. С. 25–28.
15. Рыбакова Л. Н. Изнасилование: социологический анализ. *Научный журнал «Дискурс»*. 2018. №3 (17). С. 261–282.
16. Сорокин П. Самоубийство как общественное явление. *Социологические исследования*. 2003. №2. С. 104–114.
17. Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики / за ред. С. Макеєва і С. Оксамитної. Київ: НаУКМА, 2017. 180 с.
18. Сулимов К. А. Политико-философское понимание политического насилия: поиски смысла. *Политические исследования*. 2004. №3. С. 114–121.
19. Фуко М. Історія сексуальності. Харків: ОКО, 1997. Т. 1: Жага пізнання. 235 с.
20. Фурманов И. А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция. Санкт-Петербург: Речь, 2007. 480 с.
21. Хомич Т. М. Фізичне насильство як одна із форм вчинення насильства в сім'ї. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2010. №2. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n2/10ktnmvs.pdf> (дата звернення: 17.09.2020).
22. Шкіль Л. Л. Владні стосунки та дискурс сексуальності. *Грані*. 2013. №9. С. 46–50.
23. Arendt H. On revolution. New York: Viking Press, 1965. 344 p.
24. Chantraine G. Prison et regard sociologique. Pour un décentrage de l'analyse critique. *Champ pénal / Penal field*. 2004. Vol. I. URL: <http://journals.openedition.org/champpenal/39> (дата звернення: 17.09.2020).

25. Citron D. K., Franks M. A. Criminalizing Revenge Porn. *Wake Forest Law Review*. 2014. Vol. 49, No. 2. P. 345–392.
26. Diamond L. M. *Sexual Fluidity: Understanding Women's Love and Desire*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008. 333 p.
27. Driscoll S. E. Revenge porn: chivalry prevails as legislation protects damsels in distress over freedom of speech. *Roger Williams University Law Review*. Winter 2016. Vol. 21, No. 1. P. 75–117.
28. Fuller R. W. *Somebodies and Nobodies: Overcoming the Abuse of Rank*. Gabriola Island, Canada: New Society Publishers, 2004. xx, 187 p.
29. Galtung J. Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*. 1969. Vol. 6, No. 3. P. 167–191.
30. McGlynn C., Rackley E. Image-Based Sexual Abuse. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2017. Vol. 37, No. 3. P. 534–561.
31. Olweus D. *Aggression in the schools: bullies and whipping boys*. Washington: Hemisphere Pub. Corp., 1978. xiii, 218 p.

REFERENCES

1. Botova, M. G. (2012) Sootnoshenie ponyatiy «nasilie» i «agressiya»: teoretiko-empiricheskoe issledovanie [Correlation of the concepts of “violence” and “aggression”: theoretical and empirical research]. *Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. A. Nekrasova – Bulletin of the N. A. Nekrasov Kostroma State University*, 1, 100-102 [in Russian].
2. Derrida, Zh. (2002) Teatr zhestokosti i zakrytie predstavleniya [Theater of cruelty and closing performance]. *Derrida, Zh. Pismo i razlichie* [Letter and distinction]. Sankt-Peterburg: Akademicheskii proekt, Pp. 370-399 [in Russian].
3. Ditrikh, O. (2007). Poniattia ta zmist psikhichnoho nasylstva v kryminalnomu pravi Ukrainy: problemy vyznachennia [The concept and content of mental violence in the criminal law of Ukraine: problems of definition]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Legal sciences*, 74-76, 77-80 [in Ukrainian].
4. Djurkgejm, E. (1994). *Samoubijstvo. Sociologicheskij jetjud* [Suicide. Sociological study] / Per. s fr. Moskva: Mysl' [in Russian].
5. Zhirar, R. (2010). *Kozjol otpushhenija* [Scapegoat] / Per. s fr. Sankt-Peterburg: Izd-vo Ivana Limbaha [in Russian].
6. Zhirar, R. (2010). *Nasilie i svjashhenoe* [Violence and sacred] / Per. s fr. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
7. Isenina, I. E. (2010). Chto takoe «nasilie v shkole» [What is “school violence”]. *Psichologija i shkola – Psychology and school*, 2, 54-67 [in Russian].
8. Kimmel, M. (2003). *Hender nasylstva. Henderovane suspilstvo* [Gender violence. Gender society]. Kyiv: Sfera [in Ukrainian].
9. Kobylin, I. I. (2011). Istok i singuljarnost': Dzh. Agamben i M. Fuko o rozhdenii biovlasti [Origin and Singularity: G. Agamben and M. Foucault on the Birth of

- Biopower]. *Filosofija i obshchestvo – Philosophy and Society*, 3, 171-183 [in Russian].
10. Makeiev, S. & Kovalysko, N. (2017). Hlobalnyi i lokalnyi dialekt naratyvu pro nerivnist [Global and local dialect of inequality narrative]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketing* – *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 22-36 [in Ukrainian].
 11. Makeiev, S. & Oksamytna, S. (2011). Kontsepsiia instyutsionalno vidtvoriuvanykh sotsialnykh nerivnosti [The concept of institutionally reproducible social inequalities]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketing* – *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 32-49 [in Ukrainian].
 12. Paperno, I. (1999). *Samoubijstvo kak kul'turnyj institut* [Suicide as a cultural institution]. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
 13. Poltorakov, O. Yu. (2020). Sotsialne nasylstvo: variatyvy sotsiologichnoi typolohizatsii [Social violence: variants of sociological typology]. *Habitus – Habitus*, 11, 13-17 [in Ukrainian].
 14. Poltorakov, O. Yu. (2019). Suchasni sotsiokulturni vymiry nasylstva: sotsiologichni pidkhid [Modern social and cultural dimensions of violence: a sociological approach]. *Habitus – Habitus*, 8, 25-28 [in Ukrainian].
 15. Rybakova, L. N. (2018). Iznasilovanie: sociologicheskij analiz [Rape: a sociological analysis]. *Nauchnyj zhurnal «Diskurs» – Scientific journal “Discourse”*, 3(17), 261-282 [in Russian].
 16. Sorokin, P. (2003). Samoubijstvo kak obshchestvennoe javlenie [Suicide as a social phenomenon]. *Sociologicheskije issledovanija – Sociological research*, 2, 104-114 [in Russian].
 17. Makeiev, S. & Oksamytna, S. (Eds.) (2017). *Stan synhuliarnosti: sotsialni struktury, sytuatsii, povsiakdenni praktyky* [The state of singularity: social structures, situations, everyday practices]. Kyiv: NaUKMA [in Ukrainian].
 18. Sulimov, K. A. (2004). Politiko-filosofskoe ponimanie politicheskogo nasilija: poiski smysla [Political and philosophical understanding of political violence: the search for meaning]. *Politicheskie issledovanija – Political Studies*, 3, 114-121 [in Russian].
 19. Fuko, M. (1997). *Istoriia seksualnosti* [History of sexuality]. Kharkiv: OKO. Vol. 1: Zhaha piznannia [Thirst for knowledge] [in Ukrainian].
 20. Furmanov, I. A. (2007). *Agressija i nasilie: diagnostika, profilaktika i korrakcija* [Aggression and Violence: Diagnosis, Prevention and Correction]. Sankt-Peterburg: Rech' [in Russian].
 21. Khomych, T. M. (2010). Fizychnie nasylstvo yak odna iz form vchynennia nasylstva v sim'ii [Physical violence as a form of domestic violence]. *Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Pravo» – Journal of the National University “Ostroh Academy”. Law series*, 2. Retrieved from <https://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n2/10ktnvns.pdf> [in Ukrainian].
 22. Shkil, L. L. (2013). Vladni stosunky ta dyskurs seksualnosti [Power relations and the discourse of sexuality]. *Hrani – Facets*, 9, 46-50 [in Ukrainian].

23. Arendt, H. (1965). *On revolution*. New York: Viking Press.
24. Chantraine, G. (2004). Prison et regard sociologique. Pour un décentrage de l'analyse critique. *Champ pénal / Penal field, I*. Retrieved from <http://journals.openedition.org/champpenal/39>
25. Citron, D. K. & Franks, M. A. (2014). Criminalizing Revenge Porn. *Wake Forest Law Review, 49*(2), 345-392.
26. Diamond, L. M. (2008). *Sexual Fluidity: Understanding Women's Love and Desire*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
27. Driscoll, S. E. (2016). Revenge porn: chivalry prevails as legislation protects damsels in distress over freedom of speech. *Roger Williams University Law Review, 21*(1), 75-117.
28. Fuller, R. W. (2004). *Somebodies and Nobodies: Overcoming the Abuse of Rank*. Gabriola Island, Canada: New Society Publishers.
29. Galtung, J. (1969). Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research, 6*(3), 167-191.
30. McGlynn, C. & Rackley, E. (2017). Image-Based Sexual Abuse. *Oxford Journal of Legal Studies, 37*(3), 534-561.
31. Olweus, D. (1978). *Aggression in the schools: bullies and whipping boys*. Washington: Hemisphere Pub. Corp.

Полтораков Алексей Юрьевич, кандидат политических наук,
научный сотрудник научно-исследовательского сектора факультета
социологии, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко,
Украина

ПРАКСЕОЛОГИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЗАЦИЯ НАСИЛИЯ: СОЦИОЛОГИЧНО-ПРАВОВЕДЧЕСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ

В статье рассматривается перспективность развития социологического подхода к анализу явления насилия – в праксеологическом фокусе «социального действия». Предлагается структурная классификация «социального насилия» по его ключевым измерениям/параметрам: прежде всего субъектным, объектным, предметным, контекстным, а также структурно-институциональным. Отдельное внимание уделено проблематике «киберпространства» в терминах «кибернасилия» в целом и «кибербуллинга» как его ключевого типа. В общем контексте становления междисциплинарности определяется перспектива социологически-правового подхода к дальнейшим обществоведческим исследованиям этого явления.

Ключевые слова: *насилие, кибернасилие, социология права, социально-правовые исследования, междисциплинарность.*

Poltorakov Olexii Yuriyovych, PhD in Political Sciences,
Research fellow of the Research department of the Faculty of Sociology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

PRAXEOLOGICAL TYPOLOGY OF VIOLENCE: SOCIOLOGICAL AND LEGAL DIMENSIONS

Problem setting. *Violence now recognized to be a serious and widespread social and legal problem worldwide, but with more than several categories of violence, each of which has its own social and legal consequences.*

Recent research and publications analysis. *It shows that there has been much terminological controversy on the definition and just what actions should be covered, especially those of social character. Some preliminary efforts have focused on developing of praxeologically focused classification system.*

Paper objective. *The article argues perspectives of the sociological approach development to the analysis of the phenomenon of violence, in the praxeological focus of “social action”. Violence is not one social or legal pattern but several.*

Paper main body. *The praxeological nature of violence has led to a number of observes classification schemes for interdisciplinarily studying its component parts. Structural classification of “social violence” by its key dimensions / parameters is proposed, primarily subjective, objective, subject, contextual, and also structural and institutional. Each criterial classification provides a more specific definition with associated advantages and disadvantages. Those criteria are quite frequently combined to examine particular forms of violence, especially those of social character. Although not conceptually clean, those classification generally observed and specifically analyzed has proved useful both in its sociological and legal perspectives. Clearly, different classification approaches serve different purposes. To be of not an exclusive classification proposed to cover all types of violence, but rather provides some conceptual organization for structuring efforts for further interdisciplinarity studies. Special attention is given to “cyber-space”, in terms of “cyber violence” in general and “cyberbullying” as its key type.*

Conclusions of the research. *In the general context of the development of interdisciplinarity the prospect of a sociological and legal approach to further social studies of this phenomenon are outlined.*

Keywords: *violence, cyber-violence, sociology of law, social and legal studies, trans-disciplinarity.*

НАШІ АВТОРИ

БАЙДАК <i>Тетяна Михайлівна</i>	<i>Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
БОЛОТОВА <i>Вікторія Олександрівна</i>	<i>Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор</i>
КОЗЛОВЕЦЬ <i>Микола Адамович</i>	<i>Житомирський державний університет імені Івана Франка, доктор філософських наук, професор</i>
КОХАН <i>Ярослав Олексійович</i>	<i>Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, кандидат філософських наук</i>
КРОТЮК <i>Василь Андрійович</i>	<i>Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, доцент</i>
МЕЛКЕВІК <i>Бьярн</i>	<i>Університет Лаваля (Квебек, Канада), доктор права, професор</i>
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ПЕТРОВА <i>Людмила Олександрівна</i>	<i>Харківський національний університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук</i>
ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент</i>
ПОЛТОРАКОВ <i>Олексій Юрійович</i>	<i>Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, кандидат політичних наук</i>
СЛЮСАР <i>Вадим Миколайович</i>	<i>Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор філософських наук, доцент</i>
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ТЯГЛО <i>Олександр Володимирович</i>	<i>Харківський національний університет внутрішніх справ, доктор філософських наук, професор</i>
ФІНІН <i>Георгій Іванович</i>	<i>Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, доктор філософських наук, доцент</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

БАЙДАК <i>Тетяна Михайлівна</i>	127	ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	112
БОЛОТОВА <i>Вікторія Олександрівна</i>	127	ПЕТРОВА <i>Людмила Олександрівна</i>	112
ВОЛЯНСЬКА <i>Олена Володимирівна</i>	144	ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валеріївна</i>	144
ГЕРАСІНА <i>Людмила Миколаївна</i>	72	ПОЛТОРАКОВ <i>Олексій Юрійович</i>	155
КОЗЛОВЕЦЬ <i>Микола Адамович</i>	94	СЛЮСАР <i>Вадим Миколайович</i>	94
КОХАН <i>Ярослав Олексійович</i>	35	ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	72
КРОТЮК <i>Василь Андрійович</i>	58	ТЯГЛО <i>Олександр Володимирович</i>	8
МЕЛКЕВІК <i>Бьяри</i>	24	ФІНІН <i>Георгій Іванович</i>	24

В И М О Г И
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ
ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

Керівництво для авторів

Редколегія приймає до розгляду оригінальні рукописи, що відповідають дослідницьким пріоритетам видання, містять наукову новизну, враховують провідні публікації з відповідної проблематики, а також є результатом глибокого дослідження актуальних проблем гуманітаристики. Збірник не друкує матеріали, раніше опубліковані в інших виданнях або розміщені в мережі Інтернет.

Подані матеріали проходять перевірку на плагіат/самоплагіат і підлягають **внутрішньому та зовнішньому рецензуванню**, що проводиться конфіденційно. Експертну оцінку дають члени редакційної колегії та фахівці відповідної галузі. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання.

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати рукописи без порушення авторського змісту. Відхилені рукописи авторам не повертаються.

Загальні правила подання статей

1. Мови статті – **українська, англійська, російська**; обсяг – 12–18 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.
2. Для публікації статті необхідно подати:
 - **рукопис статті**, роздрукований, вчитаний і підписаний усіма авторами (1 примірник у форматі А4);
 - **електронний варіант статті**, надісланий на e-mail:
для статей з філософії – kafedra_filosofy@ukr.net
для статей з політології та соціології – kafedrasoc@ukr.net
 - **рецензію** кандидата чи доктора наук з відповідної спеціальності; автори без наукового ступеня надають **витяг з протоколу** засідання відповідної кафедри (підрозділу) про рекомендацію статті до друку;
 - **розширену (від 2000 до 3000 знаків із пробілами) анотацію статті англійською мовою** в електронному й друкованому вигляді. Англійський варіант має містити структурні елементи статті – постановку проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій, формулювання мети, виклад основного змісту дослідження, висновки (зразок – див. **додаток 1**). Розширена анотація входить до загально-го обсягу статті;
 - **ліцензійну згоду автора** (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на офіційному сайті Університету (nlu.edu.ua), збірника (<http://fil.nlu.edu.ua>). Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua) (**додаток 3**).

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі WORD шрифтом Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5; береги: ліворуч – 3 см, праворуч – 1.5 см, угорі та внизу – 2 см.

При форматуванні тексту не слід розставляти колонтитули та переноси, використовувати пробіли, табуляцію тощо.

Таблиці повинні створюватися за допомогою майстра таблиць редактора Word й мати вертикальну орієнтацію; формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання у тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Вимоги щодо оформлення статті (зразок оформлення – див. *додаток 2*):

– у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;
– наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,0; вирівнювання по центру) – **відомості про автора (співавторів) мовою статті**: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт напівжирний, курсив), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт звичайний, прямий);

– нижче по центру наводиться **назва статті мовою статті** (шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,0, напівжирний, великими літерами).

Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовка статті. Такі роботи заслуговують на особливу увагу та схвалення журналів, що включені до наукометричних баз. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968);

– далі – **анотація** обсягом до 50 слів і **ключові слова (5–7 слів) мовою статті** (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);

– далі – текст статті: шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1.5 (див. вимоги до структури тексту статті);

– далі – **ЛІТЕРАТУРА** – джерела мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

– далі – під заголовком REFERENCES транслітерація бібліографічного опису джерел.

Слід звернути увагу:

а) транслітерування бібліографічного опису україномовних джерел здійснюється відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 р.

№ 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <http://www.slovnuk.ua/services/translit.php> та <http://www.translit.ru>);

– далі – відомості про автора (співавторів) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, напівжирний курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, вчене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0);

– нижче по центру наводиться назва статті російською мовою, якщо мовою статті є українська / українською мовою, якщо мовою статті є російська (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0, напівжирний, великими літерами);

– далі – **анотація** обсягом до 50 слів і **ключові слова (5–7) російською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо російська є мовою статті** (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Якщо мовою статті є англійська, то після списку використаної літератури надаються відомості про автора (співавторів), назва статті, анотація та ключові слова українською і російською мовами. Розширена анотація надається українською мовою і має містити структурні елементи статті – постановку проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій, формулювання мети, виклад основного змісту дослідження, висновки.

Вимоги щодо тексту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний характер, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7-05/1.

Структура тексту наукової статті:

– **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

– **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;

– **формулювання цілей** статті (постановка завдання);

– **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «ЛІТЕРАТУРА» (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015: Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання. Київ, 2016. Наказ МОН №40 від 12.01.2017 р.) (***зразок оформлення*** – http://nauka.nlu.edu.ua/download/plaw_downloads/dodatok_3.pdf).

Усі статистичні дані, цитати мають бути підкріплені та закінчуватися посиланнями на джерела. Слід уникати посилань на газети, підручники, навчальні посібники. Редакційна колегія рекомендує посилатися на статті з наукових збірників із глобальними індексами цитування (Scopus, Web of Science).

Робота редакції з авторами

1. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
2. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

Автор (співавтори) статті несе відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому особисто, точність викладених у роботі фактів (даних) та якість перекладу цитат з іншомовних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК РОЗШИРЕНОЇ АНОТАЦІЇ
АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Розширена анотація статті
Данильяна Олега Геннадійовича:
СИНЕРГЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА
(це речення подається українською мовою).

Danilyan Oleg Gennadiyovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

An extended abstract of a paper on the subject of:
SYNERGETIC INTERPRETATION OF SOCIETY DEVELOPMENT

Problem setting (Постановка проблеми). *It is not surprising that in recent years social scientists have intensified discussions on further scenarios for the development of mankind...*

Recent research and publications analysis (Аналіз останніх досліджень і публікацій). *In the modern social science, many research works have been devoted to synergetics. The basic ideas of synergetics, as we know, are set forth in the works by R. Keller, G. Nikolis, I. Prigozhin...*

Paper objective (Формулювання цілей). *The purpose of the article – is an analysis of the synergetic interpretation of social cycles as cycles of self-organization of society.*

Paper main body (Виклад основного матеріалу). *One of the most productive areas in this context is the synergetic interpretation of social cycles of self-organization that arise as a consistent development of the logic of various phases of ordering social systems inherent in the very nature of these systems...*

Conclusions of the research (Висновки). *Thus, summarizing, we should note that the general course of the cyclical dynamics of society, revealed in the relevant conceptions, does not contradict the synergetic vision of social evolution, since together with the features of determinism and predictability it includes the features of nonlinearity, stochasticity and unpredictability...*

Keywords (ключові слова): social self-organization, dissipative social processes, ordering, cyclicity.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук,
професор, завідувач кафедри філософії Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

СИНЕРГЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Показано, що загальний перебіг циклічної динаміки суспільства не суперечить синергетичному баченню соціальної еволюції, оскільки містить у собі моменти нелінійності...

Ключові слова: *суспільна самоорганізація, дисипативні соціальні процеси, упорядкування, циклічність.*

Постановка проблеми. Останнім часом вчені-суспільствознавці активізували обговорення подальших сценаріїв розвитку людства...

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній соціальній науці багато досліджень присвячено проблемам соціальної синергетики, основні ідеї якої викладені у працях Р. Келлера, І. Пригожина.

Формулювання цілей. Метою статті є здійснення аналізу циклів самоорганізації суспільства з точки зору їх синергетичної інтерпретації.

Виклад основного матеріалу. Одним із найбільш продуктивних напрямів у контексті досліджуваної проблеми є синергетична інтерпретація соціальних циклів самоорганізації.

Висновки. Таким чином, синергетичне бачення соціальної еволюції передбачає циклічну динаміку суспільства в сукупності з рисами детермінізму та передбачуваності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буданов В. Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании: монография. Изд. 2-е, испр. Москва: URSS. ЛКИ, 2008. 230 с.

2. Вагурин В. А. Синергетика эволюции современного общества. Луганск: Копи-центр, 2005. 200 с.

REFERENCES

1. Budanov, V. G. (2008). Metodologiya sinergetiki v postneklassicheskoy nauke i v obrazovanii. Moscow: URSS. LKI [in Russian].
2. Vagurin, V. A. (2005). Sinergetika evolyutsii sovremennogo obschestva. Lugansk: Kopitsentr [in Russian].

Данильян Олег Геннадьевич, доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

СИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

Показано, что общий ход циклической динамики общества не противоречит синергетическому видению социальной эволюции, поскольку включает в себя моменты нелинейности, стохастичности и непредсказуемости...

Ключевые слова: общественная самоорганизация, диссипативные социальные процессы, упорядочение, цикличность.

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого.
Спеціальність: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія»

від _____ П. І. Б. _____

місце роботи, посада _____

науковий ступінь, вчене звання _____

Телефон _____

e-mail _____

Ліцензійна згода на публікацію

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті

« _____ »

(назва)

у фаховому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Спеціальність: Філософія, філософія права, політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, згоден. Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті у паперовій формі та розміщення повного тексту статті в електронній формі в мережі Інтернет на офіційних сайтах Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua), Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (www.nbuv.gov.ua) та Наукової електронної бібліотеки (РФ) (www.elibrary.ru).

« __ » _____ 20__ р.

підпис, прізвище, ініціали

Підписано до друку з оригінал-макета 22.12.2020.
Формат 70×100¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 14,19. Обл.-вид. арк. 11,28. Вид. № 2632.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
вул. Чернишевська, 80а, Харків, 61002, Україна
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»
Тел. (057) 717-25-44